

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

№ 2 (16)

2022

Құрылтайшы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

Бас редактор

ҚР ҰҒА академигі, тарих ғыл. докт. **Б.Ә. Байтанаев**,
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (Алматы,
Қазақстан)

Редакциялық кеңес:

А.Г. Ситдиқов, ТР ҒА корр.-мүшесі, тарих ғыл. докт.,
А.Х. Халиков ат. Археология институты (Қазань,
Ресей) (тораға);
А. Оутрам, археология докт., проф., Эксетер
университеті (Эксетер, Ұлыбритания);
А.А. Тишкин, тарих ғыл. докт., проф., Алтай
мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей);
В.Б. Панковский, тарих ғыл. канд., Археология
институты (Киев, Украина);
Ж.Қ. Таймағамбетов, тарих ғыл. докт., проф., ҚР
ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан);
З. Самашев, тарих ғыл. докт., проф., «Берел»
мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан);
И.Л. Қызласов, тарих ғыл. докт., Археология
институты (Москва, Ресей);
М. Фрачетти, археология докторы, Вашингтон
университеті (Сент-Луис, АҚШ);
М.Е. Елеуов, тарих ғыл. докт., проф., әл Фараби ат.
Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан);
Н. Бороффка, археология докт., проф., Неміс архео-
логия институты (Берлин, Германия);
Н.Ю. Смирнов, тарих ғыл. канд., Материалдық
мәдениет тарихы институты (Санкт-Петербург,
Ресей);
П.М. Кольцов, тарих ғыл. докт., проф., Б.Б. Городо-
виков ат. Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста,
Ресей);
Р. Йовита, PhD докторы, Нью-Йорк университеті
(Нью-Йорк, АҚШ);
Р.Х. Сулейманов, тарих ғыл. докт., профессор,
Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан Ұлттық
университеті (Ташкент, Өзбекстан);
С.Е. Әжіғали, тарих ғыл. докт., профессор, Ш.Ш. Уа-
лиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Алматы, Қазақстан);
Т. Уильямс, археология докт., проф., Археология ин-
ституты (Лондон, Ұлыбритания)

Редакциялық алқасы:

А.А. Бисембаев, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Ә.М. Манапова, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Д.А. Воякин, тарих ғыл. канд., Орталық Азия
халықаралық зерттеулер институты (Самарқан,
Өзбекстан);
Е. Ақымбек, PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Ж. Құрманқұлов, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан
ат. Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Ж.Р. Утубаев, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
М.Қ. Хабдулина, тарих ғыл. канд., Л.Н. Гумилев ат.
Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан);
Т.Б. Мамиров, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан)

Жауапты хатшылар:

Г.С. Жұмабекова, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Г.А. Базарбаева, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редакторы

З.М. Толенова, тарих ғыл. канд., доцент,
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (Алматы,
Қазақстан)

Редакция, баспа-құрылтайшының мекен жайы:

050010 Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Телефон: (727) 293 01 43
E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz;
archeologiakazakhstan@gmail.com

Журналдың арнайы сайты: archeokz.com

Журнал 2018 жылдың 26 сәуірінен бастап шығады.
ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің
Ақпараттар мен архивтер комитетінің мерзімді
баспасөз басылымын және (немесе) ақпараттық
агенттікті есепке қою туралы 2011 жылғы
14 қарашадағы № 12108-Ж кәулігі берілген

О.В. Кузнецова – компьютерлік беттеу және дизайн
Я.С. Шаяхметова, Г.А. Калдыбаева – ағылшын тіліндегі мәтіндерді аудару және редакциялау

Басылым Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің
2021–2022 жылдарға арналған ЖТН № OR11465466 бағдарламалық-нысаналы
қаржыландырылатын жоба шеңберінде жүзеге асырылады.

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Комитет науки
Институт археологии имени А.Х. Маргулана

АРХЕОЛОГИЯ КАЗАХСТАНА

№ 2 (16)

2022

Учредитель: Институт археологии им. А.Х. Маргулана

Главный редактор

Академик НАН РК, докт. ист. наук **Б.А. Байтанаев**,
Институт археологии им. А.Х. Маргулана
(Алматы, Казахстан)

Редакционный совет:

- А.Г. Ситдилов**, чл.-корр. НАН РТ, докт. ист. наук,
Институт археологии им. А.Х. Халикова АН РТ
(Казань, Россия) (председатель);
А. Оутрам, доктор археологии, проф., Университет
Эксетер (Эксетер, Великобритания);
А.А. Тишкин, докт. ист. наук, проф., Алтайский
государственный университет (Барнаул, Россия);
В.Б. Панковский, канд. ист. наук, Институт
археологии НАН Украины (Киев, Украина);
Ж.К. Таймагамбетов, докт. ист. наук, проф., академик
НАН РК, Национальный музей Республики
Казахстан (Нур-Султан, Казахстан);
З. Самашев, докт. ист. наук, проф., Государственный
историко-культурный заповедник «Берел» (Нур-
Султан, Казахстан);
И.Л. Кызласов, докт. ист. наук, Институт археологии
РАН (Москва, Россия);
М. Фрачетти, докт. археологии, Университет
Вашингтон (Сент-Луис, США);
М.Е. Елеуов, докт. ист. наук, проф., Казахский на-
циональный университет им. аль-Фараби (Алматы,
Казахстан);
Н. Бороффка, докт. археологии, проф., Немецкий
археологический Институт (Берлин, Германия);
Н.Ю. Смирнов, канд. ист. наук, Институт истории
материальной культуры РАН (Санкт-Петербург,
Россия);
П.М. Кольцов, докт. ист. наук, проф., Калмыцкий
государственный университет им. Б.Б. Городовикова
(Элиста, Россия);
Р. Йовита, PhD, Университет Нью-Йорк (Нью-Йорк,
США);
Р.Х. Сулейманов, докт. ист. наук, проф., Национальный
университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
(Ташкент, Узбекистан);
С.Е. Ажигали, докт. ист. наук, проф., Институт
истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Алматы,
Казахстан);
Т. Уильямс, докт. археологии, проф., Институт
археологии (Лондон, Великобритания)

Редакционная коллегия:

- А.А. Бисембаев**, канд. ист. наук, Институт археоло-
гии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
А.М. Манапова, канд. ист. наук, Институт археоло-
гии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
Д.А. Воякин, канд. ист. наук, Международный ин-
ститут центральноазиатских исследований (Самар-
канд, Узбекистан);
Е. Акымбек, PhD, Институт археологии
им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
Ж. Курманкулов, канд. ист. наук, Институт археоло-
гии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
Ж.Р. Утубаев, канд. ист. наук, Институт археологии
им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
М.К. Хабдулина, канд. ист. наук, Евразийский на-
циональный университет им. Л.Н. Гумилёва (Нур-
Султан, Казахстан);
Т.Б. Мамиров, канд. ист. наук, Институт археологии
им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан)

Ответственные секретари:

- Г.С. Джумабекова**, канд. ист. наук, Институт археоло-
гии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
Г.А. Базарбаева, канд. ист. наук, Институт археоло-
гии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан)

Технический редактор

- З.М. Толенова**, канд. ист. наук, доцент, Институт
археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы,
Казахстан)

Адрес редакции, издателя-учредителя:

050010 г. Алматы, пр. Достык, 44
Телефон: (727) 293 01 43
E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz;
arheologiakazahstana@gmail.com

Официальный сайт журнала: archeokz.com

Журнал основан 26 апреля 2018 г.
Свидетельство о постановке на учет периодического
печатного издания и (или) информационного
агентства № 12108-Ж от 14 ноября 2011 г. выдано
Комитетом информации и архивов Министерства
связи и информации РК

Компьютерная верстка и дизайн – О.В. Кузнецова

Перевод и редакция текстов на английском языке – Я.С. Шаяхметова, Г.А. Калдыбаева

Издание осуществлено в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки
Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2021–2022 гг.,
ИРН проекта № OR11465466

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Science Committee
Margulan Institute of Archaeology

KAZAKHSTAN ARCHEOLOGY

ҚАЗАҚСТАН АРНЕОЛОГИÂСЫ

№ 2 (16)

2022

Founder: Margulan Institute of Archaeology

Editor-in-Chief:

Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dr. of Hist. Sciences
Bauyrzhan A. Baitanayev, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Executive Editors:

Airat G. Sitdikov, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Dr. of Hist. Sciences, A.Kh. Khalikov Institute of Archaeology (Kazan, Russia) (chairman);
Alan Outram, Dr. of Archaeology, Prof., Exeter University (Exeter, UK);
Alexey A. Tishkin, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Altai State University (Barnaul, Russia);
Igor L. Kyzlasov, Dr. of Hist. Sciences, Institute of Archaeology (Moscow, Russia);
Madiyar Ye. Yeleuov, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Al Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan);
Michael D. Frachetti, Dr. of Archaeology, Washington University (St. Louis, USA);
Nikolaus N.O. Boroffka, Dr. of Archaeology, Prof., German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany);
Nikolay Yu. Smirnov, Cand. of Hist. Sciences, Institute for the History of material culture (Saint Petersburg, Russia);
Petr M. Koltsov, Dr. of Hist. Sciences, Prof., B.B. Goro-dovikov Kalmyk State University (Elista, Russia);
Rady P. Ioviță, PhD, New York University (New York, USA);
Rustam Kh. Suleymanov, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan);
Serik E. Ajigali, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan);
Tim Williams, Dr. of Archaeology, Prof., Institute of Archaeology Gordon Square (London, UK);
Valentin B. Pankowski, Cand. of Hist. Sciences, Institute of Archaeology (Kyiv, Ukraine);
Zainolla Samashev, Dr. of Hist. Sciences, Prof., State historical and cultural museum-reserve "Berel" (Nur-Sultan, Kazakhstan);
Zhaken K. Taimagambetov, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National museum of Kazakhstan (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Editorial Board:

Aliya M. Manapova, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Arman A. Bissembaev, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Dmitriy A. Voyakin, Cand. of Hist. sciences, International Institute for Central Asian studies (Samarkand, Uzbekistan);
Maral K. Khabdulina, Cand. of Hist. Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
Talgat B. Mamirov, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Yeraly Sh. Akymbek, PhD, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Zhanbolat R. Utubayev, Cand. of Hist. sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Zholdasbek Kurmankulov, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Executive Secretaries:

Gulnara S. Jumabekova, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Galiya A. Bazarbayeva, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Executive Editor:

Zirabuby M. Tolenova, Cand. of Hist. Sciences, Ass. Prof., Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Address of the editorial office, publisher-founder:

050010 Almaty, Dostyk Ave., 44
Phone: (727) 293 01 43
E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz;
arheologiakazahstana@gmail.com

Official website of the journal: archeokz.com

The journal was founded on April 26, 2018.
Certificate of registration of periodical print publication and (or) information agency № 12108-Ж dated November 14, 2011 was issued by the Committee of Information and Archives of the Ministry of Communications and Information of the Republic of Kazakhstan

Computer layout and design – Olga Kuznetsova
English translation and editing – Yana Shayakhmetova, Gaukhar Kaldybayeva

The publication was carried out within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2021–2022, project IRN OR11465466

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ – ВОПРОСЫ АРХЕОЛОГИИ

Амаргазиева Ә.Ж. (Есік, Қазақстан) Кетпен жотасы петроглифінің сюжеттеріндегі бұқа бейнесі (Науакескен, Ұзынкүңгей сайларының материалдары бойынша)	9
Goryachev A. (Almaty, Kazakhstan), Frachetti M.D. (St. Louis, USA) Traditions of Settlement in Bronze Age Zhetysu (Kazakhstan)	24
Жамбулатов К.А., Казизов Е.С., Ахияров И.К. (Алматы, Қазақстан) Комплекс наконечников стрел раннего железного века из аварийного памятника Байтерек 1 (восточная окраина г. Алматы)	57

ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР – ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Лукпанова Я.А. (Уральск, Қазақстан) Исследования курганного комплекса Урысай-2	74
Хожаниязов Г. (Нукус, Узбекистан), Беттс А. (Сидней, Австралия), Искандерова А. (Самарканд, Узбекистан), Торениязов А., Бекбаулиев А., Ходжалепесов И. (Нукус, Узбекистан) О результатах исследований на городище Акшахан-кала (по материалам полевого сезона 2018–2019 гг.)	94
Ахметова Ұ.Т. (Атырау, Қазақстан), Тұрарұлы А., Жұмабаев А.Ж. (Сарайшық, Қазақстан) 2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары	111

ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР – МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Калиева Ж.С. (Алматы, Қазақстан) Общая характеристика керамики из поселений эпохи бронзы Жезказган-Улытауского региона	121
Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. (Алматы, Қазақстан) Ортағасырлық Талапты төрткүлінің археозоологиялық материалдарын талдау (2021 ж. қазба жұмыстары бойынша)	136

СЫН және БИБЛИОГРАФИЯ – КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Бисембаев А.А. (Актобе, Қазақстан; Алматы, Қазақстан) Рецензия на книгу Георги Владимирова «Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII–XIV вв.): о материальных следах куманов и Золотой Орды в культуре Второго Болгарского царства» (Отв. ред. А.Г. Ситдииков, С.Г. Бочаров. Казань: ИА АН РТ, 2018. 128 с.: ил.)	155
Қысқартулар тізімі – Список сокращений	161
Авторларға арналған ереже – Правила для авторов	163

CONTENT

ARCHAEOLOGY ISSUES

- A. Amargazieva** (*Esik, Kazakhstan*)
The image of a bull in the pictures of the Ketpen ridge
(based on materials from the gorges Nauakesken, Uzunkungey) (in Kazakh) 9
- A. Goryachev** (*Almaty, Kazakhstan*), **M.D. Frachetti** (*St. Louis, USA*)
Traditions of Settlement in Bronze Age Zhetysu (Kazakhstan) (in English) 24
- K. Zhambulatov, Ye. Kazizov, I. Akhiyarov** (*Almaty, Kazakhstan*)
The complex of arrowheads of the early Iron Age
from the emergency monument Bayterek 1 (eastern outskirts of Almaty) (in Russian) 57

FIELD STUDIES

- Ya. Lukpanova** (*Uralsk, Kazakhstan*)
Researches of the Urysai-2 kurgan complex (in Russian) 74
- G. Khojaniyazov** (*Nukus, Uzbekistan*), **A. Betts** (*Sydney, Australia*),
A. Iskanderova (*Samarkand, Uzbekistan*), **A. Torenliyazov, A. Bekbauliev,**
I. Khojalepesov (*Nukus, Uzbekistan*)
About the results of research at the Akshakhan-kala settlement
(based on the materials of the 2018–2019 field season) (in Russian) 94
- U. Akhmetova** (*Atyrau, Kazakhstan*), **A. Turaruly, A. Zhumabayev** (*Saraishyk, Kazakhstan*)
Archaeological excavations in the medieval city of Saraishyk in 2021 (in Kazakh) 111

INTERDISCIPLINARY RESEARCH

- Zh. Kalieva** (*Almaty, Kazakhstan*)
General characteristics of ceramics from Bronze Age settlements
Zhezkazgan-Ulytau region (in Russian) 121
- Ye. Akymbek, M. Shagirbayev** (*Almaty, Kazakhstan*)
Analysis of the archaeozoological material of the medieval tortkul Talapty
(According to the excavations of 2021) (in Kazakh) 136

CRITICS and BIBLIOGRAPHY

- A. Bissembaev** (*Aktobe, Kazakhstan; Almaty, Kazakhstan*)
Review of the book by Georgy Vladimirov «Earrings in the form of a question mark
from medieval Bulgaria (13th–14th centuries): about the material traces
of the Cumans and the Golden Horde in the culture of the Second Bulgarian Kingdom»
(Executive editors A. Sitdikov, S. Bocharov. Kazan: IA TAS, 2018. 128 p.: il.)
(in Russian) 155
- List of Abbreviations** 161
- Submissions** 163

УДК 902.01 (574)
FTAMP 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.9.23>

Кетпен жотасы петроглифінің сюжеттеріндегі бұқа бейнесі (Науакескен, Ұзынкүңгей сайларының материалдары бойынша)

© 2022 ж. Амаргазиева Ә.Ж.

Keywords: archaeology, Ketpen, petroglyph, art, bull, myth, worldview, ideology, Bronze Age

Түйін сөздер: археология, Кетпен, петроглифтер, өнер, бұқа, миф, дүниетаным, идеология, қола дәуірі

Ключевые слова: археология, Кетпен, петроглифы, искусство, бык, миф, мировоззрение, идеология, бронзовый век

Asel Amargazieva¹

¹Master of Humanities, Senior Researcher, State Historical and Cultural Reserve-Museum «Issyk», Esik, Kazakhstan. E-mail: klio_7@mail.ru

The image of a bull in the pictures of the Ketpen ridge (based on materials from the gorges Nauakesken, Uzynkungey)

Abstract. Petroglyphs are one of the earliest sources of information about the life, culture and worldview of ancient people. Currently, various methods of studying petroglyphs have been developed and historical knowledge in this area has been sufficiently accumulated. However, one of the urgent problems of modern science is still the complex study of rock carvings, which requires solving issues related to the definition of chronology, interpretation, etc. The article presents the preliminary results of a comparative historical, cultural and semiotic study of the bull image recorded on the rocky surfaces of the northern slopes of the Ketpen ridge in the Nauakesken and Uzynkungey gorges (Almaty region). These petroglyphs are still poorly studied. The research of scientists focused on the analysis of the representations of the ancient population is taken as a basis; an attempt is made to produce cultural and chronological attribution of images, to determine the main reasons for the application of animal images to the surface of the stone, to comprehend the plot of petroglyphs. In addition, rock carvings from Zhetysu and Southern Kazakhstan, Kyrgyzstan were compared; the relevance of studying these archaeological sites was noted.

Citation: Amargazieva, A. 2022. The image of a bull in the pictures of the Ketpen ridge (based on materials from the gorges Nauakesken, Uzynkungey). *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 9-23 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.9.23](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.9.23)

Әсел Жақсылықбайқызы Амаргазиева¹

¹гуманитарлық ғылымдар магистрі,
аға ғылыми қызметкер, «Есік» мемлекеттік
тарихи-мәдени музей-қорығы, Есік қ., Қазақстан.
E-mail: klio_7@mail.ru

Кетпен жотасы петроглифінің сюжеттеріндегі
бұқа бейнесі
(Науакескен, Ұзынкүңгей сайларының
материалдары бойынша)

Аннотация. Петроглифтер – бағзы заман
тұрғындарының тұрмыс-тіршілігінен, дүние-
танымынан, мәдениетінен хабар беретін ең алғашқы

Асель Жакслыкбаевна Амаргазиева¹

¹магистр гуманитарных наук,
старший научный сотрудник, Государственный
историко-культурный музей-заповедник «Есік»,
г. Есик, Казахстан. E-mail: klio_7@mail.ru

Образ быка в петроглифах хребта Кетпен
(по материалам из ущелий
Науакескен, Узынкунгей)

Аннотация. Петроглифы – один из самых ранних
источников информации о жизни, культуре и миро-
воззрении древних людей. В настоящее время раз-

дерек көздерінің бірі. Қазіргі таңда петроглифтерді зерттеу әдістері қалыптасқан және олар бойынша тарихи білім қордаланған. Дегенмен, ғылымда жан-жақты зерттеуді, мерзімін анықтауды, семантикалық тұрғыда мазмұндау және басқада сұрақтарға жауап іздеуге сұранып тұрған, зерттелуі өзекті мәселелердің бірі болып табылатын жартас суреттері көптеп кездеседі. Автор мақалада Алматы облысына қарасты Кетпен жотасының солтүстік беткейіндегі Науакескен және Ұзынкүңгей сайларында орналасқан осындай жартас суреттеріндегі бұқа бейнесіне қатысты салыстырмалы тарихи-мәдени және семиотикалық зерттеудің нәтижелерін келтіреді. Яғни ғалымдар жүргізген зерттеулеріндегі көне тұрғындардың жануар образын тас бетіне қашауының негізгі себептерін анықтау бойынша берілген тұжырымдамаларын басты назарға ала отырып, петроглифтер сюжетінің дүниетанымдық тұрғыда мән-мағынасын мазмұндау, түсіндіру, петроглифтерді (бұқа бейнесі салынған жартас суреті) мерзімдеу, сипаттау мәселелерін қарастырады. Сонымен қатар, салыстырмалы тұрғыда бұған дейін Жетісу, Оңтүстік Қазақстан, Қырғызстан жерлерінен анықталған жартас суреттеріндегі жануар бейнелерін басшылыққа ала отырып, стильдік жағынан ұқсастығы мен айырмашылықтарына талдау жасайды. Сондай-ақ, болашақта жартас суреттерімен қатар жергілікті археологиялық нысандардың зерттелуінің өзектілігіне де тоқталып өткен.

Сілтеме жасау үшін: Амаргазиева Ә.Ж. Кетпен жотасы петроглифінің сюжеттеріндегі бұқа бейнесі (Науакескен, Ұзынкүңгей сайларының материалдары бойынша). *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 9-23-бб. DOI: [10.52967/akz2022.2.16.9.23](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.9.23)

работаны различные методы изучения петроглифов и в достаточной мере накоплены исторические знания в этой области. Однако, одной из актуальных проблем современной науки по-прежнему остается комплексное изучение наскальных рисунков, требующее решения вопросов, касающихся определения хронологии, интерпретации и др. В статье представлены предварительные результаты сравнительного историко-культурного и семиотического исследования изображения быка, зафиксированного на скальных поверхностях северных склонов хребта Кетпен в ущельях Науакескен и Узынкунгей (Алматинская обл.). Эти петроглифы до сих пор являются малоизученными объектами. За основу взяты исследования ученых, сосредоточенные на анализе представлений древнего населения, предпринята попытка произвести культурно-хронологическую атрибуцию изображений, определить основные причины нанесения изображений животных на поверхность камня, осмысления сюжета петроглифов. Кроме того, сравнивались наскальные изображения из Жетысу и Южного Казахстана, Кыргызстана; отмечена актуальность изучения этих археологических объектов.

Для цитирования: Амаргазиева А.Ж. Образ быка в петроглифах хребта Кетпен (по материалам из ущелий Науакескен, Узынкунгей). *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 9-23 (на каз. яз.). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.9.23](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.9.23)

1 Кіріспе

Ежелгі суретшілердің ашық аспан астында қалдырған галереялары – петроглифтер палеолит дәуірінен бастап кейінгі ортағасырға дейін тас бетіне бояу, шеку, сызу, қашау арқылы түсірген туындылары. Жартасқа сурет салу өнері қола дәуірінде едәуір дамыған. Металды игеру, шаруашылықтың қарқынды дамуы, яғни сол кезге тән өндіріс көзінің ілгерлеуі, қоғамдық құрылым өзгерістері мен дүниетанымдық көзқарастар жартас суреттерінде көрініс тауып, оның сюжеттерінің күрделенуіне ықпал еткен [Самашев 2012: 30]. Мұндай құбылысты Жетісу өңірінің барлық жартас суреттерінен байқауға болады.

Қола дәуіріне тән петроглифтер «репертуарында» мифологиялық, ғұрыптық сарын басым. Бұл кезеңдегі діни наным-сенімдерінің әсерімен туындаған образ, яғни мифологиялық түсінікті аңғартатын жануар суреті – бұқа бейнесі. Мифтік образдағы бұқа бәдізін Алматы облысында орналасқан Кетпен жотасына қарасты Ұзынкүңгей, Науакескен сайларынан кездестіреміз (1а-сур.). Мұндағы петроглифтерде аталмыш бәдіз жеке дара немесе бірнеше жануар бейнесімен тұтасқан, синкриттік күйде кездеседі. Жануарға қатысты сюжеттерді петроглифист ғалымдар зерттеулерінде ауыз әдебиеті, жазба деректері арқылы жеткен аңыз-әңгімелер және ырым-тиымдармен

салыстырмалы тұрғыда қарастыра келе, ежелгі адамдар өз наным-сенімдері мен күнделікті тіршілігіне байланысты «алып күш құдіретіне ие» жануар деп сеніп, өнер көкжиегінде алуан түрлі композицияларға арқау еткен деген тұжырымға тоқтайды. Сонымен қатар жануар бейнесінің ежелгі мифологияда астралды, ғарыштық түсініктермен тығыз байланысы бар екенін аңғарамыз.

Жартас бетінен анықталған ғарыштық түсініктермен байланысты композициялар қатарына Таңбалы шатқалындағы басына күнбасты адам (құдай) мінген бұқа бейнесі; Баянжүрек, Ешкіөлмес, Құлжабасы (Қазақстан), Саймалы-Тас (Қырғызстан) петроглифтеріндегі мүйіздері мен құйрықтары

1а-сур. Науакескен мен Ұзынкүңгей орналасуы. Картаны М.А. Антонов дайындады
Fig. 1a. Location of the Uzynkungey and Nauakesken. The map was prepared by M. Antonov
Рис. 1а. Расположение Узынкунгей и Науакескен. Карту подготовил М.А. Антонов

өскін-сәулелі түрінде шекілген және Бага Ойгур мен Хара Сала аймақтарындағы мүйіздері астралды белгідегі «Аспан бұқалары» деген атауға ие болған (Моңғол Алтайы) [Кубарев 2006: 46] бұқа бәдіздері жатады. Ал археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлер арасынан Есік қорымының күміс қапсырмасындағы көне мифологиялық мақлұлық образын (синкриттік, өгіз мүйізді), Ыстық көл (Қырғызстан) олжаларының бірі қос өгіздердің жатқан күйіндегі қола мүсіншелерін, Келермес (Адыгея, РФ) және Мелгунов (Украина) көмбелеріндегі семсерлердің алтын

сабы мен қын қапсырмасындағы түрлі тіршілік иелерімен астасқан күйдегі қанатты бұқа [Артамонов 1962: 31] кескіндерін және Майкоп (Адыгея, РФ) қабіріндегі шымылдық бағандарындағы бұқаның күміс және алтын мүсіндер сынды қолданбалы өнер туындыларын атауға болады.

Ежелгі Жетісу жері әр кезеңде адамзаттың жайлы мекені болған. Бұл өңірде бағзы заман жұрттарынан қалған тарихи-мәдени ескерткіштер көптеп кездеседі. Сондай ескерткіштердің бірі де бірегейі жартас суреттері. Жетісу өңірінде тың зерттеулер жүргізілген жартас суреттері қатарына Таңбалы, Таңбалы тас, Құлжабасы, Қарақыр, Баянжүрек, Ешкіөлмес және т. б. нысандар жатады. Ал Кетпен жотасындағы петроглифтердің зерттелуіне келсек, алғашқы деректер Н.Н. Пантусов еңбектерінде кездессе, аймақтан 1964 ж. Қазақ КСР ҒА жүргізген этнографиялық және археологиялық кешенді экспедициясының барлау жұмыстарының барысында 18 нысан анықталған [Аманжолов 1966: 79]. Соңғы жылдарда М. Найманбаев, А.Н. Марьяшев сынды ғалымдар Дардамты ауылына қарасты жартас суреттеріне зерттеу жүргізіп, археологтар мен туристердің назарын аудару мақсатында GPS-координаттарын интернет желісінде белгілейді [Зікірия, Амаргазиева 2021: 163]. 2017–2018 жж. ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің қаржыландыруымен «Есік» қорық-музейінің «Жетісу сақтарының идеологиясы мен мифологиясы» атты ғылыми-қолданбалы жобасының аясында (жетекшісі т.ғ.к. Г.Р. Мухтарова) Кетпен жотасының солтүстік беткейіндегі Науакескен, Болыссай және Ұзынкүңгей, Кептерлі, Аққора сайларының петроглифтеріне зерттеулер жүргізілген болатын. Зерттеу барысында бұған дейін белгісіз болып келген әр дәуірге тиесілі жартас суреттерінің шоғыры мен жерлеу орындары анықталды. Кетпентау, Қарадала жазығында палеолит дәуірінен бастап соңғы орта ғасырға жататын көптеген археологиялық ескерткіштер кездеседі [Зікірия, Амаргазиева 2021: 163]. Тіпті олардың кейбіреулерін Қазақстанның киелі нысандарына жатқызуға болады: ежелгі қоныстар мен қала-жұрттар орны, тұрақтар, обалы қорымдар, қорғандар, жартастағы суреттер туындылары. Сонымен қатар, ерекше көзге түсетін ескерткіштер – тастан қаланған тізбектер мен шеңберлер және үйінділер. Олар сай табанынан беткейге қарай немесе кержолдар¹, жалғызаяқ жолдар мен қазіргі заманғы жолдарының жиектерін жағалай шатқал ауызынан тұмсыққа² (тақалмаға) дейін тізіліп жатыр. Кей деректерге сүйенсек мұндай қаланды тастар қола дәуіріне тиесілі болған. Әдеттегідей тас қоршаулардың көлемі: 0,1–0,3 м биіктікте болса, диаметрі 2–4 м жуық (1б-сур.). 1964 ж. жүргізілген зерттеулер барысында Тиірмен ауылынан (Долайты ауылынан шығыста 7 км) қола дәуірінің жерлеу орнының анықталуы, сол кездегі ғалымдарға кездейсоқ олжа болған. Жер бетінен 20 см тереңдікте ұзындығы 175–180 см, ені 40 см, қалыңдығы 10–15 см құрайтын үш төртбұрышты тас плиталар анықталған. Плиталар тас жәшіктер бетін жауып тұрған. Тас жәшік көлемі: ұзындығы 174 см, ені 118 см, биіктігі 50 см. Қабір ішінен 34 см тереңдікте (жер бетінен 54 см тереңдікте) екі қыш ыдыс, одан сәл төменде (жер бетінен 70 см тереңде) шығыс жағында адамның (күйдірілген) тоқпан жілігі мен маңдай сүйегі табылған. Қабір батыстан шығысқа бағытталған формада және мәйітті өртеу ғұрыпы болғаны. Жерлеу орны қола дәуірінің ерте (федоров) кезеңге тиесілі [Аманжолов 1966: 90, 91]. Демек бұл мандағы барлау барысында табылған тас қалаулар, үйінділер мен төбешіктер арасында біз болжағандай қола дәуірінің ескерткіштері болуы мүмкін. Көзбен көру бойынша анықталғандай олардың сыртқы құрылымы да соны растап тұр.

¹Кержол – бөктермен керлеп асатын жалғызаяқ жол.

²Тұмсық – шатқалдың, сайдың тақалған жері (таулы үстірт орналасқан аймақтарына тән географиялық термин).

1b-сур. Ұзынкүңгей, тас қоршау. Сурет А.Ж. Амаргазиеванікі

Fig. 1b. Uzynkungray, the stone fence. Photo by A. Amargazieva

Рис. 1b. Узынкунгей, каменная ограда. Фото А.Ж. Амаргазиевой

Жартас суреттерін кешенді зерттеу барысында жоғарыда атылған ескерткіштер қоса зерттелсе көптеген сұрақтарға толыққанды жауап алатынымыз сөзсіз. Ондағы композициялардың негізгі орындалудағы мақсаты мен жекелеген сюжеттердің семантикасын анықтау археология ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі. Осындай ғылыми зерттеулер нәтижесінде тарихи сана мен тарихи-мәдени құндылықтар кодының реконструкциясы жасалады.

Жартас бетіндегі бұқа бейнесі дүниетанымдық тұрғыдан мағынасын мазмұндау мәселесі көптеген ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қарастырылып, қандайда бір аймақ бойынша ежелгі тұрғындардың наным-сенімдеріне байланысты жеке тақырып ретінде жазылып келеді [Кубарев 2006: 46; Самашев 2012: 92; Bednarik 2015]. Дегенмен қарастырылған Науакескен және Ұзынкүңгей нысандары бойынша бұрын соңды жазылған мұндай ғылыми жарияланымды әзірше кездестірмедік. Сол себепті де, біз төменде біршама мысалдар келтіре отырып, петроглифтегі жануар бейнесінің семантикасына интерпретация жасап, мерзімделуін анықтаймыз.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Методология. Мақаланы жазу кезінде археологияның дәстүрлі: сипаттау, салыстырмалы типологиялық талдау, ұқсастықтарды іздеу, өз тұжырымдамасын ұсыну сынды әдістері қолданылды.

Ежелгі тайпалардың әр дәуірде өзіндік ерекшелікке тән символдық жазулар арқылы ойлары мен білімдерін жеткізу әрекеттерінің негізгі құралы болып табылатын жартас суреттері – зерттелуі мен мазмұндалуы жағынан ерекше әдістерді қажет ететін археологиялық дереккөздің бір түрі.

Кетпен таулары Үлкен Ақсу-Долайты ауылдарына қарасты Науакескен мен Ұзынкүңгей сайларынан археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде ғылыми зерттеулерді талап ететін ежелгі петроглифтер анықталған. Мұндағы петроглифтердегі бұқа бейнесінің семантикасы мен мерзімделуі және тағыда басқа сұрақтарға талдау жүргізу барысында археолог, тарихшы және фольклортанушы ғалымдардың бұқа жануарының ежелгі дәуірде адам өміріндегі дүниетанымдық тұрғыдағы алар орны жайындағы айтылған ойлары мен тұжырымдамалары пайдаланылды.

2.2 Материалдарға сипаттама

Орналасуы. 2017–2018 жж. «Есік» музей-қорығы жүргізген барлау-іздігіру жұмыстарының барысында Кетпен жотасының солтүстік сілемдерінде орналасқан, Үлкен Ақсу ауылдық округіне қарасты жоғарыда көрсетілген нысандар қазіргі заманғы елді-мекендермен арақашықтықтарына байланысты реттік нөмірмен белгіленген. Науакескен петроглифтері шамамен 10 км, № 1-ші, Болыссай 5 км, № 2-ші, Ұзынкүңгей 1 км, № 3-ші нысан болып белгіленіп, ондағы суреттер орналасуы бойынша топтастырылды [Отчет... 2018: 38].

Петроглифтер әдеттегідей сайдың күңгей беткейіндегі күңгірттенген тақта тас беттерінде қашалған. Бағзы заман суретшісі петроглифтерге жарықтың әсерін де ескерсе керек, күннің тік түскен сәулелерінің астында гравюралар өзінің пішінін жоғалтады және тек көлеңкеде, түстен кейінгі уақытта ғана оның контуры айқын көрінеді. Осыған ыңғайластырылған беті тегіс жалпақ келген тақтатастар таңдалып алынған. № 1-нысанда суреттер таудың етегінен басталып, жалдап көтерілетін жартастарға салынған. Әр нысан петроглифтері шоғырлануына қарай топтарстырылды. Мұнда Жетісу жартас суреттеріне тән бұғы, қос өркешті түйе, арқар, тауешкі, ит, қасқыр, садақшы, шабандоз, өрмекші, бұқа бейнелері және ұрыс, шайқастар мен аңшылық көріністері бейнеленген сюжеттер кездеседі [Амаргазиева 2020: 82]. Бұқаның суреті Науакескен, Ұзынкүңгей петроглифтердегі жиі кездесетін сарындардың бірі дей алмаймыз. Дегенмен 13 жабайы бұқа бейнесі аталмыш нысандар да төрт жерде кездеседі (2-сур.). Науакескен сайында жануар сұлбасы жартас суреттерінің І-ші тобындағы (№ 1-тақта) күңгіртсары тақтада қашалған таутеке, қос өркешті түйе, ит бейнелерімен қатар кездеседі (3-сур.). Барлық жануарлардың бейнесімен шығысқа, ал бұқа батысқа бағытталған күйінде кездессе, ІІ-ші топта бұқаның жалқы (жалғыз, жеке) бейнесі тау жынысты таста (№ 23-тақта) шығысқа бағытталған күйінде қашалған (4-сур.), күңгірттенген (платина) тік тақтада (№ 29-тақта) оңнан солға қарай бұқа бейнесі өрмекші мен тауешкі суреттерімен қатар бейнеленген (5-сур.). Мұнда өрмекші мен тауешкі композициясы шығысқа, ал бұқа батысқа бағытталған екен. Келесі (№ 27-тақта) қара күңгірт тақтада жабайы бұқа бейнесі тауешкілер, мүйіздері салаланған бұғы, бірнеше садақшылар мен салтаттылар, түйе суреттерімен бірге салынған.

Ұзынкүңгей петроглифтерінде жабайы тур немесе мифтік жануар образындағы тоғыз бұқа бейнесі орташа сандықтастың күңгірттенген тегіс бетіне 0,5 мм тереңдікте шекіп салу тәсілімен (пикетаж) салынған (6-сур.). Мұнда қолына қару (?) алған адам және белгісіз бес жа-

2-сур. Науакескен петроглифтері, № 2-секциясының жалпы көрінісі. Сурет А.Ж. Амаргазиеванікі

Fig.2. Nauakesken petroglyphs, general view of section no. 2. Photo by A. Amargazieva

Рис.2. Петроглифы Науакескен, общий вид секции № 2. Фото А.Ж. Амаргазиевой

3-сур. Науакескен сайы, № 1-секция петроглифтері (№ 1-тақта).
Сурет А.Ж. Амаргазиеванікі

Fig. 3. Nauakesken gorge, petroglyphs of the section no. 1
(plane no. 1). Photo by A. Amargazieva

Рис. 3. Ущелье Науакескен, петроглифы секции № 1
(плоскость № 1). Фото А.Ж. Амаргазиевой

4-сур. Науакескен сайы, бұқа бейнесі (№ 23-тақта).
Сурет А.Ж. Амаргазиеванікі

Fig. 4. Nauakesken tract, depiction of bulls (plane no. 23).
Photo by A. Amargazieva

Рис. 4. Урочище Науакескен, изображение быка
(плоскость № 23). Фото А.Ж. Амаргазиевой

нуар суреті кездеседі. Бұл петроглифтер шоғыры 2018 ж. 13–19- қазан аралығында «Есік» музей-қорығының қызметкерлері жүргізген археологиялық барлау жұмысының нәтижесінде анықталған. Барлау кезінде петроглифтердің орналасуы мен анықталуына байланысты «Ұзынкүңгей II» деген атаумен аталып, белгіленген. Себебі, Ұзынкүңгей I петроглифтерінен Ұзынкүңгей II петроглифтері солтүстік шығысқа қарай шамамен 500 м жерде, келесі сай жырасының күңгей жотасында орналасқан. Ұзынкүңгей петроглифтерінің шоғыры 2016 ж. мәлім болып, 2017 ж. зерттеу жүргізілген. Ал кейінгі зерттеулерде анық болған осы маңдағы Ұзынкүңгей сайларының жыралары мен жоталарының жартас суреттері «Ұзынкүңгей II», «Ұзынкүңгей III» деп белгіленді.

Сипаттамасы. Науакескен петроглифтеріндегі бұқалар сұлбасы – шекіп салу (пикетаж) әдісімен 20–37 см аралығында 0,2 см тереңдікте сомдалған жабайы бұқа (тур). Олардың денесі және мойындары күжірейген жуан, қысқа, көтеріңкі, мығым, шоқтығы биік, айқын, бөксе жағынан гөрі кеудесі, омырауы кең, шаңырақ мүйіздерінің ортасына нүкте түсірілген. Қысқа құйрықтары жоғарыға шаншылған, ұштары дөңгелек диск тәріздес немесе шокпар басына ұқсас жұмыр. Жануарлардың аталық ені болымсыз байқалады. № 1, 23 тақтатастарда бұқа бейнелері бірдей сомдалған, олардың қос мүйіздерінің ұшы сыртқа көлбеулетіп салынған. Бұқалар мүйізінің формасы шөгентұтқыш (U) басына өте ұқсас болып келеді,

5-сур. Науакескен сайы, өрмекші, таутеке, бұқа бейнелері (№ 29-тақта). Сурет А.Ж. Амаргазиеванікі

Fig. 5. Nauakesken, images of spiders, mountain goats, bulls (plane № 29). Photo by A. Amargazieva

Рис. 5. Урочище Науакескен, изображения паука, горного козла, быка (плоскость № 29).

Фото А.Ж. Амаргазиевой

екі сирақты, тек бағыттарында ғана айырмашылық бар: № 1-тақтада батысқа бағытталса, № 23-тақтада шығысқа бағытталған. № 29-тақтатаста бұқаның алдыңғы бір, артқы екі сирағы сомдалған және екі мүйізі орақ ай бейнесінде дөңгелене салынған.

Ұзынкүңгей петроглифіндегі үш ірі, алты кішірейтілген бұқаның бейнесі сандықтас 60×100 см құрайтын жалпақ бетіне денесі буылтық-буылтық күйінде, мүйізі мен құйрықтары өскін-сәулелі түрінде шекіп бейнелеу тәсілімен түсірілген. Мұндағы жануарлар сұлбасы біркелкі немесе бір сарынды емес. Сандықтас бетіндегі композицияның ортаңғы, негізгі бөлімінде ірі (мүйізінен құйрығына дейін 39 см) көлемдегі айбат шегіп тұрған бұқа бейнеленген. Оның мүйізі шекесінен сәл көтеріліп алдына созылған (20 см), сопақша қораланған³, бұдан бөлек тік шолақ (мүйізге өте ұқсас) екі құлағы көрініп тұр. Мойыны жіңішке ұзын (тамағының астына сопақша түйме шекілген), кеуде тұсы сом, алдыңғы сирақтары алға қарай шіренген күйі, екі бүйірі буылып барып, жамбас тұсы жұмырланған, шоқтығы биік, артқы екі сирағы қысқа. Ұзын құйрығы жоғарыға көтеріліп, алдына

³Қораланған – пішіні қоршау іспеттес.

қарай иілген, сондай-ақ құйрығының ұшы қылшықталған немесе шоқпар тәріздес (дөңгелек диск іспеттес). Бұл бұқаның қораланған мүйізінің ортасында түсініксіз жануардың бейнесі (7 см) шекілген. Иілген құйрығының ортасында да кішкентай (5 см) бұқаның суреті байқалады. Оның екі орақ ай мүйізі тік. Келесі бұқа бейнесі үлкен бұқаның мойын тұсының жоғарғы жағында орналасқан. Оның мүйізі шеңбер, ортасына нүкте түсірілген. Мойыны қысқа жуан, құйрығы ұзын, жоғарыға шаншыла иілген. Бұқа суретінің өлшемі 8,5 см құрайды. Төрт аяғы бейнеленген, жауырыны мен жамбасы жұмыр, белі қайқы. Мұндай сұлбадағы үш бұқа бейнесі батысқа бағытталған күйінде сандықтастың ортаңғы, үстіңгі және астыңғы бөлігінде орналасқан.

Композицияның ірі көлемде тағы екі жануар суреті 25 см құрайды. Мұнда аталмыш жануар бейнесімен қатар антропоморфтық және басқа да зооморфтық фигуралар кездеседі. Суреттердің патинасы өте жоғары. Петроглифтердің кей бірінде соңғы кезеңдердегі жаңғырту іздері байқалады.

Ұзынкүңгей сандықтасындағы тоғыз бұқа ешкі бейнесімен тұтасқан синкриттік түрде. Бұл көріністер композицияның тек азғана бөлшегі болса керек. Себебі сандықтас үлкен жартастан сынып түсіп, құлаған. Егерде тас сынығын өз орнына орналастырылса композицияны толыққанды оқып шығуға болар ма еді. Дегенменде бұл ғұрыптық көріністегі композиция екені анық. Мұндағы

6-сур. Ұзынкүңгей 2, тоғыз бұқа бейнесі. Сурет А.Ж. Амаргазиеванікі

Fig. 6. Uzynkungey 2, the image of nine bulls. Photo by A. Amargazieva

Рис. 6. Узынкүңгей 2, изображение девяти быков. Фото А.Ж. Амаргазиевой

суреттердің салыну стилі Баянжүрек петроглифтеріндегі текше сандықтастың бір тік қабырғасында денелері геометриялық тұрғыда бейнеленген үш бұқаның фигурасына [Самашев 2012: 22] өте ұқсас болып келеді.

3 Талдаулар мен нәтижелер

3.1 Мерзімделуі. Кетпен жотасындағы петроглифтердің хронологиясы неолит пен этнографиялық дәуір аралығын қамтиды. Суреттер кара-қоңыр марганецті темірленген қоңырқай түспен көмкерілген эффузивті жыныстардың жалпақ бетіне салынған [Аманжолов 1966: 79]. Суреттердің патинасының өте жоғары болуы мен петроглифтердің орындалу стилистикасы олардың мерзімделуін анықтауға мүмкіндік беретін жағдай болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстан петроглифтерінде бұқалардың бейнесі дәл қай кезеңнен бастап пайда болғанын шамалап болса да айту қиын [Кадырбаев, Марьяшев 2007: 52]. Дегенмен біз қарастырып отырған нысандар суреттерінің жасын олардың аналогтарымен салыстырмалы тұрғыда анықтауға болады. Археолог, ғалым, петроглифист З. Самашев: «Қазақстан аумағындағы бүгінгі таңда белгілі болып отырған бұқа бейнелерінің арасында бірқатар өлшемдері бойынша бір-бірінен стильдік және иконографиялық ерекшеліктерін де, қола ғасыры аясында жасалу уақыты бойынша да ерекшеленетін бірнеше топты бөліп көрсетуге болады» – деп келтіріп, қола дәуіріне тиесілі бұқа бейнесі кездесетін жартас суреттері тобына Саймалы-Таш, Ферғана жотасының, Талас Алатауының, Қырғыз жотасының, Шу-Іле тауларының және Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағының петроглифтерін атап көрсеткен. Жалпы ареалы осы аймақтардан тыс шықпайтынын, яғни солтүстік-шығыс Жетісу мен Балқаш маңы бойынан ары аспайтынын айтады [Самашев 2012: 95, 96]. Біз қарастырып отырған петроглифтердегі бұқа бейнесі стилистикалық тұрғыда осы аумақ петроглифтеріне өте жақын. Саймалы-Таш петроглифтерінде кездесетін таутеке немесе ешкі мүйіздерін сомдау стилі бар [Негман 2021: 78]. Сонымен қатар, Алтай (Хар-Салаа, Бага-Ойгур, Цагаан-Гол, Ирбисту) жартас суреттеріндегі кездесетін «аспан бұқаларының» бейнесіне де ұқсас болып келеді. Бұл салыстырмалы тұрғыда қарастырылған аймақтардағы бұқа бейнелерін зерттеушілер қола дәуірімен мерзімдеп, кезеңін нақты көрсеткен. Демек Кетпен жотасы петроглифінің сюжеттеріндегі бұқа бейнесі қола дәуіріне тән петроглифтер. Себебі петроглиф сюжеттері ежелгі тұрғындардың белгілі бір салт-жоралғыларының көрінісі. Мысалы, шаңырақ мүйізді, дене салмағы мығым, жылдам жүгіре алмайтын бұл жануар аңшының оңай олжасына айналған. Жануар (бұқа ғана емес, сиыр да) тас ғасырының соңында қолға үйретіліп, қола дәуірінде шаруашылықтағы рөлі арта түседі. Оның өнімдері – терісі, сүйегі мен мүйізі шикізат ретінде тұрмыстық заттар мен қару-жарақтарды жасауда кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, жануар арба ойлап шығарылғанда оған жегіліп, қара күш иесіне айналды. Осылайша, қола дәуіріндегі адамдардың тіршілігін қамтамасыз ету ірі қараның ерекше рөлі – оның бейнесінің мәдени құндылықтар жүйесі мен дүниетанымдық құрылымдардағы орнын да анықтап, бұқаға табыну ғұрпының, онымен байланысты, ең алдымен береке, мал басының көбеюі идеясын көрсететін жоралғылардың туындап, қалыптасуына ықпал етті [Самашев 2012: 92–93]. Мұндай түсінік, идеялар тас беті өнері мен арнайы ғұрыптық ишараттарда көрініс табуы заңдылық. Кейінгі палеолит кезеңімен мерзімделетін Тесіктас үңгірінен бұқа-турлар суреті табылған. Ондағы жабайы жануар әдеттегідей жартастардағы суреттердегідей басын төмен салып, тыныш тұрған күйінде бейнеленген. Бұқаның басы, мықты, мүйізі әжептәуір дәлдікпен салынған, денесінің мығым келген кеуде жағы өркешімен жақсы көрсетілген [Маргулан 2003: 87]. Археологиялық зерттеулер барысында да Еуразия алқабынан неолит және қола дәуіріне тиесілі турлардың

(жабайы бұқалардың) қаңқа сүйектері анықталған болатын. Ал олардың жойылу кезеңі де осы қола дәуірінің соңында болған [Кадырбаев, Марьяшев 2007: 52–53]. Демек бұқа бейнесі петроглифтерге жануар тіршілік еткен кезеңдерде қашалып, мифтік образға айналған.

3.2 Семантикасы. Археология ғылымындағы өзекті, әрі күрделі мәселенің бірі ол анықталған артефактілердегі немесе жартас бетіндегі бейнеленген суреттердің, өнер туындыларының семантикасын анықтау. Біріншіден озған уақыт көлемінің ұзақтығы, екіншіден көне жазба деректерде толыққанды мәліметтердің сақталмауы немесе жоқтығы қиындық туғызады [Нерман 2018: 22]. Бұл мәселені шешу жолында ғалымдар ондағы бейнелерді, кейіпкерлерді көне мифологиялық сюжеттермен салыстыру әдісін қолдану арқылы тұжырым жасауды жөн көреді.

Петроглифтердегі бұқа бейнесі ежелгі тұрғындардың дүниетанымын көрсететін негізгі элементтердің бірі. Ежелгі дәуірде бұқаға, таутекеге және түйеге табынудың өсіп-өну идеясымен тығыз байланысы болған [Кадырбаев, Марьяшев 2007: 87]. Мұндай жануарлар сұлбасы тек тас бетіне қашалып қана қоймай, ежелгі өнер туындыларында (андық стилдегі бұйымдар мен әшекейлерде) кеңінен таралған. Ежелгі суретшінің адам немесе жануарды бейнелеуде ең маңызды детальдарын бөліп көрсетіп, аса назар аудартарлықтай айшықтай түскенін байқаймыз. Мысалы, бұқаның қара күш иесі екенін көрсетуге тырысқан ежелгі суретші оның кеуде тұсын айшықтайды, шіреніп тұрған бейнесін көрсетеді. Мүйіздерін ерекшелеп, тіпті оны мифтік жануар ретінде шекіді. Мұның дәлелі Жетісу жерінен анықталған петроглифтер мен құрбандық ыдыстарындағы көріністер [Акишев 1984: 37]. Ежелгі халықтар дүниетанымындағы бұқа образына Ә.К. Ақышев көне деректерді зерттей келе «Искусство и мифология саков» атты еңбегінде: «Үнді-ирандықтар арасында бұқа мифтердің күн цикліне енгізілген және от пен хаоманың, алғашқы құдайларының көрінісі болып саналған. Зерттеуші ғалым Л.А. Кэмпбеллдың дәлелдеуінде бұл бейне Өмір ағашының (діңгегінің) зооморфтық параллелі. Ригведадағы (Ригведа – әнұрандар жиынтығы, үнді мәдениетінің ең көне діни және әдеби ескерткіші) ғарыштық бұқа (*Old Ind varsan*) отқа, жарыққа және суға теңестіріледі. Батыс митраизмінде өгіз денесінің бөлшектенуі, Митра пышақтап өлтірген немесе жыртқыштар талаған көрінісі, Космостың пайда болуымен байланыстырылады, яғни ол Тваштра мен Ашвамедха жылқысымен парапар. Демек, Қазақстан аумағында өмір сүрген ежелгі халықтар да бұл бейнені дәл осындай түсінікте Таңбалы және Хантау петроглифтерде қалдырған. Мұнда бұқаға мінген Күн құдайы бейнелері кездеседі» деген тұжырым жасайды* (*аудармасы автордікі – ред. ескертпесі) [Акишев 1984: 37]. Орталық Азия халықтарының бұқа бейнесіне қатысты ежелгі түсінігі бойынша ғарыш әлемімен тығыз байланысты. Мысалы, ежелден жеткен аңыздарда Тәңірдің әмірімен ең әуелі Жер жаралды, одан соң Көк жаратылды, Жер мен Көкті мүйізімен көтеріп тұрған бір алып бар, ол Көк өгіз. Өгіз шаршап, жерді бір мүйізінен екінші мүйізіне ауыстырғанда немесе мүйізін шайқағанда жер сілкінеді, екі мүйізі сынса, аяғы талса ақырзаман болады деп ұғынған Мұндай мифтік аңыздар бұқаның, көк өгіздің соншалықты алып күшке ие екенін, оның Жер жаратылысымен тығыз байланысты, тіпті жер бетіндегі тіршіліктің де соның күшіне тәуелді екенін аңғартады. Осылайша бұқа, көк өгіз бейнесі аңыз-әңгімелермен қатар өнер туындыларының сюжеттерінде негізгі кейіпкерге айналып, бүгінге дейін жетіп отыр. Оңтүстік Сібір көшпелілері арасында бұқа Күннің, Өркендеу мен ырыс, берекенің нышаны болды. Бұқа мен Күннің жартас суреттеріндегі бірлесуі бұқалардың денесіне қашалған шеңберлердің геометриялық кескіндерінен айқындалады [Okladnikova 2016: 1016].

Ежелгі қолөнер шеберлерінің қолынан шыққан аң стиліндегі бұйымдар сынды петроглифтер де өнер туындысы болып саналады. Онда адамның Әлем картинасы жөніндегі түсінігі мен көкірек көзі көретін, жан дүниесімен сезетін құбылыстардың шығармалар, туындылар арқылы бейнеленген көркем образдық жүйесі, танымдық формасы, яғни шындықтың көркем және таңғажайып бейнелері сомдалған. Осылайша петроглифтер сюжеттеріндегі бұқа бейнесі ежелгі адам санасындағы қабылданған культтік жануар ретіндегі көркемдік, мифтік көрінісі болып табылады.

4 Қорытынды

Кетпентау петроглифінің сюжеттері Жетісу петроглифтеріне тән сарынды дәлме-дәл қайталайды. Ерекше шекіліп, сомдалған бейнелер де кездеседі. Осындай петроглифтер қатарына арқар, өрмекші, бұқа бейнелерін жатқызуға болады. Бұқа суреті мақалада атап көрсеткендей Саймалы-Таш, Қаратау, Баянжүрек, тіпті Алтай петроглифтерінде кездесетін композициялар мен жекелеген суреттерге стильдік жағынан өте ұқсас. Бұл нысандарға зерттеу жүргізген ғалымдар ондағы композиция сюжеттерін талдау және олардың мазмұнын түсіндіру барысында үнді-иран және үнді-арий халықтарының көне мифологиялық мәтіндерін қатар қарастырған және олардағы параллелді негізге ала отырып тұжырымдар жасаған. Осылайша тас бетіндегі бейнелеу өнерінің мән-мағынасы біршама түсінікті бола бастаған. Сонымен қатар, халық арасында ертеден қалыптасқан түсініктер, ырым-тиымдар, эпостық жырларда кездесетін сөз тіркестер немесе дәстүрге айналған кей ғұрыптық салттарда ескерілген.

Петроглифтер шоғырланған орындар ежелгі заманда табыну орны немесе ашық аспан астындағы табиғи ғибадатхана деуге болады. Ондағы әрбір суреттің өзіндік атқарар рөлі мен символдық қызметі болуы мүмкін. Қола, ерте темір дәуірінде өмір сүрген халық діни наным-сенімдері бойынша күнге, отқа табынған. Бұл табынушылықтарын символдық таңбалар, жанурлар бейнелері және арнайы өткізген рәсім процесстерін бейнелеу арқылы көрсеткен. Мұндай символдық суреттерге семантикалық жағынан ұқсас таутеке, арқар, бұқа, бұғы мен жылқының бейнелері жатады. Әсіресе бұқа бейнесі семантикалық тұрғыдан құрбан шалу идеясымен тығыз байланысты [Зданович 1995: 50]. Ежелгі заманда адамдар құрбандық шалу арқылы құдайларға жақындау немесе солардың ризашылығын аламыз деп сенген. Құрбандыққа шалынған мал олардың идеялары мен табынушылықтарын, тілектерін құдайға жеткізуші ретінде қарастырылып, екі әлем арасындағы тасымалдаушы күшке, қасиетке ие жануар ретінде қабылданған. Тіпті мұндай жануарлар жойылып кеткен күннің өзінде де, олардың бейнелері біраз ғасырлар бойы мифтік желідегі аңыздарда, жартас бетіндегі туындылар қатарында сақталып қалған. Осылайша екі әлем арасындағы байланыстың қажеттілігін өзекті ететін түсініктер түрлі жоралғылардың, ғұрыптардың қалыптасуына жол береді. Бұл жоралғылар сонау қола дәуірінде қалыптасқан және ашық аспан астындағы табиғи ғибадатханалардың пайда болуына ықпал еткен. Ғибадатханалардың негізгі «атрибуты» осы тақта тастар мен олардың бетіне қашалған суреттер болған. Олардың маңында міндетті түрде тастардан қораланып қаланған ғұрыптық ошақтар немесе тұрақтар сынды ескерткіштер кездеседі. Ұзынкүңгей петроглифтерінің батыс оңтүстігінде, яғни петроглифтерге қарама-қарсы теріскей жазығында бірнеше сақиналанып қаланған және жартас сағасына қораланған тастар тізбегі бар орындар анықталды. Оларға әзірше қазба жұмыстары

жүргізілмегендіктен бұдан артық мәлімет айта алмаймыз. Болашақта толыққанды мәлімет алу үшін бұл да зерттеуді қажет ететін нысандар қатарына жатады. Петроглифтердің мерзімделу мәселесін шешудегі тиімді әдіс оның маңайындағы археологиялық ескерткіштерге қазба жүргізу болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.
- 2 Аманжолов А.С. Древние надписи и петроглифы хребта Кетмень (Тянь-Шань) // Известия АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1966. № 5. С 79-96.
- 3 Амаргазиева А.Ж. Науакескен, Болыссай және Ұзынкүңгей жартастарындағы арқар бейнесінің семантикалық түсіндірмесі // Отан тарихы. 2020. № 2 (90). 181-191-бб.
- 4 Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифского искусства // Сообщения ГосЭрмитажа. 1962. Вып. 22. С. 30-35.
- 5 Зданович Д.Г. Могильник Большекарагайский (Аркаим) и мир древних индоевропейцев Урало-Казахстанских степей // Аркаим. Исследования, поиски, открытия / Науч. ред. Зданович Г.Б., сост. Иванова Н.О. Челябинск: Творч. об-ние «Каменный пояс», 1995. С. 43-53.
- 6 Зікірія Д.Қ., Амаргазиева А.Ж. Кетпентау – жартас суреттерінің зерттелу тарихы // II Есік оқулары: «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» атты халықар. ғыл.-тәж. онлайн-конф. м-дар жинағы (Есік қ., 21–22 қараша 2021 ж.). / Жауапты ред. Мухтарова Г.Р. Есік: «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. Алматы: Қазақ ун-ті, 2021. 162-168-бб.
- 7 Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: Наука, 1977. 232 с.
- 8 Кубарев В.Д. Мифы и ритуалы, запечатленные в петроглифах Алтая // Археология, этнография и антропология Евразии. 2006. № 3 (27). С. 41-54.
- 9 Маргулан А.Х. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. Каменные изваяния Улытау. Соч. Т. 3-4 / Сост. Маргулан Д.А., Маргулан Д. Алматы: Дайк-Пресс, 2003. 246 с.
- 7 Отчет о НИР (итог.) Государственного историко-культурного музея-заповедника «Иссык» по теме «Идеология и мифология саков Семиречья». Рук. Мухтарова Г.Р.; исполн.: Джасыбаев Е.А. [и др.]. Есик: Государственный историко-культурный музей-заповедник «Иссык», 2018. 79 с. № ГР 0111РК00329. Инв. № 0218РК01399.
- 11 Самашев З. Жетісу жартас суреттері. Баянжүрек. Астана: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология инст-ң Астана қ-ғы филиал-ң баспа тобы, 2012. 240 б.
- 12 Bednarik R.G. Horse and Bull petroglyphs of Europe // Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici. 2015. Vol. 40. P. 7-30.
- 13 Herman L. L'art rupestre de la vallée de Kenkol (oblast de Talas) au Kirghizstan // INORA. 2018. № 80. P. 22-31.
- 14 Hermann L. Saka animal style petroglyphs from Saimaluu-tash (Jalal-abad province) in Kyrgyzstan // 2nd Esik readings «The Origin and Development of the Statehood of the Steppe Belt of Eurasia Background, Periods and Consequences» the International Scientific and Practical Conference devoted to 30 years of Kazakhstan Republic's Independency Collection of articles (Esik, 21–22 November, 2021) / Ed. Mukhtarova G.R. Almaty: Kazakh University, 2021. P. 77-88.
- 15 Okladnikova E. Paleoglobalization: the symbolism of prosperity and evil in rock art of Ancient Eurasia // International Journal of Humanities and Cultural Studies. 2016. Vol. 3, no. 1. P. 1012-1019.

REFERENCES

- 1 Akishev, A. K. 1984. *Iskusstvo i mifologiya sakov (The art and mythology of the Sakas)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).

- 2 Amanzholov, A. S. 1966. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. obshchestv. nauk (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. societies. sciences)*, 2, 79-96 (in Russian).
- 3 Amargazieva, A. J. 2020. In: *Otan tarihy (The homeland history)*, 2 (90), 181-191 (in Kazakh).
- 4 Artamonov, M. I. 1962. In: *Soobshcheniya Gosudarstvennogo Ermitazha (Reports of the State Hermitage)*, 22, 30-35 (in Russian).
- 5 Zdanovich, D. G. 1995. In: Zdanovich, G. B. (ed.), Ivanova, N. O. (compl.). *Arkaim. Issledovaniya, poiski, otkrytiya (Arkaim. Research, search, discovery)*. Chelyabinsk: Tvorcheskoe obiedinenie "Kamennyi poyas", 43-53 (in Russian).
- 6 Zikiriya, D. K., Amargazieva, A. Zh. 2021. In: Mukhtarova, G. R. (ed.). *II Esik okulary (2nd Issyk readings)*. Almaty: Kazakh University, 162-168 (in Kazakh).
- 7 Kadyrbayev, M. K., Maryashev, A. N. 1977. *Naskalnye izobrazheniya hrebta Karatau (Rock carvings of the Karatau ridge)*. Almaty: "Gylym" Publ. (in Russian).
- 8 Kubarev, V. D. 2006. In: *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Yevrazii (Archaeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia)*, 3 (27), 41-54 (in Russian).
- 9 Margulan, A. Kh. 2003. *Petroglify Saryarki (Petroglyphs of Saryarka)*. Almaty: "Dayk-Press" (in Russian).
- 10 *Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote (itogovyy) (Research report (final))*. 2018. № GR 0111RK00329. Inv. No. 0218RK01399 (in Russian).
- 11 Samashev, Z. 2012. *Zhetysu zhartas suretterі. Bayan zhurek (Zhetysu rock paintings. Bayan zhurek)*. Astana: the Branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana (in Kazakh, Russian, English).
- 12 Bednarik, R. G. 2015. In: *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici*, 40, 7-30 (in English).
- 13 Herman, L. 2018. In: *INORA*, 80, 22-31 (in English).
- 14 Hermann, L. 2021. In: Mukhtarova, G. R. (ed.). *II Esik okulary (2nd Issyk readings)*. Almaty: Kazakh University, 77-88 (in English).
- 15 Okladnikova, E. 2015. In: *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, vol. 3, no. 1, 1012-1019 (in English).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
 / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
 / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
 Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
 Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.06.2022.
 Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.06.2022.
 Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.06.2022.

УДК 903/904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.24.56>

Traditions of Settlement in Bronze Age Zhetysu (Kazakhstan)

© 2022 Goryachev A., Frachetti M.D.

Keywords: archaeology, Zhetysu, Bronze Age, ecological niche, settlement, half-dugout dwelling, economy, farming, cattle breeding, crafts

Түйін сөздер: археология, Жетісу, қола дәуірі, экологиялық тауашалар, қоныс, жартылай жертөле, шаруашылық, егіншілік, мал шаруашылығы, қолөнер

Ключевые слова: археология, Жетісу, эпоха бронзы, экологическая ниша, поселение, жилище-полужемлянка, хозяйство, земледелие, скотоводство, ремесло

Alexander Goryachev¹, Michael D. Frachetti²

¹Corresponding author, senior researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aga.2805@mail.ru

²Professor, Department of Anthropology, Washington University in St. Louis, USA. E-mail: frachetti@wustl.edu

Abstract. This article summarizes the results of more than two decades of research concerning Bronze Age settlements in Zhetysu. The purpose of the work is to synthesize the regional cultural traditions and the development of “Andronovo” related material culture in Southeast Kazakhstan from the 3rd to 1st millennia BC. Compiling the results of various research, we offer a preliminary map of the sites and describe the nature of the settlement of the region at various stages of the Bronze Age. Settlement data documented throughout Zhetysu (Semirechye) show that foothill areas were the most commonly exploited ecological niche and also where the largest settlements are concentrated. Following settlement developments in mountainous and foothill areas, steppe plains, and semi-deserts were also occupied throughout the middle and late Bronze Ages. Pit-houses of frame-pillar construction were the most familiar type of housing in the cultural traditions of the Andronovo cultural communities. Data from Zhetysu also reveal a relationship between house-building traditions and the natural resources and climatic conditions of individual residential districts across Zhetysu, Kungey and Ile Alatau, as well as steppe areas of the Shu-Ile interfluvium. There are two main variants of dwellings with stone and wooden foundations. Most of the settlements studied during this period were dwellings intended for a mid-sized to large residential communities. In the Late Bronze Age, large settlements are less common. In their place, there are a series of smaller settlements (up to 4–5) dwellings with different parameters and layout of the dwellings. In the Bronze Age, populations of Zhetysu were engaged in a complex array of economic strategies, ranging from dedicated cattle-breeding to mixed farming/herding strategies (agro-pastoralism). These economies generally map on to different ecological settlement areas, with agro-pastoralists predominantly documented in the foothill zones and cattle breeders found more in higher elevation mountainous and lowland steppe areas. The allocation of handicraft production into an independent industry both among both cattle breeders and agro-pastoralists contributed to an active exchange of goods between them, an expansion in the territories of people covered by economic activity, and, as a result, an increase in the scale and welfare of the population, which significantly complicated the social structure of Bronze Age communities of Zhetysu.

Acknowledgements: The work was carried out within the framework of program-targeted funding of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for the 2022–2023, IRN of the project BR11765630.

Citation: Goryachev, A., Frachetti, M. D., 2022. Traditions of Settlement in Bronze Age Zhetysu (Kazakhstan). *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 24–56 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.24.56](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.24.56)

Александр Анатольевич Горячев¹,
Майкл Д. Фрачетти²

¹корреспондент авторы, аға ғылыми қызметкер,
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ.,
Қазақстан. E-mail: aga.2805@mail.ru

²профессор, Антропология департаменті,
Сент-Луистегі Вашингтон университеті,
Сент-Луис қ., АҚШ. E-mail: frachetti@wustl.edu

Жетісудағы (Қазақстан) қола дәуірі үй құрылысының дәстүрлері туралы

Аннотация. Бұл мақалада 20 жылдан астам уақыттағы Жетісудағы қола дәуірі қоныстарын зерттеу нәтижелері қортындыланады. Жұмыстың мақсаты – б.д.д. III–I мыңж. Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы аймақтық мәдени дәстүрлерді және андронов материалдық мәдениетінің дамуын жүйелеу болып табылады. Әр түрлі зерттеулердің нәтижелерін қортындылай келе, қола дәуірінің әртүрлі кезеңдеріндегі ескерткіштердің алдын-ала картасы және аймақтың қоныстану сипаты ұсынылды. Жетісу бойынша құжатталған қоныстар туралы деректер тау бөктеріндегі аудандар неғұрлым жиі пайдаланылатын экологиялық тауашалар, сондай-ақ аса ірі қоныстар шоғырланған аймақ болғанын көрсетеді. Таулы және тау бөктеріндегі қоныстардың дамуынан кейін орта және кейінгі қола дәуірінде далалық жазықтар мен жартылай шөлдер де қоныстанды. Қаңқалы-бағаналы құрылымды жертөлелер андроновтықтардың мәдени дәстүрлерінде тұрғын үйдің ең қолайлы түрі болды. Жетісудан алынған деректер үй салу дәстүрлері мен Жетісу, Күнгей және Іле Алатауындағы жекелеген тұрғын аудандардың, сондай-ақ Шу-Іле өзені аралығындағы дала аудандарының табиғи ресурстары мен климаттық жағдайлары арасындағы өзара байланысты көрсетеді. Тас және ағаш негізі бар тұрғын үйлердің екі нұсқасы бар. Осы кезеңде зерттелген қоныстардың көпшілігі орта және ірі тұрғын аудандарға арналған тұрғын үйлер болды. Кейінгі қола дәуірінде ірі қоныстар сирек кездеседі. Олардың орнында әртүрлі параметрлер мен тұрғын үйлердің орналасуы бар бірқатар шағын қоныстар бар (4–5 дейін). Қола дәуірінде Жетісу тұрғындары мамандандырылған мал шаруашылығынан бастап аралас мал шаруашылығына дейінгі (агро-мал шаруашылығы) күрделі шаруашылық тәсілдерін пайдаланды. Бұл қызмет, әдетте, қоныстанудың әртүрлі экологиялық аудандарына байланысты, ал агро-малшылар негізінен тау бөктерінде, ал малшылар таулы және жазық жерлерде қоныстанды. Қолөнер өндірісін малшылар арасында да, диқаншылар арасында да дербес салаға бөлу олардың арасындағы

Александр Анатольевич Горячев¹,
Майкл Д. Фрачетти²

¹автор-корреспондент, старший научный сотрудник,
Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, г. Алматы,
Казахстан. E-mail: aga.2805@mail.ru

²профессор, Департамент антропологии, Вашингтон
Университет в Сент-Луисе, г. Сент-Луис, США.
E-mail: frachetti@wustl.edu

О традициях домостроительства эпохи бронзы в Жетысу (Казахстан)

Аннотация. В этой статье обобщаются результаты более чем 20-тилетних исследований поселений бронзового века в Жетысу. Целью работы является систематизация региональных культурных традиций и развитие материальной андроновской культуры на юго-востоке Казахстана с III по I тыс. до н.э. Обобщая результаты различных исследований, предложены предварительная карта памятников и описание характера заселения региона на различных этапах бронзового века. Данные о поселениях, задокументированные по всему Жетысу (Семиречье), демонстрируют, что предгорные районы были наиболее часто эксплуатируемой экологической нишей, а также областью, где сосредоточены крупнейшие поселения. Вслед за развитием поселений в горных и предгорных районах, степные равнины и полупустыни также были заселены на протяжении всего среднего и позднего бронзового веков. Землянки с каркасно-столбовой конструкцией были наиболее привычным типом жилья в культурных традициях андроновцев. Данные из Жетысу также показывают взаимосвязь между традициями домостроения и природными ресурсами и климатическими условиями отдельных жилых районов в Жетысу, Күнгей и Иле (Заилийский) Алатау, а также степных районах междуречья Шу-Иле. Существует два основных варианта жилищ с каменным и деревянным фундаментом. Большинство поселений, изученных в этот период, представляли собой жилища, предназначенные для средних и крупных жилых районов. В позднем бронзовом веке крупные поселения встречаются реже. На их месте есть ряд небольших поселений (до 4–5) с различными параметрами и планировкой жилищ. В бронзовом веке население Жетысу использовало сложный набор хозяйственных приемов, начиная от специализированного скотоводства и заканчивая смешанным (агро-скотоводство). Эта деятельность, как правило, связана с различными экологическими районами расселения, при этом агро-скотоводы преимущественно расселялись в предгорных зонах, а скотоводы – в высокогорных и равнинных. Выделение ремесленного производства в самостоятельную отрасль как в среде скотоводов, так и среди земледельцев способствовало активному

белсенді тауар алмасуға, шаруашылық қызметпен қамтылған адамдардың аумақтарын ұлғайтуға, нәтижесінде халықтың саны мен әл-ауқатының өсуіне ықпал етті, бұл Жетісу қола дәуірі тайпаларының әлеуметтік құрылымын едәуір қиындатты.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің 2022–2023 жж., мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында орындалды, жобаның ЖТН BR11765630.

Сілтеме жасау үшін: Горячев А.А., Фрачетти М.Д. Жетісудағы (Қазақстан) қола дәуірі үй құрылысының дәстүрлері туралы. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 24-56 -бб. (Ағылшынша). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.24.56](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.24.56)

товарообмену между ними, увеличению территорий охваченных хозяйственной деятельностью людей, и, как следствие, росту численности и благосостояния населения, что существенно усложняло социальную структуру племен эпохи бронзы Жетысу.

Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МОН РК 2022–2023, ИРН проекта BR11765630.

Для цитирования: Горячев А.А., Фрачетти М.Д. О традициях домостроительства эпохи бронзы в Жетысу (Казахстан). *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 24-56 (на англ. яз.). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.24.56](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.24.56)

1 Introduction (*Goryachev A.*)

Zhetysu (Semirechye) is an administrative and geographical term for a vast area of Southeastern Kazakhstan, spanning from the Lake Alakol basin to the northern slopes of the Tien Shan – approximately 900 km from north to south – and from the Shu Valley (Chu/Shu River) to the head of the Ili/Ile River – 800 km from west to east. Historically and culturally, the region reflects a long-standing nexus between Central Asian steppe pastoralism and Central Asian agriculture, which were connected along the Inner Asian Mountain Corridor at least as early as ca. 3000 BC [Frachetti 2012; Zhou et al. 2020]. Favorable natural and climatic conditions provided opportune conditions for regular settlement of the region throughout the Bronze Age, defined by a variety of forms of living conditions and economic activities. The range of materials and economic and subsistence activities documented throughout the Bronze Age was heavily facilitated by cultural interaction amongst the population of neighboring territories, and by formative phases of (human) genetic admixture [Narasimhan et al. 2019]. These processes become especially relevant during the 2nd millennium BC, when the formation of productive forms of economy expanded dramatically across the Eurasian continent, associated with the development of individual industries and crafts, such as metallurgy [Берденов 1998].

Settlements provide a main source of information about the economic and cultural developments of Bronze Age populations of Zhetysu. Most of the archaeological monuments of this time are found in the foothill zone of the Djungarian/Zhetysu, Zailiysky/Ile and Kungey Alatau, on the northern and southern slopes of the Uzynkora ridge (Ketmen) and in the Shuili/Shu-Ile Mountains. Their study began only in the 1980s with archaeological expeditions of the Archaeology Department of the Walikhanov Institute of History, Anthropology and Archaeology (K. Akishev) and the Abay Kazakh Pedagogical Institute (A. Maryashev). Until that time, the excavations of ancient burial grounds and the analysis of the materials of hoards of bronze tools and products limited knowledge about the nature of settlement and cultural traditions of regional Bronze Age communities to hypothetical speculations [Максимова 1961: 62–71; Акишев, Кушаев 1963: 131]. The settlements of Talpty-I and Kuigan, both located in the valley of the Koksuy River and Bien near the northern slopes of Zhetysu Alatau (Djungar Mountains) were the first settlements where full-scale research was launched in Zhetysu [Марьяшев, Горячев 1993: 16–17; Карабаспакова 2011: 113–115].

Studies in the 1990s expanded into the mountainous areas of the region, where they were carried out on settlements in the Tanbalytas tract in the Anrakhay Mountains, in the Maybulak and Butakty gorges in the foothill zone of the Ile Alatau and Turgen-II, Asy-I on the high-altitude plateaus of those mountains'

northern slopes [Марьяшев, Горячев 2001: 112–121; Рогожинский 2011: 167–175; Горячев 2018]. In the early 2000s, the work was continued and expanded on the settlements of Tasbas, Kalakay, Asy-II (C. Chang), Bigash, and Mukri [Марьяшев 2002: 23–30; Frachetti and Maryashev 2007; Doumani et al. 2015]. Settlements were considered as part of archaeological complexes consisting, in addition to residential, of funerary (burial grounds) and sacred (petroglyphs, temples, cup stones) objects (for English summary, Frachetti 2008).

INTAS projects on the topic played a significant role in understanding the processes of settlement of Bronze Age tribes and the structure of ancient settlements on the territory of Zhetysu («The process of forming a nomadic community during the Bronze Age and Early Iron Age. Ecological and archaeological research» 1999–2001 (curated by R. Sala) and «Cultural heritage» on the topic: «A set of historical and cultural monuments of the Almaty region» 2004–2006 (by K.M. Baipakov)). About 30 settlements, over 50 burial grounds and about 30 clusters of petroglyphs with drawings of the Bronze Age were identified. Studies of the structure and development of Bronze Age crafts and the conditions of functioning of ancient settlements in the Zhetysu mountain zone have begun [Аубекеров и др. 2009: 48–58].

The study of the ancient culture of the Bronze Age population of the region was continued by the authors during the implementation of a series of international and national projects in 2010–2020. It was possible to determine the settlement zones of the Bronze Age tribes, the chronological stages of their existence and cultural affiliation. Studies of the steppe, foothill and mountainous areas of Zhetysu in recent years have revealed a series of settlements, burial grounds and clusters of petroglyphs with rock carvings of various stages of the Bronze Age [Горячев 2020; Hermes et al. 2021]. The study of the structural organization of settlements made it possible to reconstruct ancient dwellings of the Andronovo and Late Bronze Age periods [Горячев 2018: 86–105; 2020: 130–141; Горячев, Мотов 2018: 24–31].

As a result of interdisciplinary studies of the materials of settlements and burial grounds in the region, the dynamics of natural and climatic changes were clarified, and the development of issues of economic and cultural development of the ancient population began [Горячев, Сапаев 2015: 5–18; Горячев, Чернов 2017: 5–24; Аубекеров и др. 2009; Roberts et al. 2019: 39–49; Schmaus 2019: 101–117; Ventresca Miller et al. 2020] and the periodization of the Bronze Age of this territory was developed [Гасс, Горячев 2016: табл. 2].

Bronze Age settlements are now largely dated on the basis of radiocarbon analyses, spanning broadly from the 27th to the turn of the 10th–9th centuries BC; the majority of which can be dated to the so-called ‘Andronovo chronological horizon’ (19th – to the turn of the 14th–13th centuries BC). Materials from this phase reflect the commonly documented incised globular ceramics of the late (13th–11th centuries BC) and final bronze (10th–9th centuries BC) [Doumani 2016; Горячев 2018; 2020]. The earliest radiometrically dated settlements in Zhetysu are documented at the neighboring sites of Tasbas and Dali in the eastern spur of the Bayanzhurek escarpment, both which date as early as 2700 cal BC [Doumani et al. 2015, Hermes et al. 2021]. Taken together the settlement data from Zhetysu provide a rich view into the structural organization of Bronze Age occupations of the region and the main trends in historical and cultural dynamics among populations of the region from the 3rd to 1st millennium BC.

2 Research methods and materials

2.1 Research methodology (Goryachev A.)

The main method was archaeological exploration by which the settlement system of the Bronze Age tribes and the structural organization of ancient settlements on Zhetysu was revealed. In the course of these works, ancient monuments were mapped and maps of individual microdistricts were created based

on GIS technologies with reference to modern settlements and water sources. This helped to determine the location of about 100 settlements, 200 burial grounds and more than 120 sacred monuments of this period. Ancient mine workings with the output of copper and other non-ferrous metals have been identified. As part of this research stage, control pits and reconnaissance excavations were carried out, which made it possible to make cultural and chronological definitions of monuments that have not yet been sufficiently studied. The systematic nature of the exploratory surveys made it possible to identify individual microdistricts, where diverse monuments of a certain stage of the Bronze Age were located compactly, which made it possible to combine them into archaeological complexes and identify their structural organization [e.g. Frachetti 2008].

Archaeological excavations in Zhetysu were carried out to varying degrees on 23 settlements of various stages of the Bronze Age, located in different natural and climatic conditions of the steppe and foothill zones, mid-elevations and the highlands. In the course of the research, planographic data was obtained both on the topography of the settlement in the surrounding landscape and on the internal distribution of archaeological objects within each complex. The design features of residential and commercial buildings in different ecological niches of the region were recorded. An extensive complex of osteological, ceramic and finds were obtained in the form of tools, decorative products, objects with traces of processing and use.

The study of the material remains was carried out in laboratory conditions using archaeometric research methods. The data of studies of different layers of the Bronze Age settlements highlighted in the course of the work formed the basis of their cultural and chronological attribution. The results of the analysis of the planography and stratigraphy of the studied objects became the basis for the reconstruction of the structural organization of settlements and individual residential buildings in the form of graphic 3D max layouts made in the AutoCAD program. The functional purpose of these settlements was clarified based on the results of desk processing of field materials and characteristics of topolandscape features of archaeological sites.

The priority for the theoretical developments of our research is based on complex and comparative-typological methods of studying archaeological material. The systematic approach is determined by the consideration of scientific data as an integral, structured manifestation of the economic, cultural and social development of the region. Comprehension of the specifics of the landscape situation of ancient settlements, their structural organization made it possible to divide the settlements of farmers and pastoralists, as well as to allocate economic and residential farmsteads of artisans. As a result of comparing the materials of monuments of different times on the territory of Zhetysu, the changes that occurred in the economic and cultural development and household traditions of the ancient population from the Andronovo period to the final Bronze Age were revealed.

2.2 Description of research materials (*Goryachev A., Frachetti M.D.*)

Based on the results of archaeological surveys, it was possible to compile a preliminary map of the archaeological sites of the Bronze Age of Zhetysu, which represents the nature of the settlement of ancient tribes in the region (fig. 1). The analysis of the map shows that in the Bronze Age the foothill strip of Zhetysu, Kungey and Ile Alatau was most actively developed. Throughout this ecological niche, settlements of this period have been found in every gorge with even a small water source. The ancient population mastered the territory of the plains at a distance of 20–30 km from the mountains. Inside the gorges, monuments are fixed deep into 5–6 km, and at the exit of them the largestones, including fortified settlements (Maybulak-II, Butakty-I). The ancient wintering sites of cattle breeders are noted in the middle

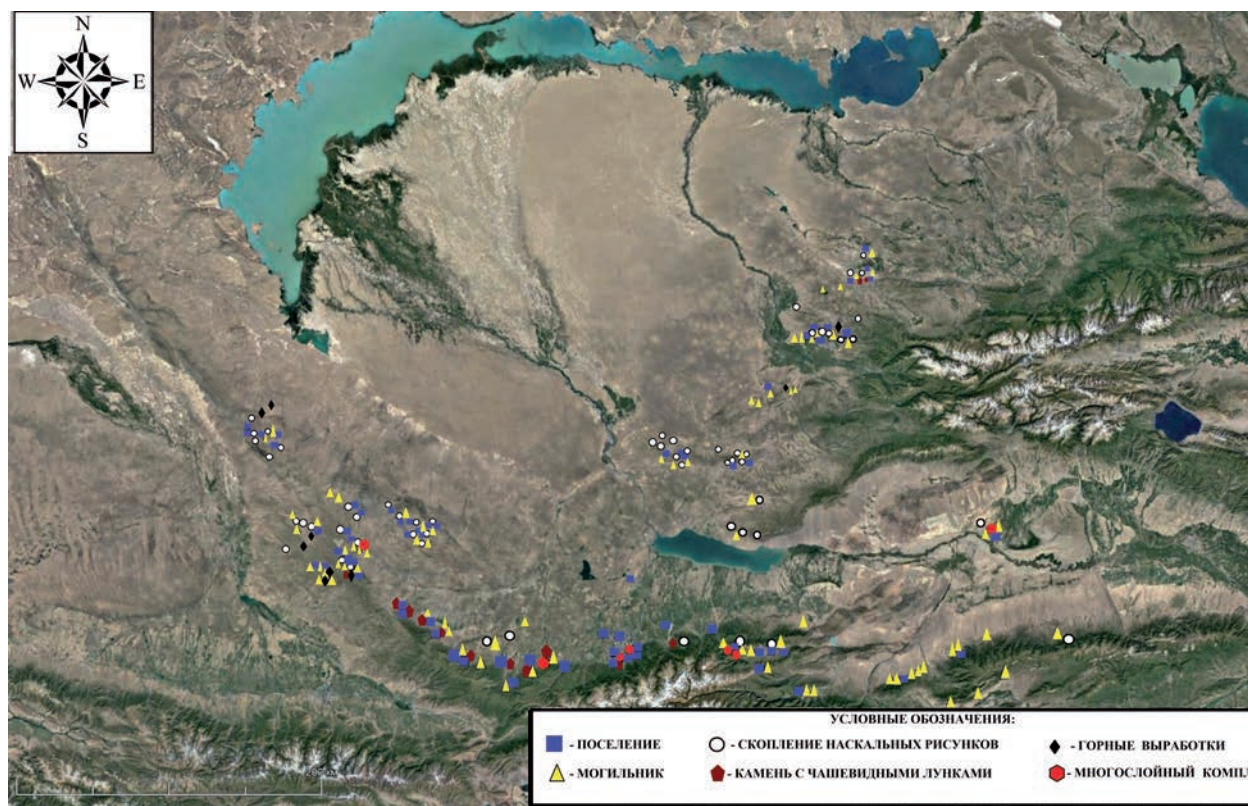
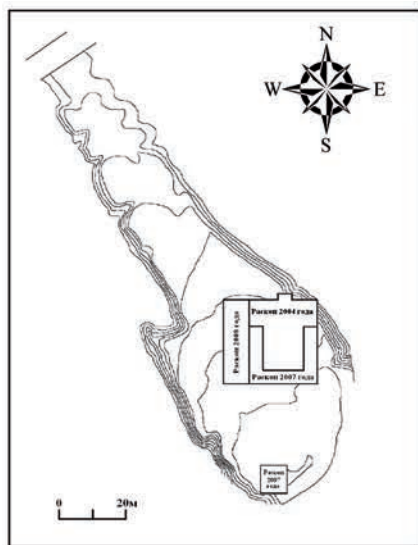

Fig. 1. Preliminary map of the location of the monuments of the Bronze Age Zhetysay. Compiled by A. Goryachev
 1-сур. Жетісу қола дәуірі ескерткіштерінің орналасуының бастапқы картасы. Құрастырушы А.А. Горячев
 Рис. 1. Предварительная карта расположения памятников эпохи бронзы Жетысу. Составитель А.А. Горячев

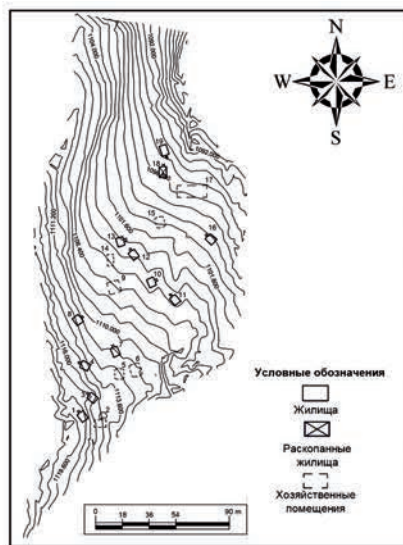
part of the mountain gorges, where there are convenient sites located on colluvial fans and at the upslope exposure of numerous springs and streams. As it turned out during the research, the population of different ecological niches of the mountainous zone and the foothill strip within each water source (river and its tributaries) had close ties with each other [Горячев, Сараев 2015: 5–18; Горячев, Мотов 2018: 124–133; Горячев 2020: 154–157].

At the mouths of mountain gorges and at the exit from them, settlements of the Bronze Age consisted of several (up to 10–12) dwellings with household yards attached to them, which, as a rule, were stretched in a line along the river bank, or concentrated around natural reservoirs (fig. 2). Dwellings at the mouths of mountain gorges and on the river terraces along foothill plains were semi-pit-houses of square or rectangular shapes with areas ranging from 40 to 120 m². Materials of archaeological investigations mark individual structures on settlements with parameters from 30 to 180 m². Household rooms are fixed in the form of buildings adjacent to the dwellings with dimensions from 4×3 m to 5×4 m. Such settlements were intended for several family groups. The nature of some house buildings on them assumes the residence of people specializing in certain types of handicraft industries.

On the foothill plains, housing complexes are located at the foot of the mountains, or in the valleys of small rivers and streams on flat areas, most often with a southern exposure (fig. 3). There were small ledges below the level of terraces by 2–3 m in the flat floodplains of rivers, which were used as trails for

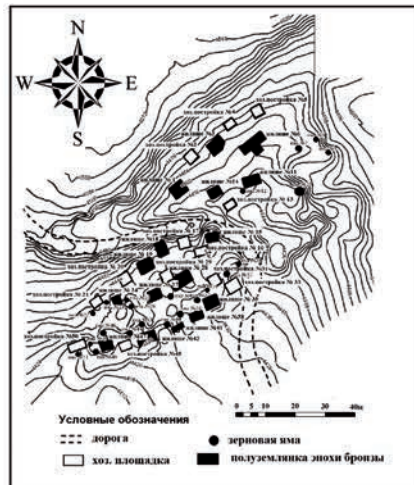
1

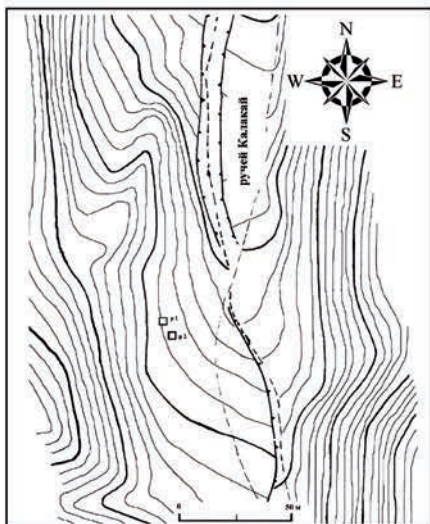
2

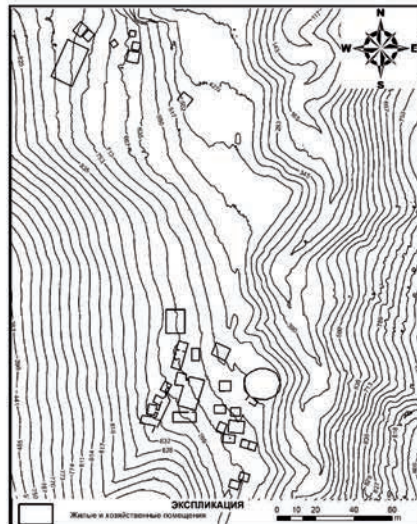
3

4

5

6

descending into floodplains and courtyards at dwellings. The size of the buildings did not usually exceed 60 m². There were no more than 5–6 economic and residential areas in such settlements. Drinking water was supplied to the houses from nearby springs through ditches, which were usually carried out along the edge of the upper floodplain terrace. Settlements were a place of residence of one family-generic group, where dwellings were intended for individual small families.

In the high-altitude zone and in the middle part of the gorges, the settlements of the Bronze Age consist of 2–4 rows of dwellings located along the bank of the stream and the slope of the hill on flat areas of ancient moraines (fig. 4). Due to the lack of convenient areas for living, housing buildings were located near each other (within 10–12 m), and outbuildings were carried out slightly further away. Semi-pit-houses of frame-pillar structures of square and rectangular shapes, with an area of up to 100 m² are presented the dwellings at all stages of the Bronze Age here. They were usually sunk at 1–1.2 m. Outbuildings were also cut into the mountain slopes, semi-earth shelters were arranged next to the dwellings. The area of outbuildings did not exceed 12–24 m². Traditionally, 1–2 family-tribal groups, mainly engaged in cattle breeding, lived in such settlements. However, up to 20 residential sites have been identified in the settlements of Kyzylbulak-IV and Oizhailau-II, which may indicate a more complex social structure and economic specialization of their inhabitants.

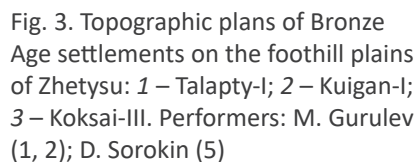
In the foothill and mountain zone of Zhetysu, burial grounds were located to the west or north of settlements within 1–2 km on elevated sites. In some cases, at the exit of the gorges, they were built within 300–400 m in the line of sight from the village. A riverbed, stream or a low mountain hill usually separates the settlement and the burial ground. In the archaeological complexes of the Bronze Age of the high-altitude zone, two burial grounds can correspond to each settlement, one of which consisted of more monumental burial structures. Structurally, burial complexes at the early stages represented chains of stone fences, later – separate fences or low mounds, inside which burial chambers in the form of stone boxes or cysts can be traced.

The peculiarities of the construction of monuments of the Bronze Age are noted in the Shu-Ile Mountains. Almost all settlements here are marked on the bottom sections of the gorges of the meridian direction. The segments of the places of the tortuous configuration were identified by the exit of the rock massif facing south. Studies have shown that such a place provides protection from the piercing steppe winds. Temperatures are always significantly higher than in the environment at these local sites, due to natural warming, even in winter. The settlements arranged there did not exceed 4–5 household yards, located, as a rule, at springs and along the channels of shallow rivers (fig. 5). A corral for cattle was stacked near the rock, and a dwelling for themselves was built nearby. In such settlements, clusters of Bronze Age petroglyphs are necessarily recorded on the nearest rock ridges. Burial grounds are located outside residential complexes at a distance of 1–1.5 km to the east, usually inside a space enclosed in a circle by hills and hills.

Fig. 2. Topographic plans of Bronze Age settlements in the foothill zone and mouths of mountain gorges: 1 – Butakty-I; 2 – Kaynar-I; 3 – Kogamshil; 4 – Kolsay-I; 5 – Kalakay-I; 6 – Yntymak-I. Performers: D. Voyakin (1); M. Gurulev (2, 6); D. Kuldeev (3); D. Sorokin (4), A. Goryachev (5)

2-сур. Тау етегі аймағындағы және тау шатқалдарының сағасындағы қола дәуірі қоныстарының топографиялық жоспарлары: 1 – Бұтақты-І; 2 – Қайнар-І; 3 – Қоғамшыл; 4 – Көлсай-І; 5 – Қалақай-І; 6 – Ынтымақ-І. Орындаушылар: Д.А. Воякин (1); М.В. Гүрүлев (2, 6); Д.Р. Кульдеев (3); Д.В. Сорокин (4), А.А. Горячев (5)

Рис. 2. Топографические планы поселений эпохи бронзы в предгорной зоне и устьях горных ущелий: 1 – Бутақты-І; 2 – Кайнар-І; 3 – Коғамшил; 4 – Кольсай-І; 5 – Калакай-І; 6 – Ынтымак-І. Исполнители: Д.А. Воякин (1); М.В. Гүрүлев (2, 6); Д.Р. Кульдеев (3); Д.В. Сорокин (4), А.А. Горячев (5)

3-сур. Жетісу тауының етегі
жазығындағы қола дәуірі
қоныстарының топографиялық
жоспарлары: 1 – Талапты-I;
2 – Құйған – I; 3 – Көксай-III.
Орындаушылар:
М.В. Гурулев (1, 2); Д.В. Сорокин (5)

Рис. 3. Топографические планы поселений эпохи бронзы на предгорных равнинах Жетысу: 1 – Талапты-I; 2 – Куйган-I; 3 – Коксай-III. Исполнители: М.В. Гурулев (1, 2); Д.В. Сорокин (5)

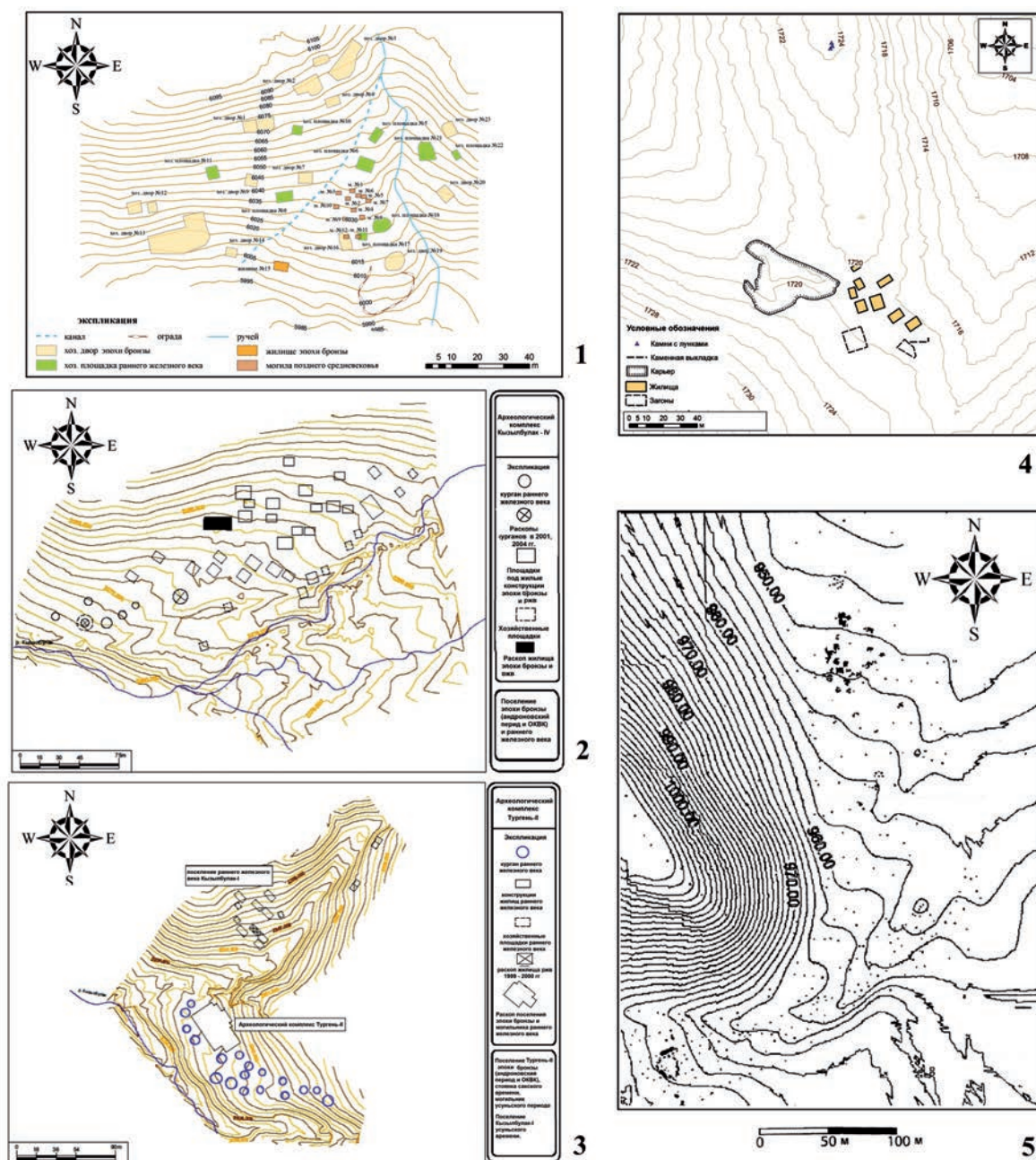

Fig. 4. Topographic plans of Bronze Age settlements in the Zhetysu mountain zone: 1 – Kokshoky; 2 – Kyzylbulak-IV; 3 – Turgen-II; 4 – Besmoinak-I; 5 – Bigash. Performers: D. Sorokin (1, 4); M. Gurulev (2, 3); M. Frachetti (5)

4-сур. Жетісудың таулы аймағындағы қола дәуірі қоныстарының топографиялық жоспарлары:

1 – Көкшоқы; 2 – Қызылбұлақ-IV; 3 – Түрген-II; 4 – Бесмойнақ-I; 5 – Биғаш.

Орындаушылар: Д.В. Сорокин (1, 4); М.В. Гурулев (2, 3); М. Фрачетти (5)

Рис. 4. Топографические планы поселений эпохи бронзы в горной зоне Жетысу: 1 – Кокшоки; 2 – Кызылбулак-IV; 3 – Түрген-II; 4 – Бесмойнак-I; 5 – Биғаш.

Исполнители: Д.В. Сорокин (1, 4); М.В. Гурулев (2, 3); М. Фрачетти (5)

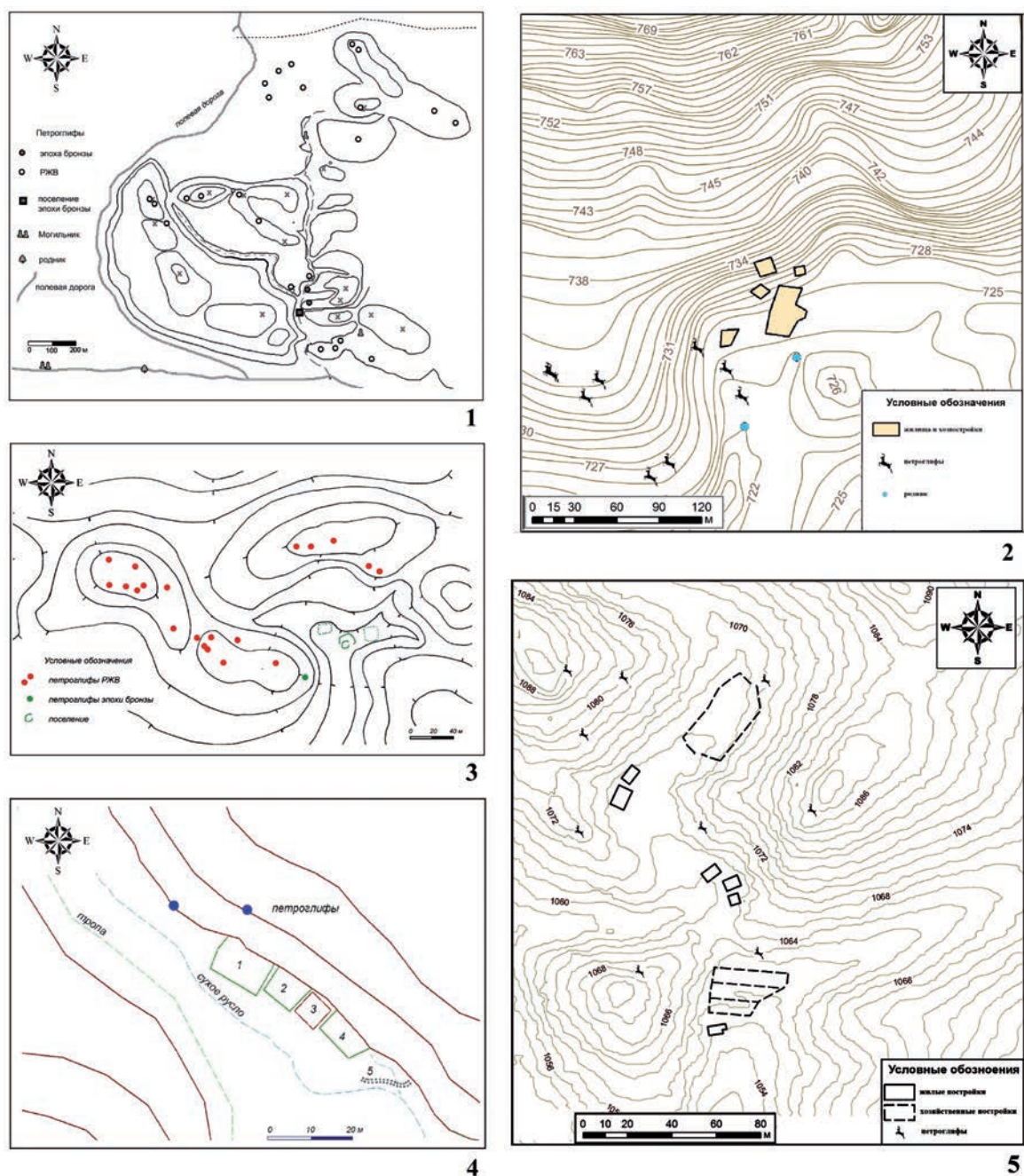

Fig. 5. Topographic plans of archaeological complexes with layers of the Bronze Age on settlements in the Shu-Ile Mountains: 1 – Kogaly-Bastau; 2 – Kostobe-II; 3 – Aschisu-II; 4 – Tyrnakty; 5 – Kulzhabasy-III. Performers: S. Potapov (1, 3, 4); M. Gurulev (2); D. Sorokin (5)

5-сур. Шу-Иле таулары қоныстарындағы қола дәуірінің қабаттары бар археологиялық кешендердің топографиялық жоспарлары: 1 – Қоғалы-Бастау; 2 – Қостөбе-II; 3 – Ащису-II; 4 – Тырнақты; 5 – Құлжабасы-III. Орындаушылар: С.А. Потапов (1, 3, 4); М.В. Гурулев (2); Д.В. Сорокин (5)

Рис. 5. Топографические планы археологических комплексов со слоями эпохи бронзы на поселениях в Шу-Илейских горах: 1 – Когалы-Бастау; 2 – Костобе-II; 3 – Ащису-II; 4 – Тырнакты; 5 – Кулжабасы-III. Исполнители: С.А. Потапов (1, 3, 4); М.В. Гурулев (2); Д.В. Сорокин (5)

Most of the settlements of the Bronze Age of Zhetysu reflect deeply stratified occupations punctuated by diverse archaeological remains from different periods, spanning throughout the Iron Age, Medieval and even later historical periods. In many cases these cultural layers are interrupted by significant alluvial and colluvial deposits, which makes it difficult to study them. Although widely varying in terms of scale and length of study, archaeological excavations were most often limited to control pits of individual house buildings, which only partially allowed to characterize the design features of settlements as a whole. Such studies were carried out on the settlements of Kalakay-I, Tasbas, Dali and Kuygan-I in the Zhetysu Alatau mountains; in the foothill and mountain zones of the Ile Alatau – Terenkara, Butakty-III, Kaynar-I, Yntymak-I, II, Besmoynak-I; in the tracts of Oizhailau and Tamgaly, in the Kostobe gorge of the Shu-Ile Mountains. Excavations that covered at least 1–2 dwellings and would allow to study the inter-dwelling space were carried out at the settlements of Butakty-I, Asy-I, II, Turgen-II and Kyzylbulak-IV in the foothill and mountain zone of the Ile Alatau, in the mountains of Serektas (Serektas-I, II) in the Shu-Ile interfluvium, as well as Bigash, Bien-XIII, Dali, and Talapty-I of the northern and western spurs of the Zhetysu Alatau ridge.

Among the earliest monuments of the Bronze Age of Zhetysu are the settlements of Tasbas and Dali in the Bayanzhurek mountains, as well as Bigash in the Shybyndy mountains of the western spurs of the Zhetysu Alatau [Frachetti and Mar'yashev 2007; Doumani et al. 2015; Hermes et al. 2021]. Cultural layers dating to early to mid-3rd millennium BC have been recorded at these sites and all show evidence for subsequent reoccupations spanning the 2nd millennium BC, when a regional florescence of occupation defines Zhetysu in the Late Bronze Age (Andronovo) period [Марьяшев, Фрачетти 2007: 104; Hermes et al. 2021]. When analyzing the traditions of house-building at this stage in the high-altitude and mountainous zone of the region, it is noted that the sites for ancient settlements were chosen in areas closed from all sides from strong winds, and the dwellings themselves (dugouts and semi-dugouts) were cut into the mountain slopes with a southern exposure. The walls were built of flat stone slabs or boulders reinforced with clay mortar while roofs and ceilings of house buildings were likely constructed from perishable materials such as the branches of coniferous and deciduous trees.

The dwellings of the Andronovo period were exposed more widely at the settlements of Butakty-I and Turgen-II of the foothill and mountain zones of the region. The latter also excavated a temple complex of the Andronovo and Late Bronze Age periods and two dwellings of the period of common cultures of raised border ceramics. Settlements of Asy-I (A. Maryashev), Asy-II (K. Chang, P. Turtellot), Turgen-II and Kyzylbulak-IV (A. Goryachev) characterize the traditions of house-building of the Late Bronze Age in the high-altitude zone of the Ile Alatau, and Terenkara (F. Grigoriev), Bien-XIII (K. Karabaspakova) and Talapty-I (A. Maryashev, A. Goryachev) of the late and the final bronze of the foothill strip. In the Shu-Ile Mountains, as a result of control pits at ancient sites, materials of late and final bronze (Tamgaly, Uzynsu, Kostobe-II) were obtained [Рогожинский 2011: 171; Горячев 2020]. The investigated complexes in the Serektas Mountains belong to the same time, although it is possible that the period of their occurrence is much earlier, since a Seimino-Turbino type knife was discovered in their district (according to B. Aubekeroev). A significant number of burial grounds of the Andronovo period are also documented here. In the mountains of Kulzhabasy and the Akkaynar gorge of the Shu-Ile microdistrict, layers of rock carvings of the early Bronze Age have been identified, near which ancient settlements have also been found, which allows us to consider the beginning of its development from earlier stages of the paleometal epoch [Аубекеров и др. 2009; Байпаков, Марьяшев 2009: 24–25; Марьяшев, Железняков 2013: 18–20].

In the cultural traditions of the population of the Andronovo stage of the Bronze Age, the most familiar type of housing appeared to be semi-pit-houses of frame-pillar structures. However, the nature

of the traditions of house-building largely depended on the natural resources and climatic conditions of individual neighborhoods. For example, in the distribution zone of the Tien Shan spruce in the Kungey and the Ile Alatau mountains, the walls of dwellings were made of logs. On the northern slopes of the western spurs of the Ile Alatau and in the steppe zone of the Shu-Ile Mountains, they were built of stone slabs. In the Zhetysu Alatau Mountains, both traditions are marked, there are combined variants where the lower part of the walls was built of stone, and the upper aboveground was built on the basis of wooden frames. The roofs of residential premises were supported from the inside on wooden post structures, and branches, straw (reeds), clay or animal skins were used as a coating.

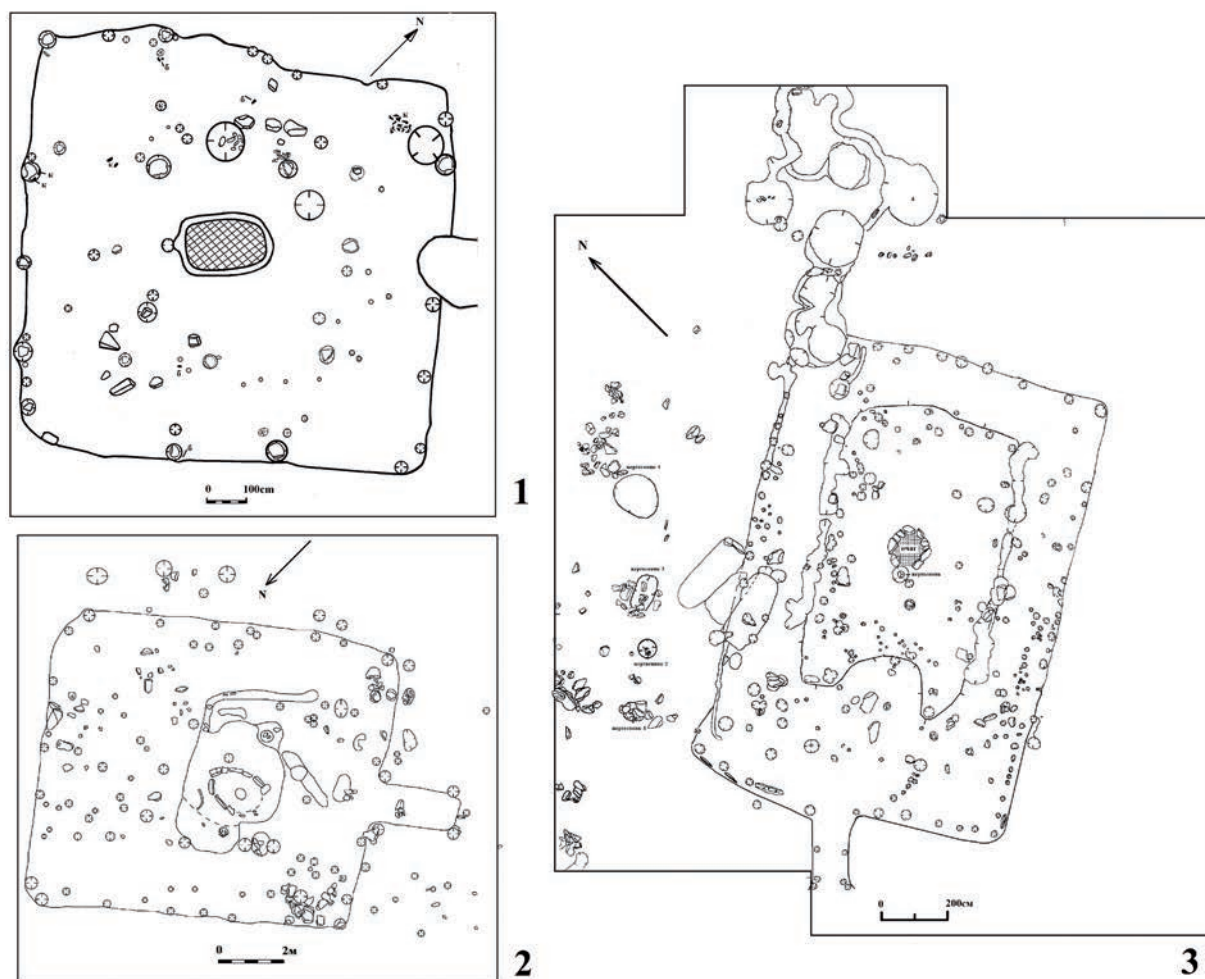

Fig. 6. Excavation plans of structures of the Andronovo period: 1 – dwelling no. 1 (Butakty-I); 2 – dwelling no. 4 (Turgen-II); 3 – temple complex (Turgen-II). Compiled by A. Goryachev

6-сур. Андронов кезеңі конструкцияларын қазу жоспарлары: 1 – № 1 тұрғын үй (Бұтақты-I); 2 – № 4 тұрғын үй (Түрген-II); 3 – ғибадатхана кешені (Түрген-II). Құрастырушы А.А. Горячев

Рис. 6. Планы раскопов конструкций андроновского периода: 1 – жилище № 1 (Бутақты-I); 2 – жилище № 4 (Тургень-II); 3 – храмовый комплекс (Тургень-II). Составитель А.А. Горячев

The Bronze Age semi-dugouts are characterized by a main pit, ranging in size from 10×10 m to 15×15 m for square ones and from 8×6 m to 12×18 m for rectangular ones, to a depth of up to 1.2 m (fig. 6). The site of the future dwelling was rammed with fine crushed stone with sand and filled with a solution of liquid clay with the addition of calcareous rocks. The soil (clay) removed during the excavation was used in the coating of walls and when pouring floors, which made it possible to protect it from groundwater and prevent or slow down deformations. The floors of the dwellings were sometimes insulated with mats, kans (channels for supplying warm air) were arranged in the mountain zone from the hearth to the rooms. They were often subjected to major repairs. At the settlement of Butakty-I in dwelling no. 1, the floors

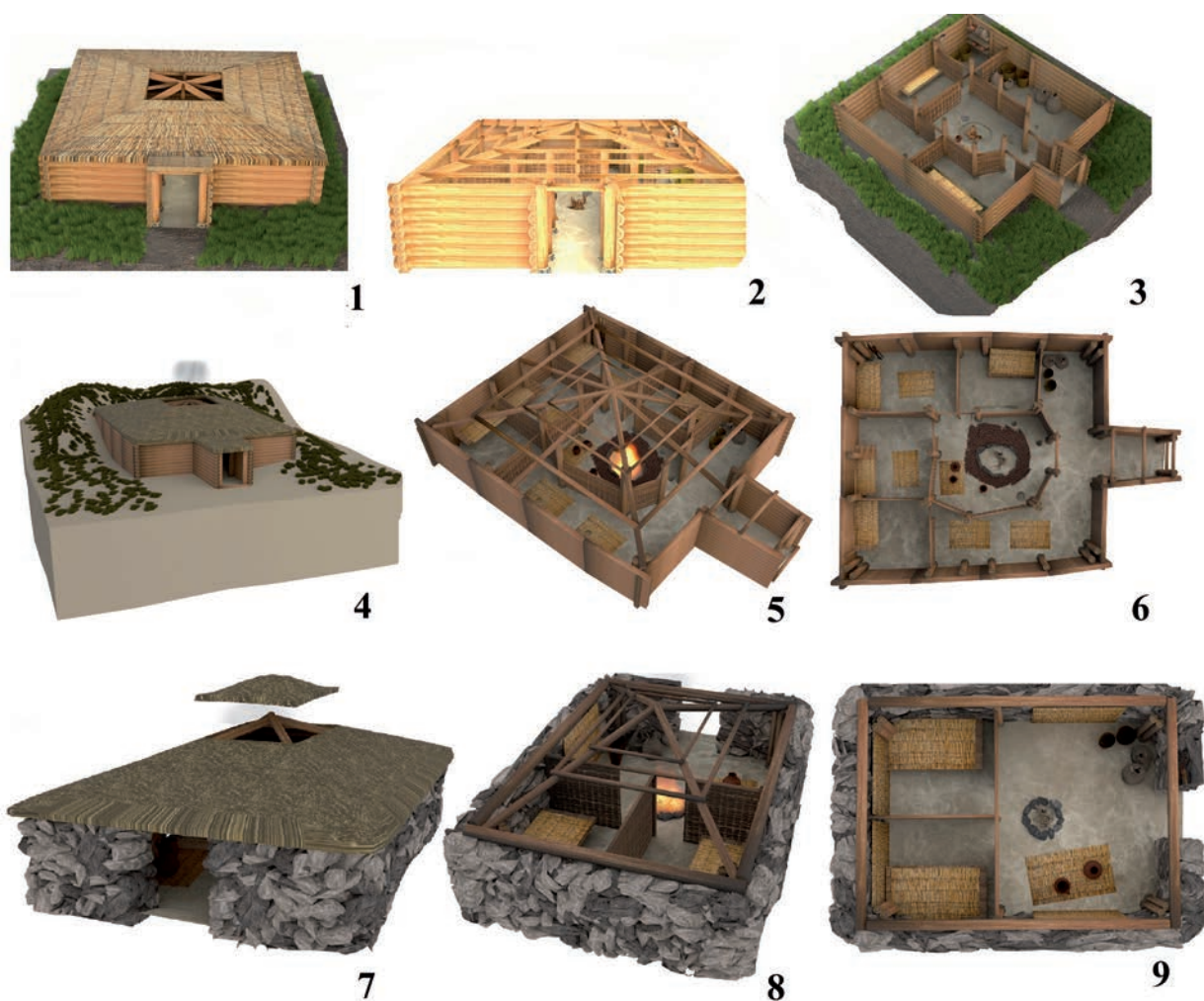
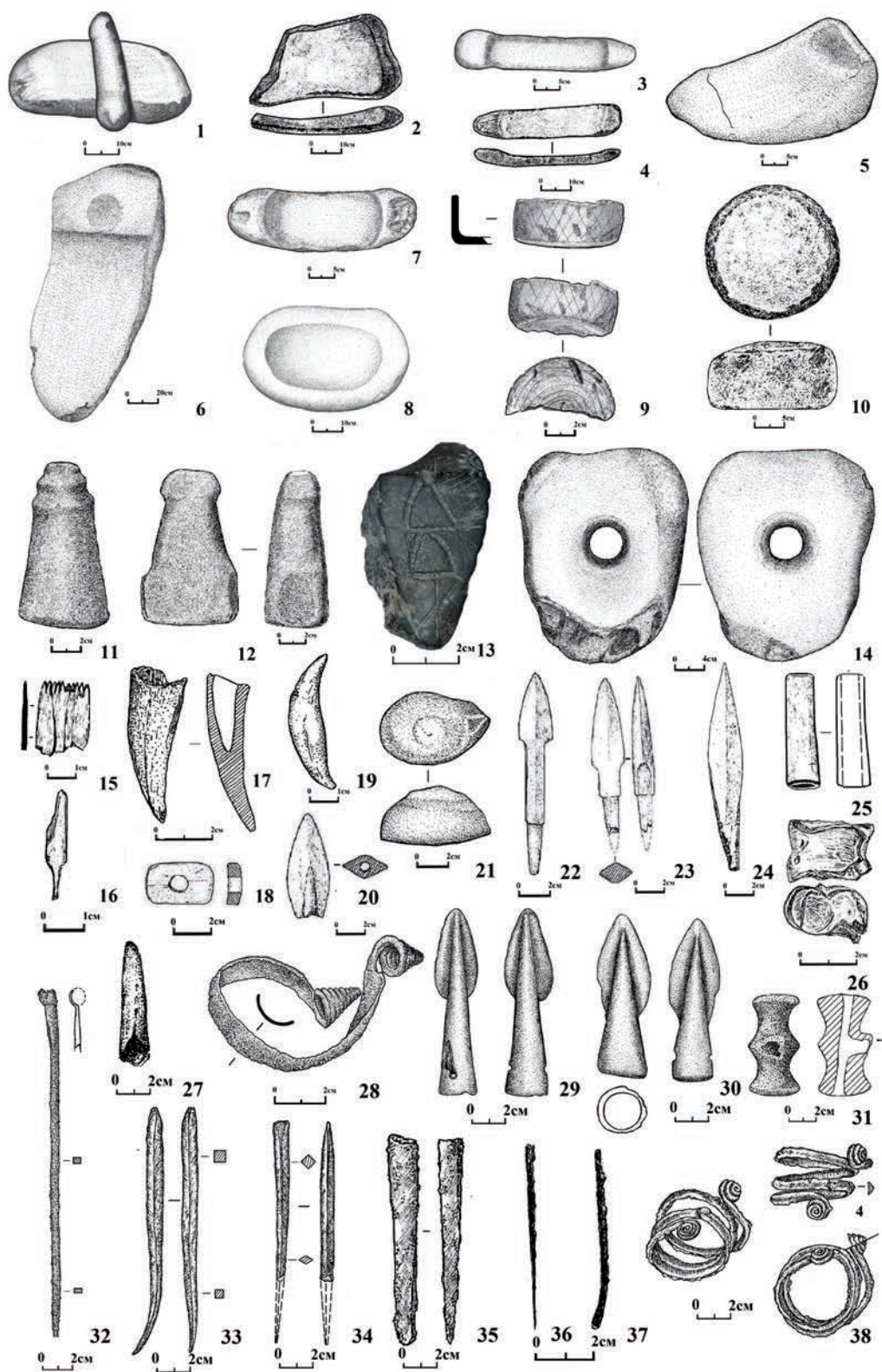

Fig. 7. Graphic reconstructions of Andronovo period dwellings: 1–3 – dwelling no. 1 (Butakty-I); 4–6 – dwelling no. 4 (Turgen-II); 7–9 – dwelling no. 1 (Yntymak-I). Illustrated by K. Potapov

7-сур. Андронов кезеңінің тұрғын үйлерін графикалық реконструкциялау: 1–3 – № 1 тұрғын үй (Бұтақты-І); 4–6 – № 4 тұрғын үй (Түрген-II); 7–9 – № 1 тұрғын үй (Ынтымақ-І). Суретші К.С. Потапов

Рис. 7. Графические реконструкции жилищ андроновского периода: 1–3 – жилище № 1 (Бутақты-І); 4–6 – жилище № 4 (Түргень-II); 7–9 – жилище № 1 (Ынтымак-І). Художник К.С. Потапов

were restored three times. Irregularities were smoothed with sand and crushed stone and filled with clay mortar. There were up to four such “repair” layers in the temple complex and dwelling no. 4 of the Turgen-II settlement.

The layout of the dwellings of the frame-pillar construction of the Andronovo period in Zhetysu is of the same type. The entrance to the dwelling of a straight or “L” shape was usually arranged from the side of a reservoir or river, most often from its south-eastern or south-western sides, in length, as a rule, was 2 m, up to 1 m wide (fig. 7, 1–6). The doorway was closed with a dense canopy of animal skins or a wooden shield. 1–2 steps could be arranged at the entrance (Kyzylbulak-I settlement, dwelling no. 1). The floor level from the entrance gradually lowered to the center of the dwelling. There were oval-shaped hearths with a horseshoe-shaped mud-brick side or a sub-oval form, laid out of large stones up to 1.2×2.5 m in size. The dwellings consisted of a central room, residential and utility compartments. The central hall, square or rectangular in size from 4×4 m to 6×5 m, was connected to the entrance through a small vestibule or corridor. From it, three or four living rooms with separate exits to the hearth were arranged along the walls on the south and west sides. The household zone was located in the northern or eastern part of the dwelling. From 10–12 to 20 people of a large patriarchal family could live in such houses.

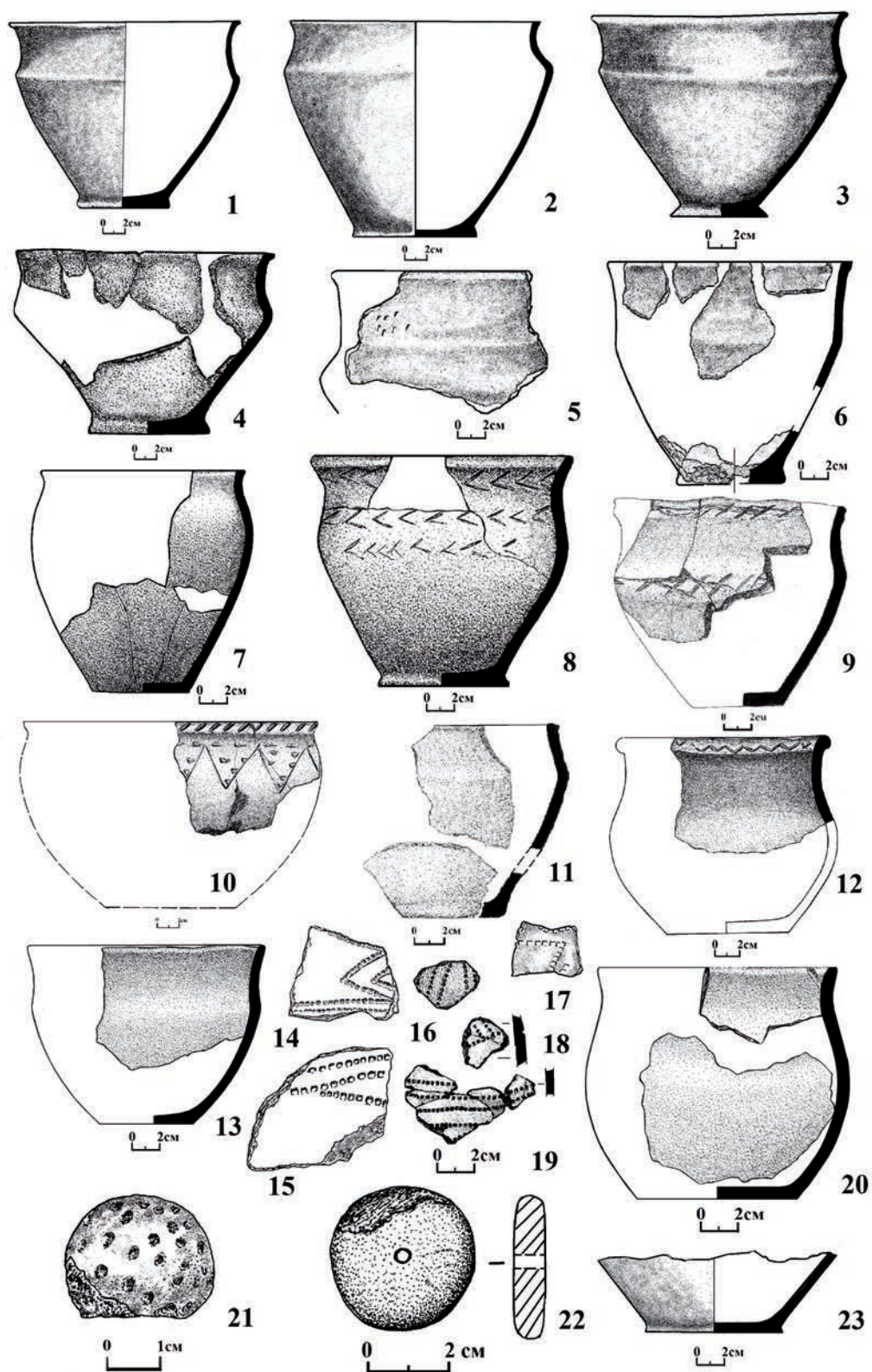
In the western spurs of the Ile and Zhetysu Alatau, as well as in the steppe zone of the Shu-Ile interfluvium, the parameters of house buildings ranged from 30 to 50 m². The entrance, arranged from the leeward (eastern) side, led to a central room with a hearth (fig. 7, 7–9). On the western side, two living rooms were arranged, separated by an internal partition. The utility rooms were intended for the residence of one small-family group. The economic zone was located 5 m to the northeast and consisted of a small room (4×3 m) and a cattle pen (15×12 m), marked on the surface with masonry fence reinforcement. This is how economic and residential complexes were arranged in the steppe and mountain zone of the region at the stages of common cultures of raised border ceramics.

Of interest are some details noted in the space of settlements of the Andronovo period of the foothill strip. In particular, most of them near the northern slopes of the Ile Alatau (Butakty-I, Kaynar-I, Maybulak-II, Yntymak-I, II, etc.) and at the mouths of the gorges of the western spurs of the Zhetysu Alatau (Kalakay-I, Kuygan-I) are “tied” to the sites of ancient water intakes giving rise to irrigation systems (channels with drainage ditches) that irrigated small valleys or areas of plains with fields. In addition, some of the ancient settlements on the foothill plains (Koksay-III, Almerik-I, Kyzylauyz-I, Taldybulak-I, etc.) received water from springs and streams through the same ditches, some of which were removed 400–500 m above the settlements (Maybulak-II). This fact suggests that the development of irrigation agriculture in Zhetysu began at least from the Andronovo period of the Bronze Age. At the same time, the conditions for conducting economic activity in the steppe or mountain zone of Zhetysu did not imply any other form of life support other than cattle breeding.

Fig. 8. Finds from settlements of the Bronze Age (Andronovo period) Zhetysu: 1–14 – stone tools and products; 15–26 – products and tools made of horn, fangs and bone; 27–38 – bronze products, jewelry and tools. Performers: M. Chernov T. Egorova. Photo by A. Goryachev (13)

8-сур. Жетісу қола дәуірінің (андронов кезеңі) қоныстарынан табылған заттар: 1–14 – тас еңбек құралдары мен бұйымдар; 15–26 – мүйіз, азу және сүйектен жасалған бұйымдар мен құралдар; 27–38 – қола бұйымдар, әшекейлер мен құралдар. Орындаушылар: М.А. Чернов Т.А. Егорова. А.А. Горячев түсірген сурет (13)

Рис. 8. Находки из поселений эпохи бронзы (андроновский период) Жетысу: 1–14 – каменные орудия труда и изделия; 15–26 – изделия и инструменты из рога, клыков и кости; 27–38 – бронзовые изделия, украшения и инструменты. Исполнители: М.А. Чернов Т.А. Егорова. Фото А.А. Горячева (13)

The finds from the dwellings middle and late Bronze Age of Zhetysu are represented by fragments of ceramic dishes and a series of stone, bronze, ceramic, bone products and tools (fig. 8; 9). Among the stone inventory, there are peculiar “altars” with cup-shaped recesses, grain grinders with chimes, pestles, mortars, furrowers, hoes, choppers, scrapers, trowels, egg-shaped and spherical stones, as well as a chalcopyrite bowl (Kaynar I), decorative products (fig. 8, 1–14). The set of bone products and tools consisted of fragments of beaters, blunt axes, punctures, leaf-shaped arrowheads, horn products, and numerous handles, astragalus of large and small cattle with traces of use or processing (fig. 8, 15–26). At the settlement of Butakty-I, a geometric bone stamp made of the rib of small cattle was recorded. An awl, needles, a ring and a bracelet with spiral endings, leaf-shaped dart tips, clips, sewn plaques, a series of needles and punctures were found among the bronze products in the settlements (fig. 8, 27–38).

Some of the ceramic products were tools. These include a spinning wheel made of the walls of broken vessels and a clay ball with point depressions (fig. 9, 21, 22). Among the household utensils in the settlements of the Bronze Age of Zhetysu, there are pot-shaped vessels with a swollen body and jars with straight walls. The ornamented group among them is no more than 15% of ceramics (fig. 9, 8–10, 12, 14–19). The ornament is made in the upper part of the body with a comb-shaped stamp or carved lines in the form of straight triangles with the top down, oblique and vertical notches, “horseshoes”, “herringbone” and crosses”, flutes, nail indentations, zigzag lines with oblique notches.

In the Late Bronze Age, in the mountainous zone of the Ile, Zhetysu and Kungey Alatau or in the Shu-Ile Mountains, settlement sites remained traditional due to the natural and geographical situation (fig. 2; 4). In the foothill zone of the Ile Alatau, ancient settlements or towns shift to the base of the foothill soles and represent settlements with fewer dwellings (up to 4–5). Previously, large settlements turn into separate family and ancestral sites (Koksay-III, Terenkara). The exception is the settlement of Kyzylbulak-IV from the tract of the same name in the upper reaches of the Kishi-Turgen gorge, where 24 sites for economic and residential yards are marked (fig. 4, 2). In the Shu-Ile interfluvium, the proliferation of small sites is recorded near each long-term spring and along the riverbeds (Serektas I, II; settlements of the Sunkar, Kotyr gorges and around Kostobe Mountain in the Khantau Mountains, etc.).

In the settlements of the Late Bronze Age, rectangular and square-plan dwellings are arranged much smaller in size than in Andronovo time (from 6×4 m to 8×8 m). These are 1–2-room spaces with a small utility compartment (fig. 10). It should be noted that such semi-dugouts are known among related Bronze Age cultures in the steppe zone of Saryarka and the Shu-Ile Mountains, where they are considered as settlements of ancient pastoralists. The multi-room premises of the Asy-I and Asy-II, settlements in the high-altitude zone of Ile Alatau, differ with a total area of 120 to 180 m². They have a complex layout, stone foundations of the foundations of the walls and numerous hearths in separate rooms (fig. 10, 3). An incomplete study of some dwellings from this group leaves open the question of their functional purpose. The dwellings on the settlements were located in 1–2 rows along the outline of the above-floodplain terraces or hillsides. Along the perimeter of individual residential complexes traces of wooden fences are traced, reinforced with stone laying. In some cases, outbuildings and cattle pens were attached to them.

Fig. 9. Clay products and ceramic dishes from the settlements of the Bronze Age Zhetysu (Andronovo period): 1–6, 14–19, 23 – Butakty-I; 7–13, 20–22 – Turgen-II. Performers: M. Chernov T. Egorova

9-сур. Жетісу қола дәуірінің (андронов кезеңі) қоныстарынан табылған саздан жасалған бұйымдар және қыш ыдыстар: 1–6, 14–19, 23 – Бұтақты-I; 7–13, 20–22 – Түрген-II. Орындаушылар: М.А. Чернов, Т.А. Егорова

Рис. 9. Изделия из глины и керамическая посуда из поселений эпохи бронзы Жетысу (андроновский период): 1–6, 14–19, 23 – Бутақты-I; 7–13, 20–22 – Турген-II. Исполнители: М.А. Чернов, Т.А. Егорова

To do this, platforms were leveled on the slope, which took into account the necessary space not only for houses, but also for household buildings (Nurlytau-II, Kokshoky-I, Kyzylbulak-IV).

In Zhetysu, the most studied complexes of the Late Bronze Age are settlements of the foothill and highland zones. On the basis of their research, reconstructions of house-building technologies and traditions of economic and cultural development of the population of the region at the stage of late and final bronze were made. In the mountainous zone and the foothill strip, there are certain differences in the arrangement of dwellings. In particular, in mountain gorges and plateaus, the floors of dwellings were protected from groundwater by dense clay backfill (35–40 cm), which was not necessary in the foothill strip, where settlements were arranged along loess banks of rivers and streams.

In the high-altitude zone, the dwellings were semi-dugouts of a frame-pillar structure of square and rectangular shapes, embedded in the slopes with a southern exposure (fig. 11, 1–4). Their contours were determined by the column pits (d 25–30 cm), which were located at a distance of 2–2.5 m from each other. Inside the pits, a stone was usually placed on the bottom under the support pillars. The floors of the dwellings rise slightly from the inside of the room to the exit. The total area of each of the Turgen residential buildings is about 50–70 m². Corridor-shaped entrances (1.5–2×1 m) from the eastern and southwestern sides went out to a common water source – the Kyzylbulak stream.

Semi-dugouts of a frame-pillar structure in the foothill zone and the mouths of gorges are marked on the single-layer settlement of Talapty-I in the valley of the Koksuy River (fig. 11, 6). The traditions of housing construction characteristic of Andronovo settlements are preserved in the region until the turn of the 2nd–1st millennium BC, which dates this settlement. The fully investigated large dwelling was a rectangular semi-dugout measuring 16×11 m with a stone lining around the perimeter of the walls. The interior of the building consisted of a central room, three two-roomed chambers, as well as an elongated utility compartment (fig. 11, 5). The residential area was located in the south (south-west and south-east) side of the house, and the utility area in the northern part. Numerous pits are found here (in two of which accumulations of purified copper ore are recorded), dug-in ceramic vessels, stone and bone tools. In the center of the dwelling there was an oval-rectangular hearth (2.4×2.2 m), made of large stone slabs dug into the edge.

Other traditions of housing construction are presented in the materials of the Asy-I, II and Bigash settlements of the Zhetysu mountain zone. Semi-dugouts of rectangular frame-pillar construction had stone bases of walls (up to 1.2 m high and up to 0.5–0.6 m wide), constructed of slabs, bonded with clay mortar and consisted of several rooms adjacent to each other [Марьяшев, Горячев 2001: 112–116]. Inside some of them, there were independent hearths of round-oval shape in the form of ground pits lined with stones. In the foothill zone of the region near the northern slopes of Zhetysu Alatau, a new type of turluk-type dwellings (buried by 20–50 cm) was noted at the settlement of Buyen-XIII [Карабаспакова 2011: 113–115]. These one- or two-chamber rooms of a yurt-like configuration had the bases of walls made of large stones bonded with clay mortar, which brings them closer to the dwellings of the Late Bronze Age settlements of the Asy plateau. A similar type of ground-based residential structures was studied in the foothill band of the Ile Alatau ridge at the sites of the final bronze Kaynar-I and Terenkara [Самашев и др. 2005: 30–33].

The finds of the dwellings of the Late Bronze Age Zhetysu are represented by a significant series of stone, bone tools and ceramic vessels. Finds of bronze products are few and are represented by fragments of plaques, beads, arrowheads and household tools – needles and punctures (fig. 12, 1–6). Bronze products and tools are well known in the so-called “Semirechye treasures” (Andreevsky, Turksib, Kamensky, Borokhudzirsky, Shamsun, Shamshinsky, etc.) dating from the Late Bronze Age [Акишев, Кушаев 1963:

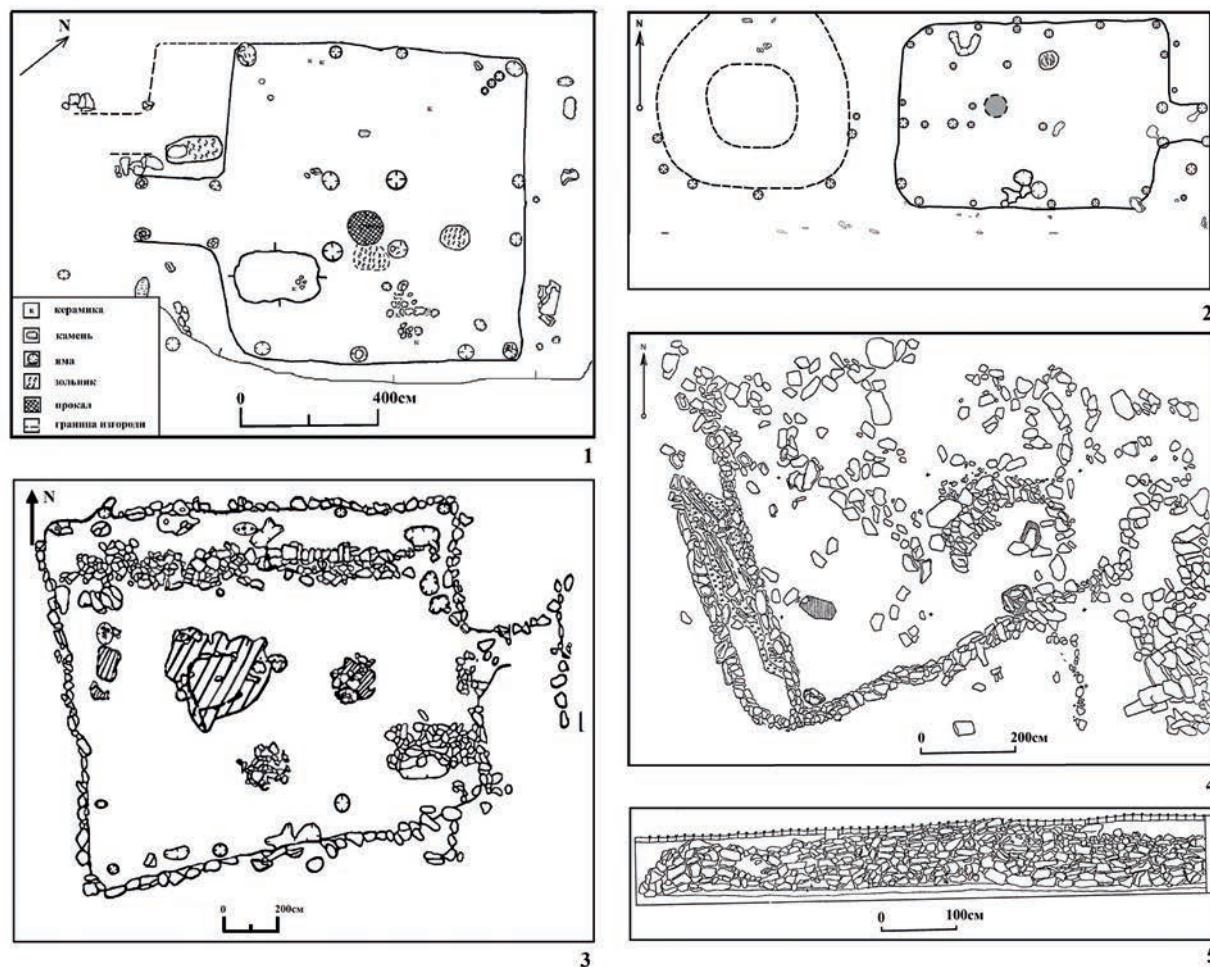

Fig. 10. Excavation plans for Late Bronze Age dwellings in the Zhetysu mountain zone: 1 – Turgen-II, dwelling no. 3; 2 – Kyzylbulak-IV, dwelling no. 1; 3 – Talapty-I, dwelling no. 2; 4 – Asy-I, dwelling no. 1; 5 – Asy-I, section of the stone base of the wall of the dwelling. Performers: A. Goryachev (1, 2); O. Ishmanov (3); S. Potapov (4, 5)

10-сур. Жетісудың таулы аймағындағы кейінгі қола дәуірі тұрғын үйлерін қазу жоспарлары: 1 – Түрген-II, № 3 тұрғын үй; 2 – Қызылбұлақ-IV, № 1 тұрғын үй; 3 – Талапты-I, № 2 тұрғын үй; 4 – Асы-I, № 1 тұрғын үй; 5 – Асы-I, тұрғын үй қабырғасының тас негізінің қимасы.

Орындаушылар: А.А. Горячев (1, 2); О.И. Ишманов (3); С.А. Потапов (4, 5)

Рис. 10. Планы раскопов жилищ поздней бронзы в горной зоне Жетысу: 1 – Түргень-II, жилище № 3; 2 – Кызылбұлақ-IV, жилище № 1; 3 – Талапты-I, жилище № 2; 4 – Асы-I, жилище № 1; 5 – Асы-I, разрез каменного основания стенки жилища.

Исполнители: А.А. Горячев (1, 2); О.И. Ишманов (3); С.А. Потапов (4, 5)

106–109; Аванесова 1991; Kuzmina 2004: 37–84; Самашев и др. 2005; Сараев, Горячев 2011: 37–47]. If we take into account that all these deposits were found near large villages of the Bronze Age at the mouth of gorges or in the foothill zone of the region, then we can assume that they were also large craft centers of ancient metallurgists of the nearest district.

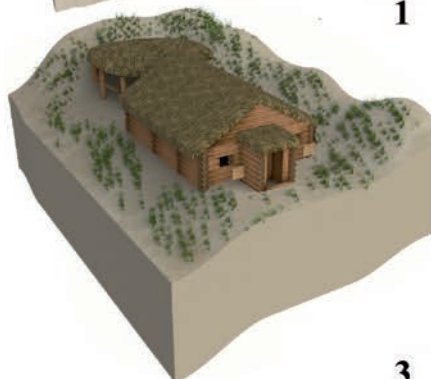
A number of stone, ceramic and bone tools of Late Bronze Age settlements are characterized as tools for leather processing and weaving (fig. 12, 7–15, 25–36). Among them, there are spinning wheels,

1

2

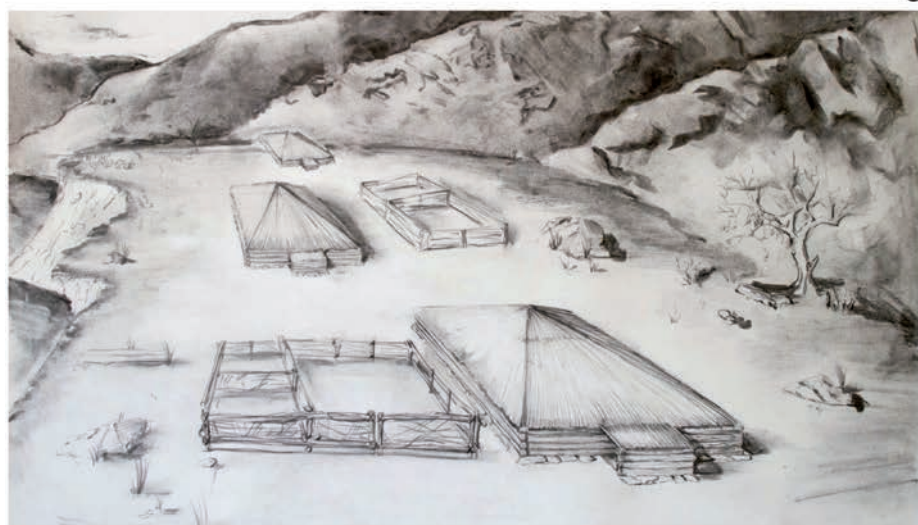
3

4

5

6

polishers, “skate” tools, a tip for a spinning wheel, punctures, blunt axes, cutters, beaters, etc. Bright material from the dwellings of the late and final bronze of Zhetysu (Talapy-I, Turgen-II) are leaf-shaped bone tanged arrowheads (fig. 12, 16–24). In many ways, they are similar to similar bronze products, which makes them a characteristic attribute of archaeological complexes of this time. Stone tools from the dwellings represent a wide range of tools of the late Bronze Age of the region – hoes, grain grinders, pestles, mortars, sharpeners, grinders, knives, egg-shaped tools, scrapers, vessel lids, spinning wheels, stone pommel for mace, etc. (fig. 12, 37–50). These tools have not undergone any fundamental differences from the Andronovo period. The presence of hoes, pestles and grain grinders with grindstones indicates the development of agriculture among the population of the foothill valleys. At the same time, tools for catching animals (boleadoras) and leather processing and weaving (spinning wheels, knives, scrapers, polishes, etc.) characterize the traditions of cattle breeding and assert the existence of a complex system of economy in this period.

Most of the ceramic dishes of the late Bronze Age of the region are unornamented jars, pots, bowls and cups (fig. 13). If about 15% of ceramic vessels are ornamented in the Late Bronze settlements of the mountain zone, then it is only 5% in the foothill zone. The ornament was usually placed in the upper part of the body: along the neck finish, under the neck finish, along the neck. In high-altitude settlements, flutes, oblique and vertical notches, molded raised border, “herringbone”, “mesh”, zigzag lines of oblique notches, nail indentations, rarely triangles are marked. These elements are often found in a combined form. On the monuments of the foothill plains, dishes decorated with raised borders on the neck finish and “pearls” on the neck are marked. Rows of oblique and vertical notches, round and diamond-shaped indentations, zigzags, horizontal lines and flutes in 2–3 rows were applied in the upper part of the vessels.

3 Results and discussion (Goryachev A., Frachetti M.D.)

The results of decades of survey and excavation show that almost all ecological niches of Zhetysu were occupied in the Bronze Age, from semi-desert areas and dune sites (Kosozen) to high-altitude alpine meadows with stationary settlements and seasonal sites of cattle breeders (Bigash, Asy-I, II, Kyzylbulak-IV, Turgen-II, Tasbas). The ecological conditions of the foothill zone enabled large settlements of the Andronovo period (middle to late Bronze Age) to host long-durations of occupation, and the materials indicate the range of strategies including agro-pastoralists, herders, and artisans.

The arrangement of ancient settlements and dwellings of the 2nd millennium BC in Zhetysu has similar features of cultural and everyday traditions of this time in the steppe and forest-steppe regions of Kazakhstan, Southern Trans-Urals and Western Siberia [Маргулан и др. 1966: 126; Зданович 1988: 19–60; Зах 1995: 83–84, Hermes et al. 2021]. A similar type of frame-pillar construction dwellings is

Fig. 11. Graphic reconstructions of the Late Bronze Age dwellings in the Zhetysu mountain zone: 1, 2 – Turgen-II, dwelling no. 3; 3, 4 – Kyzylbulak-IV, dwelling no. 1; 5 – Talapy-I, view from the east side of dwelling no. 2; 6 – Talapy-I, general view of the settlement on the right bank of the Koksu River.

Illustrated by K. Potapov

11-сур. Жетісудың таулы аймағындағы кейінгі қола дәуірі тұрғын үйлерді графикалық реконструкциялау: 1, 2 – Түрген-II, № 3 тұрғын үй; 3, 4 – Қызылбұлақ-IV, № 1 тұрғын үй; 5 – Талапты-I, № 2 тұрғын үйдің шығыс жағындағы көрініс; 6 – Талапты-I, Көксу өзенінің оң жағалауындағы елді мекеннің жалпы түрі. Суретші К.С. Потапов

Рис. 11. Графические реконструкции устройства жилищ эпохи поздней бронзы в горной зоне Жетысу: 1, 2 – Түрген-II, жилище № 3; 3, 4 – Кызылбұлақ-IV, жилище № 1; 5 – Талапты-I, вид с восточной стороны жилища № 2; 6 – Талапты-I, общий вид поселения по правому берегу реки Коксу. Художник К.С. Потапов

characteristic of the ancient population of Kazakhstan. Their closest analogies are found at the settlement of Atasu [Кузьмина 1994: 74–78, 405, рис. 9, 3]. Residential structures of settlements in the western spurs of Zhetysu and Ile Alatau, as well as the Shu-Iley Mountains, are similar in type to those recorded at the settlement of Buguly II [Маргулан 1979: рис. 110–114]. The closest typological parallels in their structure are found in the materials of settlements in Central Kazakhstan, where they were dated earlier within the 15th–13th centuries BC [Кадырбаев, Курманкулов 1992: 230–232]. A distinctive feature of the region's dwellings are some oval-shaped hearths with horseshoe-shaped sides, characteristic of the Central Asian complexes of the Tazabagiyab culture [Итина 1977: 83].

The most stable parallels of metal inventory from Zhetysu settlements are found among Bronze Age cultures of Middle and Central Asia [Кузьмина 1966: 141, табл. XII]. But closer analogies to metal products and tools were found in the materials of the Alakul burial grounds and on the monuments of the Feodorov cultural tradition of the Southern Trans-Urals, Central and Northern Kazakhstan [Кадырбаев, Курманкулов 1992: 104, рис. 76, 21; Усманова 2010: 152, рис. 150; Зданович 1988: табл. 10Б], as well as Middle Asia [Аванесова 1991: рис. 52; Кузьмина 1994: 432, рис. 33]. Similar bone products and tools are known in the settlements of the Middle and Late Bronze Saryarka [Кадырбаев, Курманкулов 1992: рис. 123] and East Kazakhstan [Черников 1960: рис. 13, 1, 2; табл. XIV: 2–7]. Their set is traditional for domestic (primarily leather) crafts of the Bronze Age tribes of the steppe zone of Central Kazakhstan [Кадырбаев, Курманкулов 1992: 157–175]. The composition of the osteological material showed the predominance of small and large cattle, which is typical for Andronovo dwellings in the region.

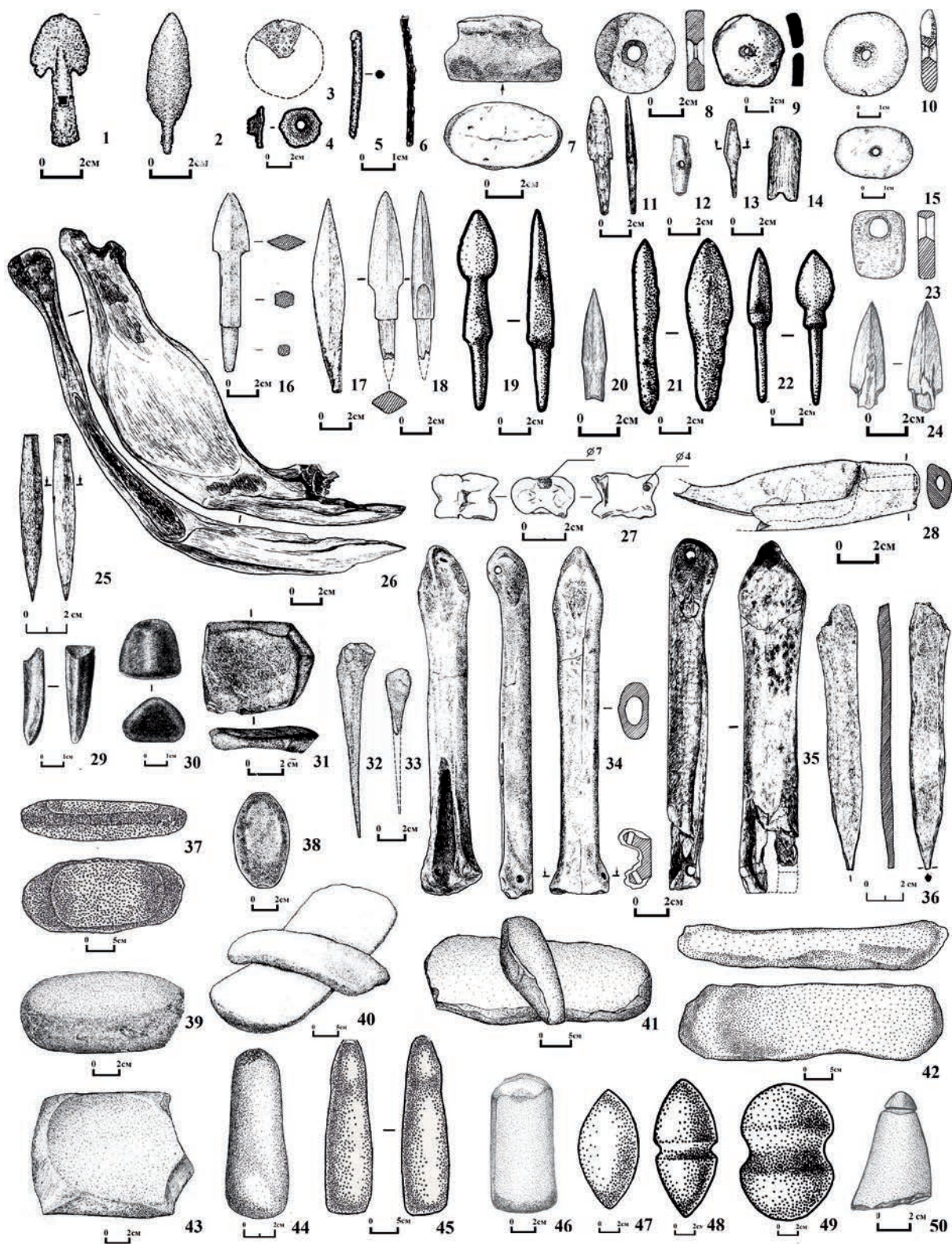
The ceramics of the Andronovo settlements are close to the mixed Alakul-Fedorov funerary ceramic complexes of the Bronze Age Zhetysu [Марьяшев, Горячев 1993: 5–19; Карабаспакова 2011]. Dishes with similar signs are widely distributed in the materials of the Alakul burial grounds of Central Kazakhstan [Маргулан и др. 1966: 111, 115]. Individual elements of forms and ornamentation are found in the Fedorov complexes of Eastern Kazakhstan [Черников 1960: 270]. According to the modern chronology of the monuments of the Bronze Age of the region, similar forms of dishes, previously defined by the 15th–13th centuries. [Кузьмина 1994: 407, рис. 11], can be dated 17th/16th–14th centuries BC. These data indicate that Zhetysu at that time was a zone of active contacts of Andronovo tribes of the steppe regions of Kazakhstan from the Urals to Altai and agricultural oases of Middle Asia.

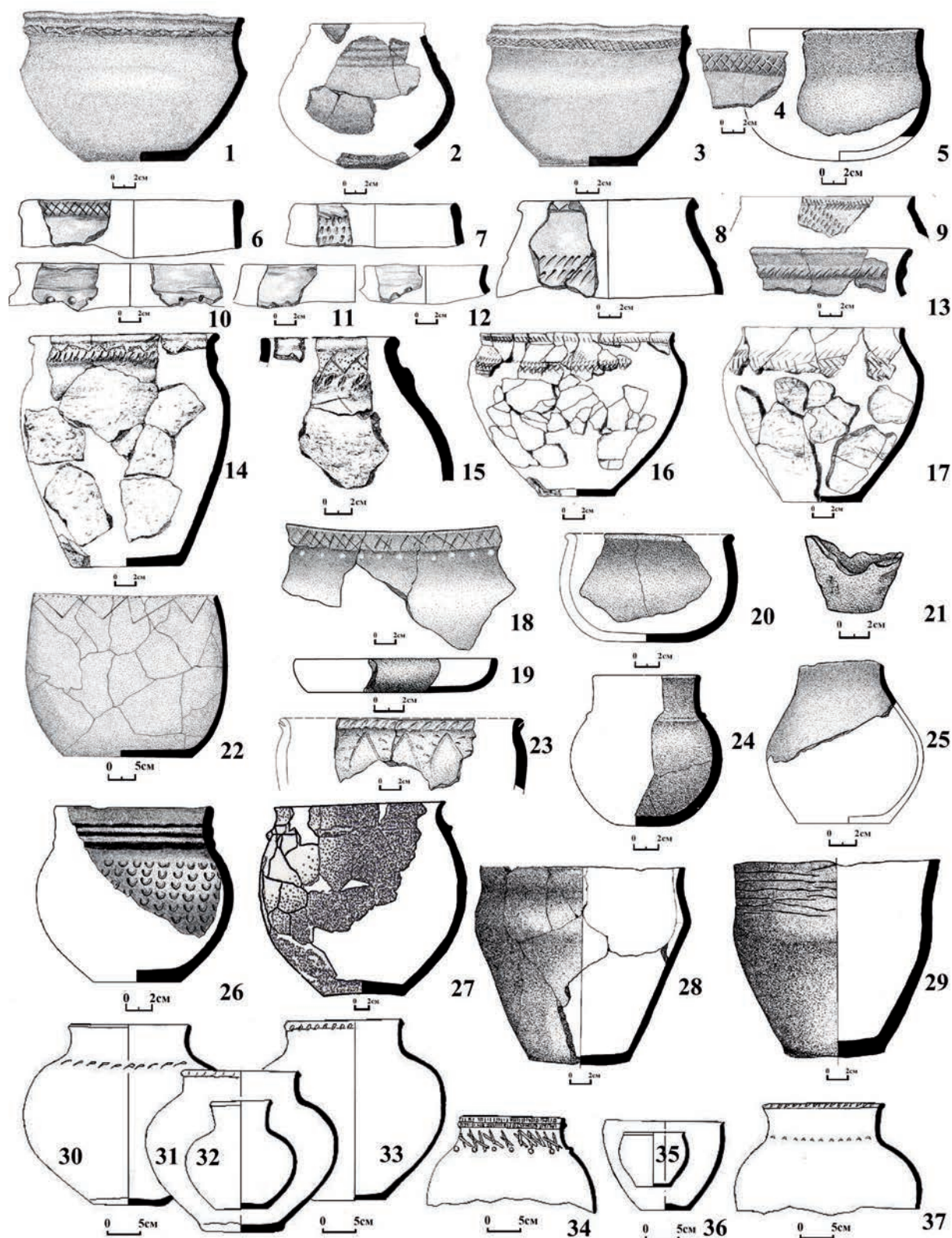
At the turn of the 14th–13th centuries BC, according to the new periodization of the Bronze Age of Zhetysu [Гасс, Горячев 2016: 113, табл. 2], the traditions of the tribes of the Andronovo cultural and historical community are transformed into a community of raised border ceramics cultures. The changes concern, first of all, the nature of housing construction and the choice of places for settlements in the foothill zone of the region, where there is a cessation of functioning or a reduction in the territories of large

Fig. 12. Finds from the settlements of the late Bronze Zhetysu: 1–6 – bronze; 7–9 – clay and ceramics; 10, 15, 23, 29–31, 37–50 – stone; 11–14, 16–28, 32–36 – bone. Performers: M. Chernov (1–8, 11–15, 26–36, 50); T. Egorova (10, 16–18, 20, 24, 25, 38, 39, 41, 43, 44, 46).
9, 19, 21, 22, 37, 40, 42, 45, 47–49 – after: [Maryashev et al. 2017]

12-сур. Жетісудың кейінгі қола дәуірі қоныстарынан табылған заттар: 1–6 – қола; 7–9 – саз және керамика; 10, 15, 23, 29–31, 37–50 – тас; 11–14, 16–28, 32–36 – сүйек.
Орындаушылар: М.А. Чернов (1–8, 11–15, 26–36, 50); Т.А. Егорова (10, 16–18, 20, 24, 25, 38, 39, 41, 43, 44, 46).
9, 19, 21, 22, 37, 40, 42, 45, 47–49 – [Марьяшев және т. б. 2017]: бойынша

Рис. 12. Находки из поселений поздней бронзы Жетысу: 1–6 – бронза; 7–9 – глина и керамика; 10, 15, 23, 29–31, 37–50 – камень; 11–14, 16–28, 32–36 – кость. Исполнители: М.А. Чернов (1–8, 11–15, 26–36, 50); Т.А. Егорова (10, 16–18, 20, 24, 25, 38, 39, 41, 43, 44, 46).
9, 19, 21, 22, 37, 40, 42, 45, 47–49 – по: [Марьяшев и др. 2017]

settlements of the Andronovo period (Butakty-I, Yntymak-I and Kuygan-I) [Горячев 2018: 86–105]. A new type of yurt-like dwellings appears, which represented a transitional form from semi-earth dwellings to terrestrial dwellings characteristic of the mountainous and foothill zones of the region of the early Iron Age, as, for example, at the archaeological complexes Turgen-II and Kyzylbulak-IV. These data suggest that the occurrence of such sites in Zhetysu occurs at a transitional stage from the Bronze Age to the Early Iron Age and in the Early Saka period.

Some analogies in the planography and features of the Late Bronze Age dwellings of the Zhetysu mountain zone can be traced in the materials of the settlements of the Southern Trans-Urals [Сальников 1954: 246] and Central Kazakhstan [Маргулан и др. 1966: 248–255]. The structure of roofs belongs to the categories of four- and two-pitched roofs [Кузьмина 1994: 77–78]. The nature of the ground hearths allows us to attribute them to widespread in the Late Bronze Age on the territory of Kazakhstan [Кузьмина 1994: 80]. Above-ground dwellings of the turluk type are of particular interest. Their origin is associated by experts with the process of formation and development of various forms of nomadic cattle breeding in Central Asia. The formation of land-based yurt-like residential buildings on this territory begins with the period of the Final Bronze Age and ends by the middle of the 1st millennium BC [Вайнштейн 1991: 57]. This type of housing is being developed among pastoral tribes in connection with their transition to semi-nomadic forms of economy.

A set of stone, bone and metal tools is close to the finding complex of the Myrzhik settlement in Central Kazakhstan [Кадырбаев, Курманкулов 1992: 57, рис. 29, 9]. Bronze arrowheads belong to the type of cast tanged or double-bladed leaf-shaped arrowheads (fig. 12, 1, 2). Complexes with double-bladed arrowheads are localized by specialists in the eastern part of steppe Eurasia and date from the Late Andronovo time to the final bronze [Аванесова 1991: табл. 39; Кадырбаев, Курманкулов 1992: 180–181]. Products similar to the tanged ones are characteristic of the common cultures of raised border ceramics of the Late Bronze Age of Central and Middle Asia [Аванесова 1991: рис. 8, 22, 23]. The remaining metal attributes (needles, punctures, plaques, beads) have a wide chronological range both in Zhetysu and in the adjacent regions of Central Asia.

Studies of individual dwellings of the foothill and mountain zones showed that part of the population of large settlements specialized in handicraft production. Sets of tools made of stone, metal, bone and clay of various types and functional purposes allow us to draw primary conclusions about the development of blacksmithing, leather, pottery and weaving. Wood, bone and stone processing were also common among the population of the region. The labor activity that these masters were engaged in excluded the possibility

Fig. 13. Ceramic dishes from the dwellings of the settlements of the late and final bronze Zhetysu: 1–23, 26 – Turgen-II; 24, 25 – Kyzylbulak-IV; 27–29 – Talapty-I; 30–37 – Terenkara. Performers: M. Chernov (1–18, 26); T. Egorova (19–25). 27–29 – after: [Maryashev et al. 2017]; 30–37 – after: [Samashev et al. 2005]

13-сур. Жетісудың кейінгі және соңғы қола дәуірі қоныстары тұрғын үйлерінен алынған керамика ыдыстар: 1–23, 26 – Түрген-II; 24, 25 – Қызылбұлақ-IV; 27–29 – Талапты-I; 30–37 – Тереңқара. Орындаушылар: М.А. Чернов (1–18, 26); Т.А. Егорова (19–25). 27–29 – [Марьяшев және т. б. 2017]: бойынша; 30–37 – [Самашев және т. б. 2005]: бойынша

Рис. 13. Керамическая посуда из жилищ поселений поздней и финальной бронзы Жетысу: 1–23, 26 – Түрген-II; 24, 25 – Кызылбұлақ-IV; 27–29 – Талапты-I; 30–37 – Тереңқара. Исполнители: М.А. Чернов (1–18, 26); Т.А. Егорова (19–25). 27–29 – по: [Марьяшев и др. 2017]; 30–37 – по: [Самашев и др. 2005]

for them to cultivate the land or raise livestock. Mining and processing of ore in the Zhetysu mountain zone in the Bronze Age was quite developed [Берденов 1998: 180–191]. Despite the fact that the study of this problem is at an early stage, but already known (including recently discovered) Khantau, Kindykty, Tien Shan, Koktas and Tekely mining centers of the Bronze Age. For masters of other specializations, the nearest neighbors in the villages in the mountainous zone produced raw materials in the form of wool. There is evidence that in the upper reaches of the Turgen Gorge there were conditions and raw materials for the production of ceramic tableware.

The base territory of the development of Zhetysu by the ancient population was the foothill zone. According to its conditions (climate, combination of mountain slopes and plains, availability of water sources, etc.), it most corresponded to the needs of people and allowed the use of neighboring natural ecosystems. Their change in the Bronze Age occurred with an increase in the areas developed by ancient people for economic purposes. Already at the Andronovo stage, thanks to the integrated cattle-breeding and agricultural system of the economy, the inhabitants of the region expand their living space to high-altitude plateaus and plains 15–20 km from the mouths of mountain gorges. There is a fairly stable system of management, in which the population of the plains mastered irrigation agriculture, and mountain gorges – driving cattle breeding.

The inhabitants of the ancient settlements located at the exit of the gorges were engaged not only in agriculture, but also in various crafts, gardening and plantfarming [Spengler et al. 2014]. The breeding of domestic animals played a subsidiary role and most often wore a pastoral form of cattle breeding. In addition, such large settlements became craft centers in the Bronze Age, which is confirmed by a series of treasures with a significant number of metal tools. The nature of the tools and products found both during excavations of settlements and in treasures suggests a significant level of development of blacksmithing, jewelry, pottery, leather and weaving crafts for that time. Moreover, the materials of the hoards indicate specialization in certain types of industries, in particular, blacksmith craft masters [Kuzmina 2004: 37–84; Сараев, Горячев 2011: 37–47]. Another part of the population specialized in cattle breeding. They settled in the mouths of mountain gorges and in a high-altitude area with a rich variety of grasses suitable for year-round grazing. Such specialization and mutually beneficial commodity exchange contributed to the well-being of the population, an increase in the territories covered by production activities and an increase in its number during this period. The final formation of this economic system takes place at the stage of the Late Bronze Age.

4 Conclusion (*Goryachev A.*)

Climatic changes of the Bronze Age of Northern Eurasia towards aridization may have significantly influenced the directions of economic development of the ancient population of Zhetysu [Аубекеров и др. 2009: 48–58]. Changing environmental conditions in the steppe regions of Central and Eastern Kazakhstan stimulated movement of some populations to the foothill and mountain zones of Zhetysu, where conditions were more stable due to the proximity of the mountains at that time. The most versatile ecotone was the foothill strip and the mouths of mountain gorges, where ample conditions for both herding (pasture) and farming were maintained throughout seasonal environmental fluctuations. In the course of archaeological exploration, it was possible to map the monuments of the Bronze Age, to make their cultural and chronological attribution, to determine the position of ancient settlements in the structure of complexes and differences in the traditions of their arrangement and house-building in steppe, foothill and mountain ecological niches in the region.

At the Andronovo stage of the Bronze Age (20th/19th– 14th/13th centuries BC), an economic system was formed with the division of the territory into zones of preferential development of cattle breeding and mixed herding/agriculture. Archaeological studies show that settlements and farmyards of ancient pastoralists are arranged in the steppe Shu-Ile mountains and adjacent semi-deserts, as well as in mountain gorges and high-altitude plateaus of Zhetysu, Ile and Kungey Alatau. In the steppe zone, most of the gorges with springs were occupied by wintering of ancient pastoralists. In summer, they led cattle to the upper zhaylau, located on the tops of the low ridges of Anrakhay, Kindyktas, Khantau, Aytay, etc. Some of them could migrate to the northern slopes of the Ile Alatau and its spurs. The close interrelations of the ancient population of these areas are established on the materials of burial complexes of the Bronze Age [Горячев 2020; Frachetti 2008].

The economy of the foothill zone reflected a range of investments in both farming and herding, likely because the natural and climatic conditions in the Bronze Age contributed to productive mixed investments in millet, wheat, barely, legumes, and (predominantly) sheep-goat herding [Spengler 2015]. Studies of economic and residential complexes have also shown that water intakes of irrigation systems during this period were located, as a rule, in the mouths of mountain gorges. Water from the river was diverted to the gentle ridges of watersheds or wide bottoms of gorges located below the water intake, where fields were cultivated [Горячев 2020]. The water supply of the settlements was made from streams or springs. In the foothill and mountain zone of Zhetysu Alatau, systems of ancient ditches and channels located along the banks of large rivers Koksuy, Karatal, Aksu, Bii are traced. In the Shu-Ile Mountains, a system of small fields near settlements has been identified, water to which was delivered from streams and rivers. At the exit from the gorges, their channels were blocked and water storage tanks were created – togans for irrigation in the dry season (July–August).

In the Late and Final Bronze Age (14th/13th – 10th/9th centuries BC), the economic and household traditions of local communities is associated with the separation of handicraft production into an independent type of economic activity. Large settlements along the piedmont ecoregion merged as craft and agricultural centers while pastoralists reflected a range of mobile management in a complex form of cattle breeding largely based in vertical transhumance. At the same time, their main wintering is concentrated in the lower part of the mountain gorges. The general trend of economic and cultural development of the population of the Bronze Age contributed to the formation of a sustainable economic model with extensive use of natural resources and the development of all ecological niches of the region. At the same time, the population of certain areas produced all the products necessary for life and economic activity.

This stage of the Bronze Age of Zhetysu is characterized by extensive contacts with the ancient inhabitants of the adjacent territories of Kazakhstan, Middle and Central Asia. The nature of this interaction was shaped partly by the increased mobility of the population and migrations of individual tribal groups to Zhetysu from Central and Eastern Kazakhstan, as well as Altai. Interregional contacts significantly influenced the economic and cultural development of the region's population in the Bronze Age. Industrial specialization and mutually beneficial commodity exchange between farmers, artisans and cattle breeders contributed to the growth of prosperity and population during this period, which was reflected in the number and structure of ancient settlements on this territory. These processes led to a gradual property stratification of the ancient population and significantly influenced the socio-economic relations of the tribes of the Bronze Age Zhetysu.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям). Ташкент: «Фан» УзССР, 1991. 200 с.
- 2 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Саки и усуни долины реки Или. Алма-Ата: Наука КазССР, 1963. 310 с.
- 3 Аубекеров Б., Сала Р., Нигматова С., Деом Ж.М. Климат, ландшафты и исторические события эпохи кочевников на территории Казахстана (зарождение, расцвет и затухание кочевничества) // Научные чтения памяти Н.Э. Масанова: м-лы науч.-практ. конф. (г. Алматы, 25–26 апреля 2008 г.) / Под ред. Жанаева Б.Т. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. С. 48-58.
- 4 Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы Ак-Кайнара. Алматы: Credo, 2009. 104 с.
- 5 Берденов С.А. Казахская горно-металлургическая область // Вопросы археологии Казахстана / Отв. ред. Самашев З. Алматы, М.: Гылым, 1998. Вып. 2. С. 180-191.
- 6 Вайнштейн И.В. Мир кочевников Центральной Азии. М.: Наука, 1991. 296 с.
- 7 Гасс А., Горячев А.А. К вопросу о типологии и хронологии могильников эпохи бронзы в высокогорной зоне Заилийского Алатау // Вестник НГУ. Сер. история, филология. 2016. Т. 15, № 5: Археология и этнография. С. 85-123.
- 8 Горячев А.А. Об устройстве поселений поздней бронзы Жетысу // Археология Казахстана. 2018. № 1–2. С. 86-105. DOI: [10.52967/akz2018.1-2.1-2.86.105](https://doi.org/10.52967/akz2018.1-2.1-2.86.105)
- 9 Горячев А.А. Древний археологический комплекс верховьев ущелья Киши-Турген. Алматы: ИА КН МОН РК, 2020. 260 с.
- 10 Горячев А.А., Мотов Ю.А. Археологический комплекс Бутакты-І. Алматы: ТОО «KazBookTrade», 2018. 264 с.
- 11 Горячев А.А., Сараев В.В. К вопросу о хозяйственно-культурном развитии древнего населения Алматы // Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. 2015. № 6 (304). С. 5-18.
- 12 Горячев А.А., Чернов М.А. Металлический инвентарь из погребальных комплексов эпохи бронзы Жетысу // Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. 2017. № 1 (311). С. 5-24.
- 13 Зах В.А. Поселок древних скотоводов на Тоболе. Новосибирск: Наука, 1995. 129 с.
- 14 Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. 184 с.
- 15 Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья во II тысячелетии до н.э. М.: Наука, 1977. Т. 10. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. 240 с.
- 16 Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетпак-Далы). Алма-Ата: Гылым, 1992. 244 с.
- 17 Карабаспакова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы. Алматы: ИА КН МОН РК; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2011. 220 с.
- 18 Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века Средней Азии / Археология СССР. САИ. М.: Наука, 1966. 147 с.
- 19 Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии. Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. М.: МГП «Калина» ВИНТИ РАН, 1994. 464 с.
- 20 Максимова А.Г. Могильник эпохи бронзы в урочище Каракудук // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана / ТИИАЭ АН КазССР. 1961. Т. 12. С. 62-71.
- 21 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. 398 с.
- 22 Маргулан А.Х., Акишев А.К., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 436 с.
- 23 Марьяшев А.Н. Новые материалы о поселениях эпохи бронзы в горах Баян-Журык // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2002. № 1 (236). С. 23-30.
- 24 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Вопросы типологии и хронологии памятников эпохи бронзы Семиречья // Российская археология. 1993. № 1. С. 5-20.

- 25 Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Поселения эпохи бронзы в верховьях ущелья Тургенъ и на плато Асы // История и археология Семиречья. 2001. Вып. 2. С. 112-123.
- 26 Марьяшев А.Н., Горячев А.А., Потапов С.А. Древние поселения и могильники хребта Ешкиольмес // История и археология Семиречья. 2017. Вып. 5. С. 91-111.
- 27 Марьяшев А.Н., Железняков Б.А. Древности Кулжабасы. Алматы: ИА КН МОН РК, 2013. 150 с.
- 28 Марьяшев А.Н., Фрачетти М. Исследования могильников и поселения у села Бигаши в Восточном Семиречье // История и археология Семиречья. 2007. Вып. 3. С. 100-105.
- 29 Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы. Алматы: [б.и.], 2011. 342 с.
- 30 Сальников К.В. Андроновские поселения Зауралья // СА. 1954. Вып. XX. С. 213-252.
- 31 Самашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. Древности Алматы. Алматы: ТОО «Археология», 2005. 182 с.
- 32 Сараев В.В., Горячев А.А. Шамсунский клад эпохи поздней бронзы у северных склонов Заилийского Алатау // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2011. № 3. С. 37-47.
- 33 Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана. Лисаковск: [б. и.], 2010. 176 с.
- 34 Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы / МИА. М.–Л.: АН СССР, 1960. № 88. 285 с.
- 35 Doumani Dupuy P. Bronze Age Central Asia / Oxford Handbooks Online (website): n.p. 2016. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199935413.013.15.
- 36 Doumani P.N., Frachetti M.D., Beardmore R., Schmaus T.M., Spengler R.N., Mar'yashev A.N. Burial ritual, agriculture and craft production among Bronze Age pastoralists at Tasbas (Kazakhstan) // Archaeological Research in Asia. 2015. 1–2 (January). P. 17-32. DOI: 10.1016/j.ara.2015.01.001.
- 37 Frachetti M.D. Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia. Berkeley: University of California Press, 2008.
- 38 Frachetti M.D. Multiregional emergence of mobile pastoralism and nonuniform institutional complexity across Eurasia // Current Anthropology. 2012. 53 (1). P. 2-38. DOI: 10.1086/663692.
- 39 Frachetti M.D., Mar'yashev A.N. Long-term occupation and seasonal settlement of eastern Eurasian pastoralists at Begash, Kazakhstan // Journal of Field Archaeology. 2007. Vol. 32. P. 221-242. DOI: 10.1179/009346907791071520.
- 40 Hermes, Taylor R., Paula N. Doumani Dupuy, Edward R. Henry, Marc Meyer, Alexey N. Mar'yashev, and Michael D. Frachetti. The Multi-Period Settlement Dali in Southeastern Kazakhstan: Bronze Age Institutional Dynamics along the Inner Asian Mountain Corridor // Asian Perspectives. 2021. 60, no. 2. P. 345-381. DOI: [10.1353/asi.2021.0004](https://doi.org/10.1353/asi.2021.0004).
- 41 Kuz'mina E.E. Historical Perspectives on the Andronovo and Early Metal Use in Eastern Asia // Metallurgy in Ancient Eastern Eurasia from the Urals to the Yellow River / Ed. by Linduff K.M. Lewiston, New York: The Edwin Mellen Press, 2004. P. 37-84.
- 42 Narasimhan, Vagheesh M., Nick Patterson, Priyamoornjani, ..., Luca M. Olivieri, and 105 others The formation of human populations in south and central Asia // Science. 2019. 365 (6457): n.p., eaat7487. DOI: [10.1126/science.aat7487](https://doi.org/10.1126/science.aat7487).
- 43 Roberts R.C., Haruda A., Goriachev A.A. The Turgen II archaeological complex in its regional environmental context: geography, vegetation, fauna and paleoclimate // История и археология Семиречья. 2019. Вып. 6. С. 39-49.
- 44 Schmaus T.M. Faunal remains and prehistoric society at Tasbas, Kazakhstan // История и археология Семиречья. 2019. Вып. 6. С. 101-117.
- 45 Spengler, Robert N. Agriculture in the central Asian Bronze Age // Journal of World Prehistory. 2015. Vol. 28 (3). P. 215-253. DOI: [10.1007/s10963-015-9087-3](https://doi.org/10.1007/s10963-015-9087-3).
- 46 Spengler, Robert N., Michael D. Frachetti, and Paula N. Doumani. Late Bronze Age agriculture at Tasbas in the Dzhungar mountains of eastern Kazakhstan // Quaternary International. 2014. Vol. 348. P. 147-157. DOI: [10.1016/j.quaint.2014.03.039](https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.03.039).
- 47 Ventresca Miller A.R., Haruda A., Varfolomeev V., Goryachev A.A., Makarewicz C.A. Close management of sheep in ancient Central Asia: evidence for foddering, transhumance, and extended lambing seasons

during the Bronze and Iron Ages // STAR: Science & Technology of Archaeological Research. 2020. DOI: [10.1080/20548923.2020.1759316](https://doi.org/10.1080/20548923.2020.1759316)

- 48 Zhou, Xinying, Jianjun Yu, Robertnicholas Spengler, Hui Shen, Keliang Zhao, Junyi Ge, Yige Bao, Junchi Liu, Qingjiang Yang, Guanhan Chen, Peterweiming Jia, and Xiaoqiang Li. 5,200-year-old cereal grains from the eastern Altai Mountains redate the trans-Eurasian crop Exchange // Nature Plants. 2020. 6:78-87. DOI: [10.1038/s41477-019-0581-y](https://doi.org/10.1038/s41477-019-0581-y).

REFERENCES

- 1 Avanesova, N. A. 1991. *Kultura pastusheskih plemen epohi bronzy aziatskoy chasti SSSR (po metallicheskim izdeliyam) (Culture of pastoral tribes of the Bronze Age of the Asian part of the USSR (on metal products))*. Tashkent: "Fan" Publ. (in Russian).
- 2 Akishev, K. A., Kushayev, G. A. 1963. *Saki i usuni doliny reki Ili (Sakas and Usuns of the Ili River valley)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 3 Aubekero, B., Sala, R., Nigmatova, S., Deom, J.-M. 2009. In: Zhanayev, B. T. (ed.). *Nauchnye chteniya pamyati N. E. Masanova (Scientific readings in memory of N. Masanov)*. Almaty: "Dayk-Press" Publ., 48-58 (in Russian).
- 4 Baipakov, K. M., Maryashev, A. N. 2009. *Petroglify Ak-Kaynara (Petroglyphs of Ak-Kaynar)*. Almaty: "Credo" Publ. (in Russian).
- 5 Berdenov, S. A. 1998. In: Samashev, Z. (ed.). *Voprosy arheologii Kazakhstana (Archaeology issues of Kazakhstan)*. Vol. 2. Almaty, Moscow: "Gylym" Publ., 180-191 (in Russian).
- 6 Weinstein, I. V. 1991. *Mir kochevnikov Tsentralnoy Azii (The World of nomads of Central Asia)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 7 Gass, A., Goryachev, A. A. 2016. In: *Vestnik NGU. Ser. istoriya, filologiya (Bulletin of Novosibirsk State University. Ser. history, philology)*, vol. 15, no. 5: Arheologiya i etnografiya (Archaeology and Ethnography), 85-123 (in Russian).
- 8 Goryachev, A. A. 2018. In: *Kazakstan arheologiyasy (Kazakhstan Archeology)*, 1–2, 86-105. DOI: [10.52967/akz2018.1-2.1-2.86.105](https://doi.org/10.52967/akz2018.1-2.1-2.86.105) (in Russian).
- 9 Goryachev, A. A. 2020. *Drevniy arheologicheskiy kompleks verhoviev ushcheliya Kishi-Turgen (Ancient archaeological complex in the upper reaches of the gorge Kishi-Turgen)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 10 Goryachev, A. A., Motov, Yu. A. 2018. *Arheologicheskiy kompleks Butakty-I (Archaeological complex of Butakty-I)*. Almaty: KazBookTrade (in Russian).
- 11 Goryachev, A. A., Saraev, V. V. 2015. In: *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. i gum. Nauk (News of the of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Ser. societies. Sciences)*, 6 (304), 5-18 (in Russian).
- 12 Goryachev, A. A., Chernov, M. A. 2017. In: *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. i gum. nauk (News of the of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Ser. societies. Sciences)*, 1 (311), 5-24 (in Russian).
- 13 Zakh, V. A. 1995. *Poselok drevnih skotovodov na Tobole (Settlement of ancient cattle breeders on Tobol)*. Novosibirsk: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 14 Zdanovich, G. B. 1988. *Bronzovyi vek Uralo-Kazhastanskikh stepey (The Bronze Age of the Ural-Kazakh steppes)*. Sverdlovsk: Ural University (in Russian).
- 15 Itina, M. A. 1977. *Istoriya stepnykh plemen Yuzhnogo Priaraliya vo II tysyacheletii do n.e. (History of steppe tribes of the Southern Aral Sea region in the 2nd millennium BC)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 16 Kadyrbayev, M. K., Kurmankulov, Zh. K. 1992. *Kultura drevnih skotovodov i metallurgov Sary-Arki (po materialam Severnoy Betpak-Daly) (The culture of ancient pastoralists and metallurgists of Sary-Arka (based on the materials of the Northern Betpak-Dala))*. Alma-Ata: "Gylym" Publ. (in Russian).

- 17 Karabaspakova, K. M. 2011. *Zhetysu i Yuzhnyi Kazakhstan v epohu bronzy (Zhetysu and Southern Kazakhstan in the Bronze Age)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology; “Begazy-Tasmola” (in Russian).
- 18 Kuzmina, E. E. 1966. *Metallicheskie izdeliya eneolita i bronzovogo veka Srednej Azii / Arheologiya SSSR (Metal products of the Eneolithic and Bronze Age of Central Asia / Archaeology of the USSR)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 19 Kuzmina, E. E. 1994. *Otkuda prishli indoarii. Materialnaya kultura plemen andronovskoy obshchnosti i proiskhozhdenie indoirantsev (Where did the Indo-Aryans come from. The material culture of the tribes of the Andronovo community and the origin of the Indo-Iranians)*. Moscow: “Kalina” Publ. (in Russian).
- 20 Maksimova, A. G. 1961. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii, etnografii AN KazSSR (Proceedings of the Institute of History, Archaeology, Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 12, 62-71 (in Russian).
- 21 Margulan, A. Kh. 1979. *Begazy-dandybaevskaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana (Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 22 Margulan, A. Kh., Akishev, A. K., Kadyrbayev, M. K., Orazbayev, A. M. 1966. *Drevnyaya kultura Centralnogo Kazakhstana (Ancient culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 23 Maryashev, A. N. 2002. In: *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. i gum. Nauk (News of the of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Ser. societies sciences)*, 1 (236), 23-30 (in Russian).
- 24 Maryashev, A. N., Goryachev, A. A. 1993. In: *Rossiyskaya arheologiya (Russian archaeology)*, 1, 5-20 (in Russian).
- 25 Maryashev, A. N., Goryachev, A. A. 2001. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of Semirechie)*, 2, 112-123 (in Russian).
- 26 Maryashev, A. N., Goryachev, A. A., Potapov, S. A. 2017. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of Semirechie)*, 5, 91-111 (in Russian).
- 27 Maryashev, A. N., Zheleznyakov, B. A. 2013. *Drevnosti Kulzhabasy (Antiquities of Kulzhabasy)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 28 Maryashev, A. N., Frachetti, M. 2007. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of Semirechie)*, 3, 100-105 (in Russian).
- 29 Rogozhinskiy, A. E. 2011. *Petroglify arheologicheskogo landshafta Tamgaly (Petroglyphs within the archaeological landscape of Tamgaly)*. Almaty (in Russian).
- 30 Salnikov, K. V. 1954. In: *Sovetskaya arheologiya (Soviet archaeology)*, XX, 213-252 (in Russian).
- 31 Samashev, Z., Grigoriev, F., Jumabekova, G. 2005. *Drevnosti Almaty (Antiquities of Almaty)*. Almaty: “Arheologiya” (in Russian).
- 32 Saraev, V. V., Goryachev, A. A. 2011. In: *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. Nauk (News of the of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Ser. societies sciences)*, 3, 37-47 (in Russian).
- 33 Usmanova, E. R. 2010. *Kostyum zhenshchiny epohi bronzy Kazakhstana (Costume of a woman of the Bronze Age of Kazakhstan)*. Lisakovsk (in Russian).
- 34 Chernikov, S. S. 1960. *Vostochnyi Kazakhstan v epohu bronzy (East Kazakhstan in the Bronze Age)*. Moscow–Leningrad: USSR Academy of sciences (in Russian).
- 35 Doumani Dupuy, P. 2016. *Bronze Age Central Asia / Oxford Handbooks Online (website)*: n.p. DOI: [10.1093/oxfordhb/9780199935413.013.15](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935413.013.15) (in English).
- 36 Doumani, P. N., Frachetti, M. D., Beardmore, R., Schmaus, T. M., Spengler, R. N., Mar'yashev, A. N. 2015. In: *Archaeological Research in Asia*, 1–2 (January), 17-32. DOI: [10.1016/j.ara.2015.01.001](https://doi.org/10.1016/j.ara.2015.01.001) (in English).
- 37 Frachetti, M. D. 2008. *Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia*. Berkeley: University of California Press (in English).
- 38 Frachetti, M. D. 2012. In: *Current Anthropology*, 53 (1), 2-38. DOI: [10.1086/663692](https://doi.org/10.1086/663692) (in English).
- 39 Frachetti, M. D., Mar'yashev, A. N. 2007. In: *Journal of Field Archaeology*, 32, 221-242. DOI: [10.1179/009346907791071520](https://doi.org/10.1179/009346907791071520) (in English).
- 40 Hermes, Taylor R., Paula N. Doumani Dupuy, Edward R. Henry, Marc Meyer, Alexey N. Mar'yashev, and Michael D. Frachetti. 2021. In: *Asian Perspectives*, 60, no. 2, 345-381. DOI: [10.1353/asi.2021.0004](https://doi.org/10.1353/asi.2021.0004) (in English).

- 41 Kuz'mina, E. E. 2004. In: Linduff, K. M. (ed.). *Metallurgy in Ancient Eastern Eurasia from the Urals to the Yellow River*. Lewiston, New York: The Edwin Mellen Press, 37-84 (in English).
- 42 Narasimhan, Vagheesh M., Nick Patterson, Priyamoorjani, ..., Luca M. Olivieri, and 105 others. 2019. In: *Science*, 365 (6457): n.p., eaat7487. DOI: 10.1126/science.aat7487 (in English).
- 43 Roberts, R. C., Haruda, A., Goriachev, A. A. 2019. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of Semirechie)*, 6, 39-49 (in English).
- 44 Schmaus, T. M. 2019. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of Semirechie)*, 6, 101-117 (in English).
- 45 Spengler, Robert N. 2015. In: *Journal of World Prehistory*, 28 (3), 215-253. DOI: 10.1007/s10963-015-9087-3 (in English).
- 46 Spengler, Robert N., Michael D. Frachetti, and Paula N. Doumani. 2014. In: *Quaternary International*, 348, 147-157. DOI: 10.1016/j.quaint.2014.03.039 (in English).
- 47 Ventresca Miller, A. R., Haruda, A., Varfolomeev, V., Goryachev, A. A., Makarewicz, C. A. 2020. In: *STAR: Science & Technology of Archaeological Research*. DOI: 10.1080/20548923.2020.1759316 (in English).
- 48 Zhou, Xinying, Jianjun Yu, Robertnicholas Spengler, Hui Shen, Keliang Zhao, Junyi Ge, Yige Bao, Junchi Liu, Qingjiang Yang, Guanhan Chen, Peterweiming Jia, and Xiaoqiang Li. 2020. In: *Nature Plants*, 6, 78-87. DOI: 10.1038/s41477-019-0581-y (in English).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 01.06.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 10.06.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 10.06.2022.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.57.73>

Комплекс наконечников стрел раннего железного века из аварийного памятника Байтерек 1 (восточная окраина г. Алматы)

© 2022 г. Жамбулатов К.А., Казизов Е.С., Ахияров И.К.

Keywords: archaeology, early Iron Age, Zhetysay, Bayterek 1, settlement, arrowheads

Түйін сөздер: археология, ерте темір ғасыры, Жетісу, Бәйтерек 1, қоныс, жебе ұштары

Ключевые слова: археология, ранний железный век, Жетысу, Байтерек 1, поселение, наконечники стрел

The complex of arrowheads of the early Iron Age from the emergency monument Bayterek 1 (eastern outskirts of Almaty)

Kairat Zhambulatov¹, Yerlan Kazizov¹, Islam Akhiyarov¹

¹Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kairo_88@inbox.ru

¹Corresponding author, Researcher, Margulan Institute of Archaeology,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: kazizov83@mail.ru

¹Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: islam.akhiyarov@mail.ru

Abstract. The article introduces into scientific circulation for the first time a complex of bronze and iron arrowheads obtained during the initial survey of an emergency monument of the early Iron Age, located near Almaty. In total, 50 arrowheads were considered, classified as socketed, tanged and clamp, found in the vast steppe area of the distribution of Scythian-Saka cultures from Eastern Turkestan to the Southern Urals. Of the total number of arrowheads, half are made with a clamping method of fastening, which is not found in any other archaeological site of the steppe region and makes this monument very extraordinary. Among the clamping arrowheads, the specimens that stand out for their large size attract attention. They are three-bladed, with a triangular head shape and widely spaced blades. Similar shaped arrowheads are found among the iron tanged ones, which have been massively used since the turn of the era. By analogy with the synchronous monuments given in the article, arrowheads from the settlement of Bayterek 1 can be dated to the 6th–4th centuries BC.

Acknowledgements: The work was carried out within the framework of program-targeted funding of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan 2022–2023, IRN of the project BR11765630.

Citation: Zhambulatov, K., Kazizov, Ye., Akhiyarov, I. 2022. The complex of arrowheads of the early Iron Age from the emergency monument Bayterek 1 (eastern outskirts of Almaty). *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 57-73 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.57.73](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.57.73)

Жамбулатов Қайрат Абайұлы¹,
Қазизов Ерлан Сатыбалдыұлы¹,
Ахияров Ислам Қизамедіновұлы¹

¹ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: kairo_88@inbox.ru

¹корреспондент авторы, ғылыми қызметкер,
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ.,
Қазақстан. E-mail: kazizov83@mail.ru

Жамбулатов Қайрат Абаевич¹,
Қазизов Ерлан Сатыбалдыевич¹,
Ахияров Ислам Қизамединович¹

¹научный сотрудник, Институт археологии
им. А.Х. Марғұлана, г. Алматы, Казахстан.

E-mail: kairo_88@inbox.ru

¹автор-корреспондент, научный сотрудник,
Институт археологии им. А.Х. Марғұлана,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: kazizov83@mail.ru

¹ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: islam.akhiyarov@mail.ru

Бәйтерек 1 апаттық ескерткішінен табылған ерте темір дәуірінің жебе ұштары кешені (Алматы қаласының шығыс шегі)

Аннотация. Мақалада Алматы қаласының маңында орналасқан ерте темір дәуірінің апаттық ескерткішін алғашқы зерттеу кезінде алынған қола және темір жебе ұштары кешені ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр. Шығыс Түркістаннан Оңтүстік Орал өңіріне дейінгі скиф-сақ мәдениеттерінің кең далалық кеңістігінде кездесетін төлкелі, жапырақшалы және қысыңқы болып классификациялық бөлінуі бойынша жатқызылатын барлығы 50 жебе ұштары қарастырылды. Жебе ұштарының жалпы санының жартысын далалық аймақтың басқа бірде-бір археологиялық нысанында кездеспейтін қысыңқы бекіту тәсілімен жасалғандар құрайды, бұл ескерткішті ерекшелендіре түседі. Қысқыш жебе ұштарының арасында үлкен өлшемдерімен ерекшеленетіндер назар аудартады. Олар бастары үшбұрышты пішінді және кең қалақты болып келетін үшқалақшалыларға жатады. Мұндай түрдегі жебелер дәуірлер тоғысынан бастап кең қолданыста болған темір жетелі жебелер қатарында кездеседі. Мақалада келтірілген синхронды ескерткіштерге ұқсас, Бәйтерек 1 қонысының жебе ұштары б.д.д. VI–IV ғғ. мерзімделуі мүмкін.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің 2022–2023 жж., мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында орындалды, жобаның ЖТН BR11765630.

Сілтеме жасау үшін: Жамболатов Қ.А., Қазизов Е.С., Ахияров И.Қ. Бәйтерек 1 апаттық ескерткішінен табылған ерте темір дәуірінің жебе ұштары кешені (Алматы қаласының шығыс шегі). *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 57-73-бб. (Орысша). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.57.73](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.57.73)

¹научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: islam.akhiyarov@mail.ru

Комплекс наконечников стрел раннего железного века из аварийного памятника Бәйтерек 1 (восточная окраина г. Алматы)

Аннотация. В статье в научный оборот впервые вводится комплекс бронзовых и железных наконечников стрел, полученный при проведении первичного обследования аварийного памятника раннего железного века, расположенного близ г. Алматы. Всего рассмотрено 50 наконечников, относящихся по классификационному делению к втульчатым, черешковым и зажимным, встречающимся на обширном степном пространстве распространения скиф-сакских культур от Восточного Туркестана до Южного Приуралья. Из общего числа наконечников половину составляют с зажимным способом крепления, что не встречается ни в одном другом археологическом объекте степного региона и делает этот памятник весьма неординарным. Среди зажимных наконечников стрел обращают на себя внимание экземпляры, которые выделяются своими крупными размерами. Они относятся к трехлопастным, с треугольной формой головки и широко расставленными лопастями. Подобной формы наконечники встречаются среди железных черешковых, которые массово используются начиная с рубежа эр. По аналогиям с синхронными памятниками, приведенным в статье, наконечники стрел из поселения Бәйтерек 1 могут датироваться VI–IV вв. до н.э.

Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МОН РК 2022–2023, ИРН проекта BR11765630.

Для цитирования: Жамбулатов К.А., Казизов Е.С., Ахияров И.К. Комплекс наконечников стрел раннего железного века из аварийного памятника Бәйтерек 1 (восточная окраина г. Алматы). *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 57-73. DOI: [10.52967/akz2022.2.16.57.73](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.57.73)

1 Введение (Жамбулатов К.А.)

В начале 2022 г. сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана был осмотрен аварийный памятник, расположенный к востоку от г. Алматы (рис. 1). Информация о разрушаемом объекте была получена от краеведа Антона Шатохина. Им же на территории памятника были собраны некоторые фрагменты керамики и каменные орудия труда.

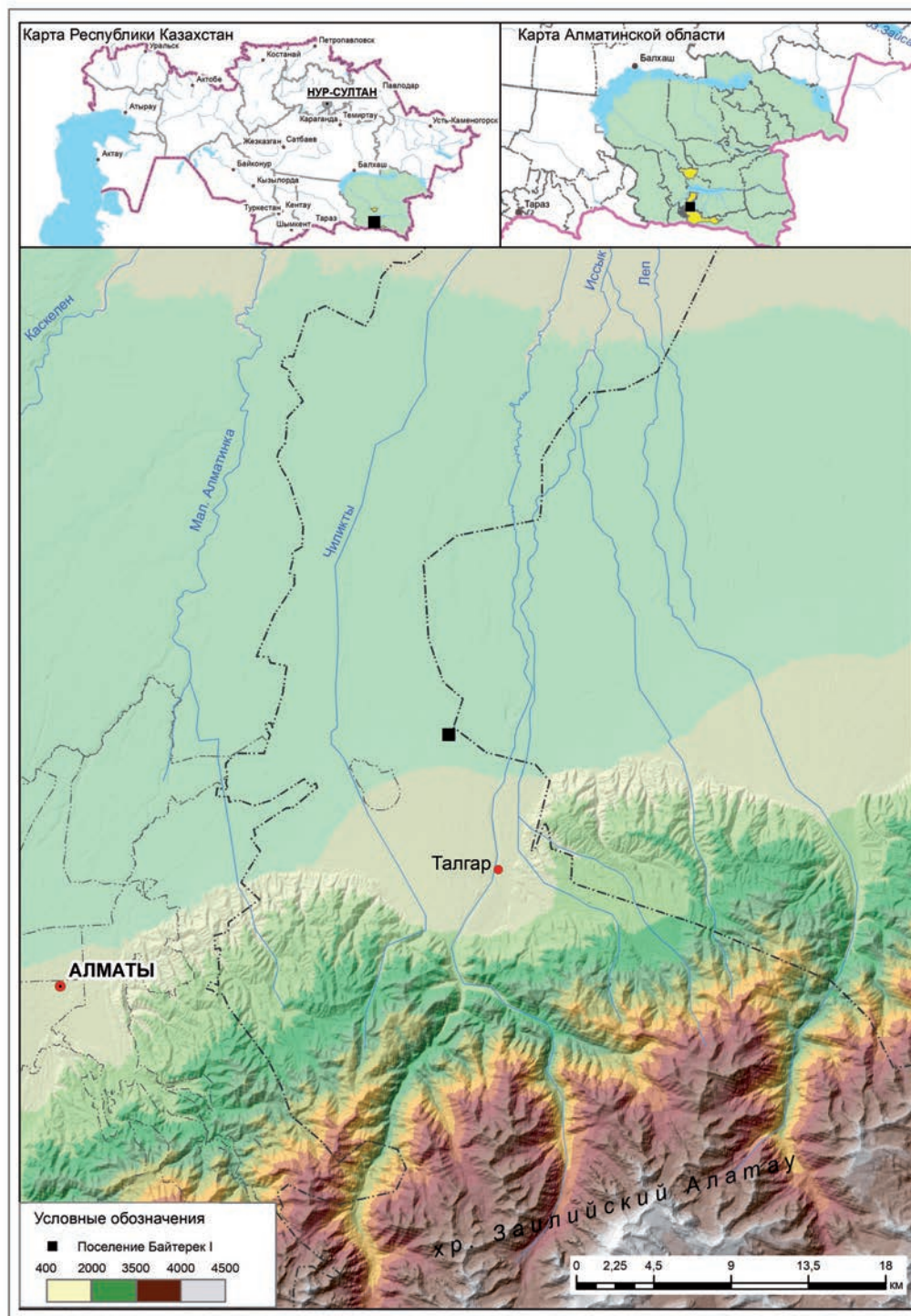

Рис. 1. Поселение Байтерек 1. Ситуационный план. Исполнитель Е.С. Казизов
1-сур. Бәйтерек 1 қонысы. Жағдаяттық жоспар. Орындаушы Е.С. Қазизов
Fig. 1. Bayterek settlement 1. Situational plan. Made by Ye. Kazizov

С целью определения степени разрушений, границ памятника, его типа и культурно-хронологической принадлежности были проведены безотлагательные работы. Произведен визуальный осмотр местности, собраны артефакты, лежащие на поверхности. В наиболее перспективных местах были заложены рекогносцировочные шурфы.

В результате первичного обследования были установлены ориентировочные границы поселения, расположенного по обоим берегам небольшого безымянного ручья на площади около 15 га. Западная половина памятника практически полностью снивелирована тяжелой техникой под строительство завода, а восточная – используется под сельскохозяйственные угодья и подвергается интенсивной распашке.

Предварительные результаты шурфовки показали, что наибольшая концентрация культурного слоя обнаружена в восточной половине поселения. В шурфе № 2 зафиксирован культурный слой с многочисленными фрагментами керамики грубой ручной лепки, стенки сосудов красноватого и сероватого оттенков. В изломе встречаются крупнозернистый песок, дрсва, шамот. В восточной половине памятника, на краю оврага, было обнаружено многочисленное скопление шлаков, руды, несколько заготовок серпов.

На всей площади памятника, на поверхности, а также в отвалах найдено многочисленное количество находок. Это каменные орудия труда (зернотерки, песты, молоточки); керамические фрагменты различной посуды, в том числе баночной формы, горшочки, кружки, а также сосуд с носиком-сливом; металлические предметы из бронзы и железа. Это иголки, шилья, ножи и серпы (в том числе и их заготовки), а также предметы вооружения: наконечники стрел, фрагмент лезвия меча, пластины ламеллярного и чешуйчатого способа бронирования.

2 Материал и методы (Жамбулатов К.А.)

В данной статье предлагается предварительное ознакомление только с наконечниками стрел, собранными на поверхности разрушаемого памятника. Отметим, что археологический контекст данных находок ограничивается результатами шурфовки, подтверждающей привязку всех найденных артефактов к данному памятнику стационарного типа.

Всего на памятнике было собрано 50 наконечников стрел. Из них только один железный, остальные – отлиты из бронзы. Практически все наконечники в хорошем состоянии. Лишь некоторые имеют незначительные дефекты (чаще всего связаны с деформацией или частичной утратой части лопасти, шипа или зажима), что в целом никак не влияет на возможность их типологического определения. Таким образом, в анализ вошли все 50 наконечников.

Нанесение собранных наконечников стрел на план памятника какой-либо закономерности не показало, кроме той, что часть находок лежало разбросано, вытянутой цепочкой в меридиональном направлении, что соответствует схеме движения сельскохозяйственной техники во время распашки поля. Остальные наконечники – без какого-либо порядка, привязанного к типологической характеристике – были обнаружены в отвалах и на снивелированном участке поселения.

2.1 Методика исследования (Жамбулатов К.А.)

При написании статьи авторы придерживались методологической основы, главным принципом которой выступил системный подход. Это позволило провести анализ предметов дистанционного боя в общем контексте их исторического развития на территории Жетысу и применения их в единой системе тактико-военных приемов ведения боя.

На первом этапе исследования были использованы стандартные археологические приемы работы с археологическим источником. Первоначально было использовано морфологическое опи-

сание, что позволило выявить особенности конструктивных элементов наконечников. Далее наконечники подверглись типологическому и классификационному делению. Это способствовало быстрому и точному поиску аналогий и соответственно датированию в максимально узких хронологических рамках.

Для изучения металлических наконечников стрел эпохи ранних кочевников на территории Казахстана и сопредельных регионов, по сложившейся историографической традиции, были приняты схемы, разработанные К.Ф. Смирновым и А.М. Хазановым [Смирнов 1961: 37; Хазанов 1971: 35–37]. В основе этой классификации лежал принцип типологического деления наконечников стрел по способу насада к древку, что являлось основным отражением особенностей в развитии этих предметов как в пространстве, так и во времени [Акишев, Кушаев 1963: 115]. Схема оказалась универсальной и удобной для составления локальных классификаций [Акишев, Кушаев 1963: 113–121; Кадырбаев 1966: 376–381; Литвинский 1972: 89–107; Вишневская 1973: 88–96; Вайнберг 1979: 19–22; Хабдулина 1994: 46–51; Худяков 1995: 5–35; Гуцалов 2004: 18–26; Яблонский 2006: 277–296; Куринских 2011: 42–54; Чотбаев 2013: 70–98; Иванов 2017: 38–57].

В своей работе мы также будем следовать выработанной схеме. В первую очередь, наконечники были разделены по материалу, из которого они изготовлены, на два *класса*: бронзовые и железные. Далее по способу насада выделены в три большие *группы*: втульчатые, черешковые и зажимные. По поперечному сечению головки наконечники подразделяются на *отделы*: двулопастные, трехгранные, трехлопастные, четырехгранные. И уже по особенностям строения втулки (это касается зажимных), формы головки, лопастей, шипов дробятся на *подгруппы, типы, варианты и подварианты*.

Зажимные наконечники стрел были разделены на две подгруппы, где главным отличием также выступила форма насада. В подгруппу 1 вошли те наконечники стрел, у которых способ насада имеет комбинированный вариант. Это классическая втулка, она выступает от головки и опускается ниже шипов на некоторое расстояние (до 0,5 см), далее втулка продолжается уже в виде двух удлиненных зажимов. Во вторую подгруппу вошли наконечники, в которых зажимной механизм начинался сразу на уровне среза шипов, являясь продолжением скрытой втулки. На наш взгляд, это типологическое выделение характеризует экспериментальное направление, обусловленное поиском наиболее оптимально удобных решений и способов крепления древка к наконечнику.

2.2 Характеристика материала (*Жамбулатов К.А., Казизов Е.С., Ахияров И.К.*)

Класс бронзовых наконечников стрел

Группа I. Втульчатые наконечники стрел

Отдел А. Двулопастные наконечники

Тип 1. Лавролистный с валиком по всей длине головки без выделенного бойка. Выступающая втулка по отношению к боевой части – средней длины. Наконечник имеет дефект: втулка расплющена (рис. 2, 1).

На территории памятника был найден всего один экземпляр. Однако наконечники подобного типа широко распространены в восточной половине Евразии – от Уральского хребта до Минусинской котловины [Смирнов 1961: 38–39]. В Казахстане лавролистные наконечники встречаются от западного берега Каспийского моря до Восточного Казахстана. В Мангыстау на святилище Тубежик 2 (из раскопок А.Е. Астафьева) был найден наконечник с аналогичной формы головкой, но с выступающим шипом в нижней части втулки [Онгарулы и др. 2017: 97–98; рис. 362, 1]. На северном чинке плато Устюрт в святилище Акпан 1, в боковой ямке с жертвенным набором предметов, был

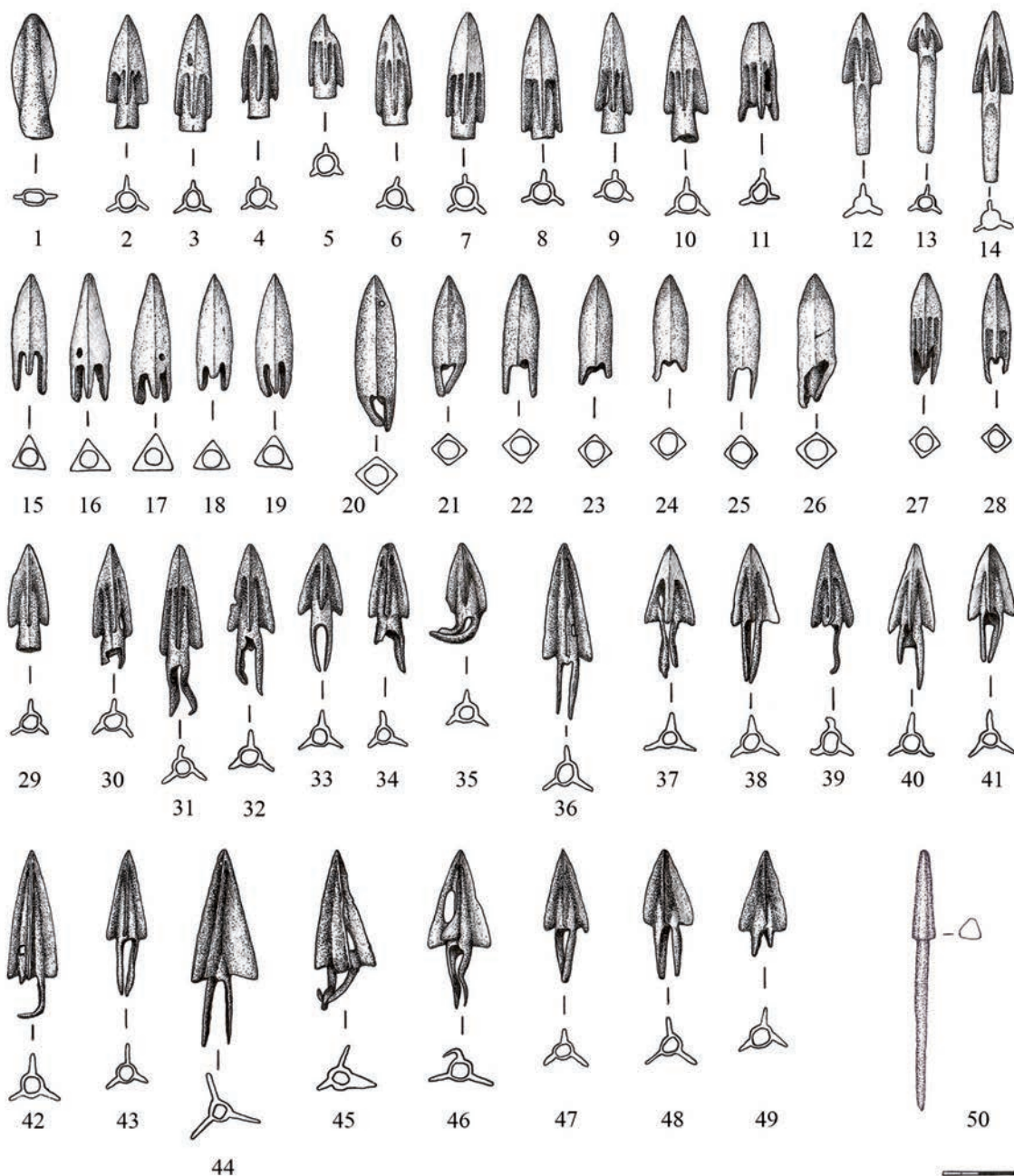

Рис. 2. Поселение Байтерек 1. Наконечники стрел: 1–49 – бронза; 50 – железо. Исполнитель И.К. Ахияров
2-сур. Байтерек 1 қонысы. Жебе ұштары: 1–49 – қола; 50 – темір. Орындаушы И.Қ. Ахияров
Fig. 2. Bayterek 1 settlement. Arrowheads: 1–49 – bronze; 50 – iron. Made by I. Akhiyarov

найден схожий по форме наконечник [Оңғар и др. 2012: 194–201: 3а-сур., верхний ряд, первый слева]. На территории Южного Приуралья двухлопастные наконечники стрел массово представлены в погребении 1 кургана № 17 могильника Покровка 2 [Яблонский и др. 1994: 38–40, рис. 82]. В Восточном Приаралье аналогии были найдены при исследовании курганов 39 и 84 могильника Уйгарак [Вишневская 1973: 88–96, табл. XIII, 9; табл. XX, 9]. Близкие по форме наконечники происходят из могильника Бесшатыр, хотя если верить иллюстративному материалу, представленному в таблице на стр. 117, бесшатырские наконечники имеют более ромбовидную форму боевой части и укороченную втулку [Акишев, Кушаев 1963: 116–117]. В Восточной Сарыарке подобные наконечники стрел встречены среди памятников второго этапа тасмолинской культуры – курган № 2 могильника Тасмола II [Кадырбаев 1966: 352, рис. 43, 5] и курган № 5 могильника Кииксу [Кадырбаев 1959: 162–203, табл. II]. Идентичные наконечники стрел представлены в публикации Ю.С. Худякова по материалам музейных коллекций из Восточного Туркестана [Худяков 1995: 5–25, табл. V, 1, 2]. Немногочисленную сводку лавролистных наконечников Кыргызстана представил С.С. Иванов. Следует отметить, что все наконечники введены в научный оборот вне археологического контекста [Иванов 2017: 39–41]. Также этот тип наконечников распространен среди кочевнических памятников Памира [Литвинский 1972: 93–96, табл. 34, 1–9].

Генетически происхождение наконечников этого типа связано с оружием дистанционного боя предшествующего времени [Смирнов 1961: 37; Вайнберг 1979: 19]. Постепенно уменьшаясь в своих размерах, но сохраняя пропорции и форму копий и дротиков бронзового века, к VIII в. до н.э. лавролистные наконечники стрел обрели свой окончательный вид и размеры. Наиболее широкое распространение лавролистные наконечники получили в начальный период становления культур раннего железного века, а отдельные экземпляры могли доживать по VI в. до н.э. [Смирнов 1961: 39; Акишев, Кушаев 1963: 118–120; Иванов 2017: 40–41].

Отдел Б. Трехгранные втульчатые

Тип 1. Головка сводчатая. Втулка выступающая.

Вариант 1. Шипы скошены под прямым углом.

Подвариант 1. Основание бойка имеет М-образный вырез (рис. 2, 2).

Подвариант 2. Основание бойка имеет арочный вырез (рис. 2, 3–4)

Вариант 2. Шипы скошены к втулке под острым углом.

Подвариант 1. Основание бойка имеет М-образный вырез (рис. 2, 5–7).

Подвариант 2. Основание головки имеет П-образный вырез (рис. 2, 8).

Тип 2. Головка треугольной формы с выступающей втулкой.

Вариант 1. Шипы скошены к втулке под острым углом.

Подвариант 1. Основание бойка имеет М-образный вырез (рис. 2, 9–10).

Тип 3. Головка сводчатая. Втулка скрытая. Основание бойка имеет М-образный вырез с глубокими продольными ложками. Грани бойка переходят в удлиненные лопасти, которые переходят в шипы, опущенные ниже втулки с отступом (рис. 2, 11).

Первые два типа наконечников стрел чаще всего встречаются в колчаных наборах сарматских памятников Южного Приуралья. Полная сводка по ним была приведена в работе С.Ю. Гуцалова [Гуцалов 2004: 21–23, табл. 13]. В Жетысу представительная серия таких же наконечников зафиксирована в колчанном наборе парного воинского погребения кургана № 25 могильника Бесшатыр [Акишев, Кушаев 1963: 69–73, рис. 65]. Похожие бронзовые наконечники стрел были обнаружены в кургане № 5 могильника Орнек, который расположен к востоку от Алматы. Однако их отличает выраженная треугольная форма и вытянутые пропорции, что может говорить о более поздней дате

[Толегенов, Иванов 2016: 151]. Интересной является находка, сделанная в кургане № 9 того же могильника. В погребении кургана было найдено три костяных трехгранных наконечника со сводчатой головкой. Возможно, что это имитация бронзовых наконечников аналогичных форм, которые датируются V–IV вв. до н.э. [Толегенов, Иванов 2016: 151–152]. Также похожие наконечники стрел были обнаружены при раскопках курганов в Восточном Приаралье. Это курган № 16 могильника Уйгарак [Вишневская 1973: табл. V, 3] и курган № 53 могильника Южный Тагискен [Итина, Яблонский 1997: рис. 43, 4–25]. Несколько аналогичных наконечников стрел были найдены на территории Кыргызстана [Иванов 2017: 42–43, рис. 1, 10, 11]. В Центральном Казахстане подобный наконечник происходит из кургана № 3 могильника Карамурун II [Кадырбаев 1966: 365, рис. 46, 19]. В Северном Казахстане - в кургане № 2 могильника Алыпкаш [Хабдулина 1994: табл. 20, 3].

Трехгранные наконечники стрел происходят от трехгранных втульчатых костяных наконечников эпохи бронзы, подверглись сильному воздействию со стороны трехлопастных [Смирнов 1961: 51]. Это обстоятельство, вероятно, и повлияло на столь большое типологическое разнообразие [Гуцалов 2004: 21], которое, в свою очередь, отразилось и на их датировке. К.Ф. Смирнов для определения хронологического существования взял за основу форму основания головки. В нашем случае наконечники стрел с М-образным вырезом были отнесены К.Ф. Смирновым к варианту 5Г и датированы VII–IV вв. до н.э., а наконечники с П-образным вырезом бойка отнесены к варианту 5В и датированы VI–V вв. до н.э. С.Ю. Гуцалов для сарматских памятников Южного Приуралья ограничил время бытования трехгранных наконечников рамками VII–IV вв. до н.э., а период VI–V вв. до н.э. определил как время их наибольшего использования [Гуцалов 2004: 22]. С.С. Иванов скорректировал датировку аналогичных наконечников стрел для территории к «востоку от Урала» в пользу их омоложения, VI–III вв. до н.э. [Иванов 2017: 43].

Наконечник 3-го типа нашей сводки по классификации К.Ф. Смирнова относится к типу 15В. Встречается крайне редко в единичных памятниках к востоку от Уральских гор. В целом, он может быть датирован V в. до н.э., но отдельные экземпляры могут доживать до IV–III вв. до н.э. [Смирнов 1961: 56–57, табл. V].

Следует отметить, что у данного наконечника весьма оригинально оформлены окончания шипов. Они не опущены прямо вниз, как у всех подобных наконечников, а расширяются под небольшим градусом, образуя своеобразный выступ. Такой вариант шипов редко встречается в ранних кочевнических памятниках.

Тип 4. Головка сводчатая. Втулка скрытая. Грани гладкие. Лезвия граней переходят в ровные массивные шипы (рис. 2, 15).

Тип 5. Головка башневидной формы. Втулка скрытая. Грани гладкие. Лезвия граней переходят в ровные массивные шипы (рис. 2, 16–17).

Тип 6. Головка овальной формы. Втулка скрытая. Концы шипов вогнуты внутрь. Грани гладкие. Лезвия граней переходят в массивные шипы, загнутые вовнутрь (рис. 2, 18–19).

К.Ф. Смирнов данные наконечники отнес к 14 типу своей классификации. Западная граница ареала ограничивается кругом сарматских памятников приуральского и южно-приуральского регионов [Смирнов 1961: 56; Гуцалов 2004: 22–23, табл. 13]. В Верхнем Притоболье несколько аналогичных наконечников были найдены в парном воинском погребении в кургане № 1 курганной группы Кеньш 3 [Сеитов и др. 2021: 37–48, рис. 3, 10]. В Восточном Приаралье аналогичный наконечник был найден в кургане № 63 могильника Южный Тагискен [Итина, Яблонский 1997: 26–27, рис. 60, 12]. На западном берегу Аральского моря, на чинке плато Устюрт, в кургане № 1 могильника

Аджибай был найден похожий наконечник [Ягодин 1978: 130–134, рис. 39, 1]. Несколько таких наконечников были обнаружены в Центральном Казахстане [Акишев, Кушаев 1963: 116–117]. Также трехгранные наконечники со скрытой втулкой известны на территории Кыргызстана [Иванов 2017: 41–42, рис. 1, 7–9]. Восточная граница распространения наконечников типа 4-6 в Казахстане проходит по Иртышу. Это случайная находка клада бронзовых предметов, в том числе и аналогичных наконечников [Арсланова 1981: 54–58, рис. 12–21], а также наконечники из раскопок кургана № 8 могильника Кызылтан [Смагулов и др. 2014: 221–229, рис. 2, 20].

В южно-приуральских памятниках такие наконечники встречаются в комплексах, датированных VI–IV вв. до н.э. [Смирнов 1961: 56]. А их массивные экземпляры, как в нашем случае, могут распространяться начиная со второй половины VI в. до н.э. [Гуцалов 2004: 22]. Верхняя граница существования таких наконечников размытая. Вероятно, основная масса их перестает существовать уже к концу IV в. до н.э., но отдельные экземпляры могут встречаться и в более поздних памятниках, датированных III в. до н.э. [Сеитов и др. 2021: 37–38; Иванов 2017: 42].

Отдел В. Четырехгранные наконечники

Тип 1. Головка сводчатая, в разрезе имеет ромбовидную форму. Грани гладкие, переходящие в два прямых, удлинённых шипа. Втулка скрытая (рис. 2, 20–25).

Тип 2. Головка башневидной формы, сечение ромбовидное. Втулка скрытая. Грани переходят в прямые удлинённые четыре шипа.

Вариант 1. Грани гладкие (рис. 2, 26).

Вариант 2. С выделенным бойком, основание которого оформлено двумя продольными ложками (рис. 2, 27).

Тип 3. Головка овальной формы, сечение ромбовидное. Основание бойка имеет П-образный вырез. Грани переходят в четыре шипа, вогнутые вовнутрь. Втулка скрытая (рис. 2, 28).

В классификации К.Ф. Смирнова данные бронзовые наконечники стрел отнесены к 3 типу IV отдела. Их происхождение связывается с костяными наконечниками более раннего времени. В западном регионе страны, среди памятников сарматской культуры, встречаются довольно редко и в единичных экземплярах (курган № 2 могильника Мечетсай, погребение 1 курган № 59 могильника Целинный-I) [Смирнов 1961: 59–60; Гуцалов 2004: 20]. В могильнике Южный Тагискен в кургане № 32 в колчанном наборе вместе с трехгранными черешковыми были найдены наконечники, похожие на наши, но только здесь шипы едва намечены в основании головки. Более полное сходство наконечников обнаруживается в колчанном наборе кургана № 53 того же могильника [Итина, Яблонский 1997: рис. 14, 1–4; рис. 43, 39–43]. В могильнике Уйгарак в кургане № 43 в колчанном наборе разнотипных наконечников находился наконечник, аналогичный нашему типу 3 [Вишневская 1973: 37, табл. XIII, 50]. Четырехгранные наконечники были найдены при исследовании кургана № 5 могильника Талды-2 в Центральном Казахстане [Bejsenov 2013: 595–608]. В Жетысу такие же наконечники входили в состав колчанного набора из парного воинского погребения кургана № 25 могильника Бесшатыр [Акишев, Кушаев 1963: 69–73, рис. 65]. Несколько таких наконечников известны на территории Ферганы [Литвинский 1972: 98, табл. 30, 21, 22]; в Северном Казахстане – в кургане № 1 могильника Берлик [Хабдулина 1994: табл. 13, 3–4].

Наконечники выделенных типов встречаются в хорошо датированных комплексах. Наиболее архаичные варианты, вероятно, следует датировать VII в. до н.э. [Гуцалов 2004: 20], а остальные укладываются в рамках конца VI–V вв. до н.э. [Акишев, Кушаев 1963: 117; Литвинский 1972: 98].

Отдел Г. Трехлопастные наконечники

Тип 1. Со сводчатой головкой и выступающей втулкой. Выступающая втулка. Лопасты срезаны к втулке под острым углом. Без выделенного бойка (рис. 2, 29).

Данный тип наконечников находит широкие аналогии в ареале раннесарматской (прохоровской) археологической культуры Южного Приуралья и Нижнего Поволжья.

Единственный экземпляр с поселения Байтерек 1 относится к типу 6 трехлопастных наконечников по классификации К.Ф. Смирнова. Считается, что это один из самых распространенных типов и использовался на всем протяжении существования сарматской культуры начиная с VII по II вв. до н.э., изменяясь только в размерах. Относительно экземпляра из Байтерека 1 можно отметить, что он имеет пропорциональные соотношения головки, втулки и лопастей. К.Ф. Смирнов считает, что такие наконечники «изящных» форм с легкой трехлопастной сводчатой головкой широко использовались со второй половины VI в. до н.э. Начиная с IV в. до н.э. трехлопастные наконечники начинают уменьшаться и, видоизменяясь, приобретают более вытянутые пропорции [Смирнов 1961: 46–47].

Аналогичные наконечники стрел также широко встречаются и на остальной территории Казахстана в кочевнических памятниках сарматской и сакской культур: на Устюрте, в курганах № 1 и 2 могильника Дэвкескен-4 [Ягодин 1990: 28–64, рис. 5, 1–14; рис. 10, 1–17]; в Восточном Приаралье в могильнике Уйгарак [Вишневская 1973: табл. V, 4; табл. XIII, 36–41]; на Торгае в могильнике Кеныш 3 [Сеитов и др. 2021: 37–48, рис. 3, 11]. А также в сакских погребениях по реке Шидерты, отнесенных М.К. Кадырбаевым ко второму этапу тасмолинской культуры (V–III вв. до н.э.) [Кадырбаев 1966: 349–368, 376–381, рис. 46, 15–20]; в Жетысу в кургане № 25 могильника Бесшатыр [Акишев, Кушаев 1963: 69–72, рис. 65], в Кыргызстане [Иванов 2017: 43–44], в Северном Казахстане в кургане № 2 могильника Алыпкаш [Хабдулина 1994: табл. 20, 2].

В целом, датировка трехлопастного наконечника из Байтерека 1 укладывается в рамки VI–IV вв. до н.э.

Группа II. Черешковые наконечники стрел

Отдел А. Трехлопастные наконечники

Тип 1. Головка сводчатая, слабопрофилированная с выделенным бойком. Лопаста заострены к черешку под острым углом. Черешок удлиненный, в разрезе уплощен.

Вариант 1. Основание бойка с арочным вырезом (рис. 2, 12).

Вариант 2. Основание бойка имеет треугольный вырез (рис. 2, 13).

Тип 2. Головка треугольная с выделенным бойком. Лопаста срезаны к черешку под прямым углом. Основание бойка имеет треугольный вырез. Черешок удлиненный, в разрезе уплощен (рис. 2, 14).

Бронзовые черешковые наконечники стрел встречаются в Восточном Туркестане [Худяков 1995: рис. V], несколько экземпляров представлены в колчанном наборе из кургана № 25 могильника Бесшатыр в Жетысу [Акишев, Кушаев 1963: 69–72, рис. 65]. Более широкое распространение они получили среди памятников тасмолинской культуры Центрального [Кадырбаев 1959: 165–166; Кадырбаев 1966: 376–381; Бейсенов 2014: 115, 133, 135] и Северного Казахстана [Акишев 1959: 3–31, табл. VI; Хабдулина 1994: табл. 9, 15; Ярыгин, Сакенов 2021: 23–28, рис. 3, 3]. В памятниках Восточного Приаралья черешковые наконечники стрел являются одним из ведущих типов, встречающихся практически в каждом колчанном наборе из погребений могильника Уйгарак [Вишневская 1973: табл. III, V, VII, XIII, XIV, XVIII, XIX, XX] и Южный Тагискен [Итина, Яблонский 1997: рис. 12, 14, 25, 31, 40, 47, 52, 55, 62]. В погребениях сарматской культуры ранние варианты черешковых бронзовых наконечников стрел встречаются в колчаных наборах в единичных экземплярах [Смирнов 1961: 63; Гуцалов 2004: 23, табл. 14].

В восточной половине ареала сакской культуры черешковые наконечники появляются в VI в. до н.э., а широкое распространение получают только в V в. до н.э. и используются вплоть

до III в. до н.э. [Акишев, Кушаев 1963: 120]. В западной половине, в ареале сарматской культуры, черешковые наконечники появляются на рубеже VI–V в. до н.э. [Смирнов 1961: 63].

Группа III. Зажимные наконечники стрел (два зажима)

Подгруппа 1. С выступающей втулкой, переходящей в зажимной механизм.

Отдел А. Трехгранные наконечники.

Тип. 1. Головка вытянуто треугольной формы, нижняя часть основания бойка имеет М-образный вырез. Лопасті переходят в шипы, срезанные к втулке под острым углом (рис. 2: 30–31).

Тип 2. Головка треугольной формы, нижняя часть основания бойка имеет арочный вырез. Лопасті переходят в шипы, срезанные к втулке под острым углом (рис. 2, 32).

Отдел Б. Трехлопастные наконечники.

Тип 1. Головка треугольной формы с намечающимся бойком, основание которого имеет треугольный вырез.

Вариант 1. Шипы срезаны к втулке под острым углом (рис. 2, 33–34).

Вариант 2. Шипы срезаны к втулке под тупым углом (рис. 2, 35).

Тип 2. Головка треугольной формы без бойка. Шипы срезаны к втулке под острым углом (рис. 2, 36).

Подгруппа 2. Зажимной механизм начинается у основания головки в месте среза шипа лопасти.

Отдел А. Трехгранные наконечники.

Тип 1. Головка треугольной формы. Лопасті срезаны ко втулке под острым углом.

Вариант 1. Основание бойка имеет арочный вырез (рис. 2, 37–39).

Вариант 2. Основание бойка имеет треугольный вырез (рис. 2, 40).

Тип 2. Головка сводчатой формы. Основание бойка имеет треугольный вырез. Лопасті срезаны к втулке под острым углом (рис. 2, 41).

Отдел Б. Трехлопастные наконечники.

Тип 1. Головка сводчатая, удлиненно-вытянутой формы. Лопасті узкие (рис. 2, 42).

Тип 2. Головка треугольная, удлиненно-вытянутой формы. Лопасті узкие (рис. 2, 43).

Тип 3. Головка треугольной формы.

Вариант 1. Лопасті срезаны под острым углом.

Подвариант 1. Лопасті широкие (рис. 2, 44–46).

Подвариант 2. Лопасті узкие (рис. 2, 47).

Вариант 2. Лопасті широкие срезаны к втулке под прямым углом (рис. 2, 48–49).

Дополнительно к приведенной выше типологии наконечников хотелось бы сделать несколько наблюдений касательно их форм и размеров.

Первая половина наконечников относительно небольших размеров, однако у них есть утяжеляющие бойки в 1/3 длины головки и толстые грани лопастей, что в совокупности увеличивает убойную и поражающую силу при попадании (рис. 2, 30–35, 37–41). Вторая половина наконечников по размерам в два раза превышает наконечники первой группы, но их вес практически на треть, или на 5–10 грамм, меньше, чем у первой половины (рис. 2, 36, 42–47). У них отсутствует боек. Лопасті тонкие, облегченные, в некоторых случаях широко расставлены. Основная масса таких зажимных наконечников встречается в подгруппе 2.

Зажимы парные, удлиненные, параллельны друг другу, вогнуто-выгнутой формы с продольным ребром жесткости с внешней стороны. Промежуток между зажимами имеет арочный вырез.

Практически все с характерной деформацией, образовавшейся после их обмотки вокруг древка. Встречающиеся в двух подгруппах зажимы одинаковые по форме. Это, вероятно, связано с тем, что зажимные наконечники подгрупп 1 и 2 использовались или были произведены в один промежуток времени. Хотя, если исходить из той версии, что сам зажимной механизм мог развиваться от наконечников с выступающей втулкой, в результате экспериментальных манипуляций или технологического брака [Таиров 2012: 222], то следует предположить, что появление зажимных наконечников подгруппы 2, было связано с развитием от подгруппы 1. То есть происходило укорочение втулки взамен появления удлиненных зажимов.

Наиболее полные аналогии зажимным наконечникам из поселения Байтерек 1 встречаются среди памятников Восточного Туркестана [Худяков 1995: табл. V, 23], Восточного [Арсланова Ф.Х. по: Таиров 2012: рис. 1, 27] и Центрального Казахстана [Бейсенов 2014: 104]. По другим формам зажимных наконечников стрел подробная информация представлена в исчерпывающих публикациях А.Д. Таирова и С.С. Иванова [Таиров 2012: 218–227; Иванов 2007: 240–241]. Их ареал практически полностью совпадает с распространением предыдущих типов наконечников. Это Восточное Приаралье, Южное Приуралье, Средняя Азия. По всем имеющимся аналогиям, зажимные наконечники следует датировать в пределах VI–IV вв. до н.э.

Железные наконечники стрел

Группа I. Черешковые наконечники стрел

Отдел А. Трехгранные наконечники

Тип 1. Головка вытянуто треугольной формы. Основание головки срезано к черешку под прямым углом. Как такового острия на гранях не прослеживается. Черешок удлиненный, сечение округлой формы постепенно сужается (рис. 2, 50).

В скифо-сакских культурах степной Евразии железные черешковые трехгранные наконечники стрел, по всей видимости, широкого распространения не получили и существовали в ограниченных временных рамках. Так, для территории Южного Приуралья появление трехгранных и трехлопастных железных черешковых наконечников определяется не позднее V в. до н.э. [Хазанов 1971: 35–36]. Схожая хронология появления черешковых, но уже трехлопастных наконечников в IV–III вв. до н.э. дается для территории северного Притяньшанья [Толегенов, Иванов 2016: 152]. Далее, начиная со II в. до н.э., трехлопастные черешковые становятся ведущей формой и окончательно вытесняют из употребления другие типы наконечников [Хазанов 1971: 36]. Таким образом, железные черешковые трехгранные наконечники существовали в IV–III вв. до н.э. И, по всей вероятности, были специфическим типом наконечников, который массово не использовался.

3 Результаты (Жамбулатов К.А.)

Памятник еще не изучен. Представленный материал носит ознакомительный характер и не претендует на полноту выводов. Положения, которые будут вынесены ниже, возможно, будут корректироваться со временем, по мере получения исчерпывающих данных.

В целом, материал из поселения Байтерек 1 показывает, что памятник неординарный и может представлять в будущем весьма перспективную площадку для изучения культуры саков Жетысу. На это указывают собранные на территории поселения наконечники стрел. Удивляет их число – 50 единиц, что для раннесакских памятников не характерно. Также обращает на себя внимание и то, что собранные наконечники неоднородны. Встречаются разнотипные экземпляры, изготовленные из разного металла, различных форм, размеров и предназначения. Практически одна треть наконечников относится к так называемым бронебойным (рис. 2, 15–26). Они отличаются от остальных

по массе и качеству металла. Судя баллистическим характеристикам, их эффективно применяли с близкой дистанции.

С некоторой долей уверенности можно предположить, что поселение Байтерек 1 являлся неким производственным центром округа, на котором массово изготавливались наконечники стрел и проводился поиск оптимальных форм и пропорций для увеличения дальности и пробивной силы наконечников, что являлось естественным запросом для удовлетворения военных потребностей одной из групп сакского общества. Такое разнообразие типов наконечников на территории Жетысу было встречено только в одном памятнике – это курган № 25 могильника Бесшатыр, относящийся к памятникам элитарного ранга. Указанный пример не противоречит вышеприведенному выводу.

Собранный на поселении комплекс наконечников стрел по аналогиям может быть датирован VI–IV вв. до н.э. Наиболее раннюю дату дает втульчатый двухлопастный лавролистный наконечник. Его нижняя граница использования ограничивается VI в до н.э. включительно. Таким же временем, VI в. до н.э., следует фиксировать раннюю дату появления всех бронзовых наконечников. Наиболее позднюю дату комплекса дает железный трехгранный наконечник – это IV–III вв. до н.э. Однако, вероятно, что в данном случае III в. до н.э. следует исключить, так как этому противоречит материал всего комплекса. Сузить предложенную датировку условий визуального обследования аварийного памятника, пока что является трудновыполнимой задачей.

4 Обсуждение (Жамбулатов К.А.)

Особенным для данного памятника можно назвать и то, что здесь количественно преобладают наконечники стрел с зажимным креплением: практически половина от общего числа. Такое преобладание не встречается ни в одном другом памятнике сакского круга. Представленный обзор литературы показывает, что такие наконечники в колчаных наборах встречаются в единичных экземплярах и не везде. В погребениях на территории Жетысу (и не только) чаще находят втульчатые трехгранные и трехлопастные, а также трехгранные черешковые наконечники стрел [Акишев, Кушаев 1963: 69–72; Нурмуханбетов и др. 2019: 99–108; Толегенов, Иванов 2016: 150–155; Амиров 2008: 32–34], при этом следует уточнить, что часть найденных наконечников была вырезана из кости или рога животного, имитируя полное сходство с металлическими. Вероятно, что на поселении Байтерек 1, предположительно являвшемся производственным центром всей округи, предпочтение, отдававшееся зажимным наконечникам, было обусловлено их особым значением, которое можно объяснить с точки зрения их практичного использования и применения.

Также хотелось бы обратить внимание на зажимные наконечники типа 3. Их крупный размер, форма головки и нижний срез лопастей находят широкие аналогии среди железных черешковых трехлопастных наконечников. Последние получили повсеместное распространение в Южном Приуралье в IV–III вв. до н.э., а их усовершенствованные варианты, то есть вдвое увеличенные в размерах (как и тип 3 рис. 2, 44–46), появились ближе к рубежу эр [Хазанов 1971: 37–39, табл. XIX]. Связано это было с чередой факторов, объясняемых улучшением конструкции сложносоставного лука и появлением тяжеловооруженных воинов, доспехи которых необходимо было результативно пробивать.

Появление зажимного наконечника типа 3 в период существования исследуемого памятника показывает, что в это время происходил процесс поиска улучшения баллистических свойств лука и стрелы (обладающих более высокой начальной скоростью и дальностью полета). Вероятно, развитие крупных железных трехлопастных наконечников с черешковым насадом могло происходить по линии развития от крупных бронзовых трехлопастных с зажимным креплением. Как вариант,

процесс перехода к железным трехлопастным наконечникам происходил путем заимствования формы пера от бронзовых трехлопастных. Способ насада был оставлен черешковый, так как ковать из железа зажимной механизм представляло дополнительные сложности в производстве.

Время существования поселения совпадает с периодом, когда в среде скифо-сакских племен Евразийских степей происходит стандартизация типов наконечников стрел. Однако, среди этого многообразия наконечники с зажимным способом насада выглядят неоднородно, прослеживается разнотипность как по способу насада, так и по форме боевой части. Обратную картину дает материал поселения Байтерек 1, где зажимные наконечники встречаются массово, стандартизованы и представляют локальную особенность развития военного дела.

5 Заключение (Жамбулатов К.А.)

Таким образом, материал поселения Байтерек 1 весьма неординарен и раскрывает особенности вооружения и ведения боя сакскими племенами Жетысу, что, по всей видимости, было высоко развито. Здесь, наряду с распространенными типами наконечников, массово использовали зажимные, которые, вероятно, в какой-то момент, в силу своих практических сторон в использовании, стали иметь первостепенное значение. В целом, массовый материал, который демонстрируют нам наконечники стрел и желание мастеров их усовершенствование, говорят о том, что этот тип оружия оставался основным. Дистанционное поражение противника в этот промежуток времени играло первостепенное значение.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акишев К.А. Памятники старины Северного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7. С. 3-31.
- 2 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: АН КазССР, 1963. 320 с.
- 3 Амиров Е.Ш. Археологические исследования на могильнике Улжан (предварительные итоги) // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2008. № 1. С. 29-34.
- 4 Арсланова Ф.Х. Случайная находка бронзовых вещей в Семипалатинском Прииртышье // КСИА. 1981. № 167. С. 54-58.
- 5 Бейсенов А.З. Сарыарканың көне жәдігерлері. Кітап-альбом. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2014. 196 б. (қазақша, орысша, ағылшынша).
- 6 Вайнберг Б.И. Памятники Куюсайской культуры // Кочевники на границах Хорезма. (ТХАЭЭ) / Отв. ред. Итина М.А. М.: Наука, 1979. Т. XI. С. 7-76.
- 7 Вишневская О.А. Культура сакских племён низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. По материалам Уйгарака (ТХАЭЭ). М.: Наука, 1973. Т. VIII. 160 с.
- 8 Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. Уральск: [б.и.], 2004. 136 с.
- 9 Иванов С.С. Об одной редкой группе бронзовых наконечников стрел в степях Евразии // Археология, этнология, палеоэкология Северной Евразии и сопредельных территорий: м-лы XLVII Региональной (III-й всерос. с междунар. участием) археол.-этногр. конф. студентов и молодых ученых Сибири и Дальнего Востока (г. Новосибирск, 3–7 апреля 2007 г.) / Отв. ред. Лепин П.В. Новосибирск: НГПУ, 2007. С. 240-241.
- 10 Иванов С.С. Новые находки бронзовых наконечников стрел эпохи ранних кочевников на территории Кыргызстана // Известия АН РК. Сер. обществ. наук. 2017. № 1 (311). С. 38-57.
- 11 Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). 1997. 187 с.: ил.
- 12 Кадырбаев М.К. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7. С. 162-203.
- 13 Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев А.К., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. С. 302-433.

- 14 Куринских О.И. Наконечники стрел ранних кочевников левобережного Илека VI–I вв. до н.э. (по материалам могильников у с. Покровка) // РА. 2011. № 3. С. 42-54.
- 15 Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». М.: Наука, 1972. 274 с.
- 16 Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С. Коллекция предметов вооружения сакского времени из могильников Моалалы и Шубарат // Теория и практика археологических исследований. 2019. Т. 1 (25). С. 99-108.
- 17 Оңғар А., Чотбаев А., Қиясбек Ғ. Ақпан 1 үйігіндегі зерттеулердің алғашқы нәтижелері // Кадырбаевские чтения – 2012: м-лы III Междунар. науч. конф. (г. Актобе, 14–15 ноября 2012 г.) / Науч. ред. Бисембаев А.А. Актобе: ИП Жанадилова С.Т., 2012. С. 194-201.
- 18 Онгарулы А., Ольховский В., Астафьев А., Дарменов Р. Древние святилища Устюрта и Восточного Приаралья. Алматы: ИА КН МОН РК, 2017. 320 с.
- 19 Сеитов А.М., Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. Раннесарматское погребение курганный группы Кеныш 3 в Казахском Притоболье // Поволжская археология. 2021. № 1 (35). С. 37-48. DOI 10.24852/ra2021.1.35.37.48
- 20 Смагулов Т.Н., Пересветов Г.Ю., Айлыбаев Т.К. Предварительные итоги раскопок курганов раннего железного века у п. Кызылтан // Маргулановские чтения – 2014: м-лы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 110-летию академика А.Х. Маргулана (г. Павлодар, 3–5 декабря, 2014) / Отв. ред. Байпаков К.М. Алматы–Павлодар: ИА КН МОН РК, 2014. С. 221-229.
- 21 Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов / МИА. 1961. № 101. 162 с. + вкл.
- 22 Таиров А.Д. О зажимных бронзовых наконечниках стрел // Кадырбаевские чтения–2012: м-лы III Междунар. науч. конф. (г. Актобе, 14–15 ноября 2012 г.) / Науч. ред. Бисембаев А.А. Актобе: ИП Жанадилова С.Т., 2012. С. 218-227.
- 23 Толегенов Т.Ж., Иванов С.С. Новые находки предметов вооружения сакского времени из могильника Орнек (Семиречье) // Кадырбаевские чтения–2016: м-лы V междунар. науч. конф. (г. Актобе, 6–7 октября 2016 г.) / Отв. ред. Бисембаев А.А. Актобе: ИП Жанадилова С.Т., 2016. С. 150-155.
- 24 Чотбаев А. Вооружение древних кочевников казахских степей. Астана: ФИА, 2013. 200 с.
- 25 Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ракурс, 1994. 170 с.
- 26 Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. М.: Наука, 1971. 172 с.
- 27 Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Восточного Туркестана в бронзовом и раннем железном веке // Военное дело и средневековая археология Центральной Азии / Отв. ред. Мартынов А.И. Кемерово: АОЗТ «Кузбасвузиздат», 1995. С. 5-35.
- 28 Яблонский Л.Т., Трунаева Т.Н., Веддер Дж., Дэвис-Кимболл Дж., Егоров В.Л. Раскопки курганных могильников Покровка 1 и Покровка 2 в 1993 г. // Курганы левобережного Илека / Отв. ред. Яблонский Л.Т. М.: ИА РАН, 1994. Вып. 2. С. 4-57.
- 29 Яблонский Л.Т. Материалы для классификации наконечников стрел раннесакского типа (по находкам в Южном Приуралье) // Древности скифской эпохи / Отв. ред. Петренко В.Г., Яблонский Л.Т. М.: ИА РАН, 2006. С. 277-296.
- 30 Ягодин В.Н. Памятники кочевых племен древности и средневековья // Древняя и средневековая культура Юго-восточного Устюрта / Отв. ред. Камалов С.К. Ташкент: Фан, 1978. С. 79-198.
- 31 Ягодин В.Н. Курганный могильник Дэвкескен-4 // Археология Приаралья / Отв. ред. Ягодин В.Н. Ташкент: Фан, 1990. Вып. 4. С. 28-81.
- 32 Ярыгин С.А., Сакенов С.К. Раннесакское погребение кургана Шагала V // Маргулановские чтения-2021: м-лы междунар. науч.-практ. конф. «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября 2021 г.). В 3-х т. / Гл. ред. Онгар А., отв. ред. Байтанаев Б.А., Мамиров Т.Б. Алматы: ИА КН МОН РК, 2021. Т. 2 С. 23-28.
- 33 Bejzenov A. Die nekropole Taldy-2 in beziehung zu den kulturen der fruhsakischen zeit osteurasiens // Unbekanntes Kasachstan. Archäologie im Herzen Asiens / Stöllner T., Samasev Z. (Hrsg.). Bochum: DBM, 2013. Vol. II. P. 595-608.

REFERENCES

- 1 Akishev, K. A. 1959. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii i entografii (Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography)*, 7, 3-31 (in Russian).
- 2 Akishev, K. A., Kushayev, G. A. 1963. *Drevnyaya kultura sakov i usuney dolini reki Ili (The ancient culture of the Sakas and Usuns of the Ili river valley)*. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR Publ. (in Russian).
- 3 Amirov, E. Sh. 2008. In: *Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. i. gum. nauk (News of the National Academy of science of the Republic of Kazakhstan. Ser. Societ. and hum. Sciences)*, 1, 29-34 (in Russian).
- 4 Arslanova, F. Kh. 1981. In: *Kratkie soobcheniya Instituta Arheologii (Brief reports of the Institute of the Archaeology)*, 167, 54-58 (in Russian).
- 5 Beisenov, A. Z. 2014. *Saryarkanin kone jadigerleri. Kitap-album (Ancient Saryarka treasures. Book-album)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Kazakh, Russian, English).
- 6 Vainberg, B. I. 1979. In: Itina, M. A. (ed.). *Kochevniki na granitsah Horezma (Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii) (Nomads on the borders of Khorezm (Proceedings of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition))*, XI. Moscow: "Nauka" Publ., 7-76 (in Russian).
- 7 Vishnevskaya, O. A. 1973. *Kultura saksikh plemen Sirdarii v VII-V vv. do n.e. Po materialam Ugarka (Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii) (Culture of the Saka tribes of the lower reaches of the Syrdarya in the VII-V centuries BC. Based on the materials of Ugarak (Proceedings of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition))*, VIII. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 8 Gutsalov, S. Y. 2004. *Drevnie kochevniki Yzhnogo Priuraliya VII-I vv. do n.e. (Ancient nomads of the Southern Ural of the VII-I centuries BC.)*. Uralsk: [w./publ.] (in Russian).
- 9 Ivanov, S. S. 2007. In: Lepin, P. V. (ed.). *Arheologiya, etnologiya, paleoekologiya Severnoy Evrazii i sopredelnykh territoriy (Archaeology, Ethnology, Paleoecology of Northern Eurasia and Adjacent Territories)*. Novosibirsk: Novosibirsk State Pedagogical University Publ., 240-241 (in Russian).
- 10 Ivanov, S. S. In: *Izvestiya AN RK (News of the Academy of science of the Republic of Kyrgyzstan)*, 1 (311), 38-57 (in Russian).
- 11 Itina, M. A., Yablonskiy, L. T. *Saki Nizhney Sirdarii (po materialam mogilnika Yzhnyi Tagisken) (Sakas of the Lower Syrdarya (based on the materials of the Southern Tagisken burial ground))*. Moscow: "Rossiiskaya politicheskaya enciklopediya" Publ. (in Russian).
- 12 Kadyrbayev, M. K. 1959. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii i entografii (Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography)*, 7, 162-203 (in Russian).
- 13 Kadyrbayev, M. K. 1966. In: Margulan, A. Kh. (ed.). *Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbayev, M. K., Orazbayev, A. M. Drevnaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana (Ancient culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ., 302-433 (in Russian).
- 14 Kurinskikh, O. I. 2011. In: *Rossiyskaya arheologiya (Russian Archaeology)*, 3, 42-54 (in Russian).
- 15 Litvinskiy, B. A. 1972. *Drevnie kochevniki "Kryshi mira" (Ancient nomads of the "Roof of the world")*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).
- 16 Nurmukhanbetov, B. N., Tulegenov, T. Zh., Ivanov, S. S. 2019. In: *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy (Theory and practice of archaeological research)*, 1 (25), 99-108 (in Russian).
- 17 Onggar, A., Chotbayev, A., Qiyasbek, G. 2012. In: Bisembayev, A. A. (ed.). *Kadyrbayevskie chteniya –2012 (Kadyrbayev readings–2012)*. Aktobe: IE Zhanadilov, S. T., 194-201 (in Kazakh).
- 18 Onggaruly, A., Olkhovskiy, V., Astafiev, A., Darmanov, P. 2017. *Drevnnie svyatilishcha Ustyrtta i Vostochnogo Priuraliya (Ancient sanctuaries of Ustyurt and the Eastern Aral Sea region)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 19 Seitov, A. M., Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. 2021. In: *Povolzhskaya Arkheologiya (The Volga river region Archaeology)*, 1 (35), 37-48 (in Russian).
- 20 Smagulov, T. N., Peresvetov, G. Yu., Ailybayev, T. K. 2014. In: Baipakov, K. M. (ed.). *Margulanovskie chteniya–2014 (Margulan readings–2014)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 221-229 (in Russian).
- 21 Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov (Armament of sauromats). Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR (Materials and Research in the USSR Archaeology)*, 101 (in Russian).

- 22 Tairov, A. D. 2012. In: Bissembaev, A. A. (ed.). *Kadyrbayevskie chteniya–2012 (Kadyrbayev readings–2012)*. Aktoobe: IE Zhanadilov, S. T., 218-227 (in Russian).
- 23 Tolegenov, T. Zh., Ivanov, S. S. 2016. In: Bissembaev, A. A. (ed.). *Kadyrbayevskie chteniya–2016 (Kadyrbayev readings–2016)*. Aktoobe: IE Zhanadilov, S. T., 150-155 (in Russian).
- 24 Chotbayev, A. 2013. *Vooryzhenie drevnih kochevnikov kazahskih stepey (The Armament of the ancient nomads of the Kazakh steppes)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 25 Khabdulina, M. K. 1994. *Stepnoe Priishimie v epohu rannego zheleza (Ishim river region steppe in the Early Iron Age)*. Almaty: “Rakurs” Publ. (in Russian).
- 26 Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov (Essays on military affairs of the Sarmatians)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 27 Khydyakov, Yu. S. 1995. In: Martynov, A. I. (ed.). *Voennoe delo i srednevekovaya arkheologiya Tsentralnoy Azii (Military affairs and medieval Archaeology of Central Asia)*. Kemerovo: “Kuzbasvyzdat” Publ., 5-35 (in Russian).
- 28 Yablonskiy, L. T., Trunaeva, T. N., Vedder, J., Davis-Kimball, J., Egorov, V. L. 1994. In: Yablonskiy, L. T. (ed.). *Kurgany levoberezhnogo Iлека (Kurgans of the left-bank Ilek)*, 2. Moscow: Institute of archaeology of the RAS, 4-57 (in Russian).
- 29 Yablonskiy, L. T. 2006. In: Petrenko, V. G., Yablonskiy, L. T. (eds.). *Drevnosti skifskoy epohi (Antiquities of the Scythian era)*. Moscow: Institute of archaeology of the RAS, 277-296 (in Russian).
- 30 Yagodin, V. N. 1978. In: Kamalov, S. K. (ed.). *Drevnaya i srednevekovaya kultura Ygo-vostochnogo Ustyurta (Ancient and medieval culture of Southeastern Ustyurt)*. Tashkent; “Fan” Publ., 79-198 (in Russian).
- 31 Yagodin, V. N. 1990. In: Yagodin, V. N. (ed.). *Arkheologiya Priaraliya (Archaeology of the Aral Sea region)*, 4. Tashkent: “Fan” Publ., 28-81 (in Russian).
- 32 Yarygin, S. A., Sakenov, S. K. 2021. In: Onggar, A., Baitanayev, B. A., Mamirov, T. B. (eds.). *Margulanovskie chteniya–2021 (Margulan readings–2021)*, 2. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 23-28 (in Russian).
- 33 Beisenov, A. 2013. In: Stöllner, T., Samasev, Z. (eds.). *Unbekanntes Kasachstan. Archäologie im Herzen Asiens (Unknown Kazakhstan. Archaeology in the heart of Asia)*, Vol. II. Bochum: German Mining Museum, 595-608 (in German).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 01.05.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 12.05.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 12.05.2022.

УДК 902/904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.74.93>

Исследования курганного комплекса Урысай-2

© 2022 г. Лукпанова Я.А.

Keywords: archaeology, West Kazakhstan, Ilek, Urysai-2, Sarmatian period, kurgan, emergency excavations, burial, structure, altar

Түйін сөздер: археология, Батыс Қазақстан, Елек, Ұрысай-2, сармат кезеңі, оба, апаттық қазба жұмыстары, жерлеу, құрылыс, құрбандық тасы

Ключевые слова: археология, Западный Казахстан, Илек, Урысай-2, сарматское время, курган, аварийные раскопки, погребение, конструкция, жертвенник

Yana Lukpanova¹

¹Senior Researcher, West Kazakhstan Regional Museum of Local History, Uralsk, Kazakhstan. Email: Lukpanovayana@gmail.com

Researches of the Urysai-2 kurgan complex

Abstract. The article reviews materials obtained during the study of the kurgans of the early Iron Age of the Urysai-2 burial ground (West Kazakhstan region). In total, three emergency kurgans were excavated at the burial ground (no. 5, 13, 14). Structures in the form of log overlaps of grave pits, structures made of soil blocks on top of a wood (no. 13), an annular shaft around the central pit (no. 5) were found under the hillock of kurgans. Burial in mound no. 14 was made with the use of fire, in the western periphery a horse skull and elements of a bridle made in animal style were found. Burial pits are large and earthen, in oval, rounded and rectangular shapes with a depth of 1.80 m. There were studied five burials, from where 10 individuals originate: eight of them belong to men (warriors), one to a woman and one to a child. The gender identity of the woman was determined by the results of the analysis of the accompanying set of subjects. A stone altar with traces of paint and a set of tools, probably used for tattooing, were found in the female burial. The main part of the buried is oriented with their heads to the South, Southwest, Southeast. Burials from the Urysai-2 burial ground date from the end of the 6th – beginning of the 5th century BC and belong to representatives of the military (male) and priestly (female) elite and a child. The materials of the Urysai-2 kurgan complex find analogies in the monuments studied by M. Kadyrbayev in 1974.

Citation: Lukpanova, Ya. 2022. Researches of the Urysai-2 kurgan complex. *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 74-93 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.74.93](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.74.93)

Яна Амангелдіқызы Лұқпанова¹

¹аға ғылыми қызметкер, Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, Орал қ., Қазақстан.
Email: Lukpanovayana@gmail.com

Яна Амангелдиевна Лукпанова¹

¹старший научный сотрудник,
Западно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Уральск, Казахстан. Email: Lukpanovayana@gmail.com

Ұрысай-2 обалар кешенін зерттеу

Аннотация. Мақалада ерте темір дәуірі обалары Ұрысай-2 қорымын зерттеу кезінде алынған материалдар (Батыс Қазақстан обл.) жарияланды. Қорымнан барлығы апатты жағдайдағы үш оба

Исследования курганного комплекса Урысай-2

Аннотация. В статье публикуются материалы, полученные при исследовании курганов раннего железного века могильника Урысай-2 (Западно-Казахстанская обл.). Всего на могильнике было рас-

(№ 5, 13, 14) қазылды. Оба үйінділерінің астынан қабір шұңқырларынан бөрене жабындысы тәріздес құрылымдар, ағаш үстіндегі топырақ блоктарынан жасалған құрылыстар (№ 13 к.), орталық шұңқырдың айналасындағы айналма білік (№ 5 к.) табылды. № 14 обада жерлеу отты қолдану арқылы орындалды, батыс жағынан жылқының бас сүйегі мен аң стилінде жасалған жүген элементтері табылды. Жерлеу шұңқырлары үлкен топырақты сопақша, дөңгелек және тереңдігі 1,80 м тікбұрышты пішінді. Қазба барысында 10 адам табылған бес жерлеу орны зерттелді: олардың сегізі ер адамға (жауынгерлер), біреуі әйелге және біреуі балаға тиесілі. Әйелдің жынысы бірге табылған заттар кешенін талдау нәтижелері бойынша анықталды. Әйел жерлеуінен бояу іздері бар құрбандық тасы мен татуировка салу үшін қолдануы мүмкін құралдар жиынтығы табылды. Жерленгендердің негізгі бөлігі басымен О, ОБ, ОШ-қа бағытталған. Ұрысай-2 қорымы жерлеулері б.д.д. VI ғ. соңы – V ғ. бас кезімен мерзімделінеді және әскери (ер адам) және бақсы (әйел) элитасына және балаға арналған. Ұрысай-2 обалар кешенінің материалдары 1974 ж. М.Қ. Қадырбаев зерттеген ескерткіштермен ұқсастығы бар.

Сілтеме жасау үшін: Лұқпанова Я.А. Ұрысай-2 обалар кешенін зерттеу. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 74-93-бб. (Орысша). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.74.93](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.74.93)

копано три аварийных кургана (№ 5, 13, 14). Под насыпью курганов обнаружены конструкции в виде бревенчатых перекрытий могильных ям, строения из грунтовых блоков поверх дерева (к. № 13), кольцевой вал вокруг центральной ямы (к. № 5). Погребение в кургане № 14 было выполнено с применением огня, в западной периферии найден череп лошади и элементы узды, выполненные в зверином стиле. Погребальные ямы большие грунтовые, овальной, округлой и прямоугольной форм, глубиной 1,80 м. Раскопками изучено пять погребений, откуда происходит 10 индивидуумов: восемь из них принадлежат мужчинам (воинам), одно – женщине и одно – ребенку. Гендерная принадлежность женщины была определена по результатам анализа сопутствующего комплекса предметов. В женском погребении найдены каменный жертвенник со следами краски и набор инструментов, вероятно использовавшихся для нанесения татуировок. Основная часть погребенных ориентирована головой на Ю, ЮЗ, ЮВ. Погребения из могильника Урысай-2 датируются концом VI – началом V в. до н.э. и принадлежат представителям воинской (мужчины) и жреческой (женщина) элиты и ребенку. Материалы курганного комплекса Урысай-2 находят аналогии в памятниках, исследованных М.К. Кадырбаевым в 1974 г.

Для цитирования: Лукпанова Я.А. Исследования курганного комплекса Урысай-2. *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 74-93. DOI: [10.52967/akz2022.2.16.74.93](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.74.93)

1 Введение

В полевом сезоне 2021 г. археологическим отрядом отдела истории и археологии Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея (под руководством автора) было исследовано три аварийных кургана комплекса Урысай-2 [Лукпанова 2021]*. Могильник Урысай-2 расположен в 3,5 км к северо-западу от пос. Жанакош и в 4,0 км к юго-востоку от пос. Урысай на второй надпойменной террасе в нижнем течении р. Илек (Шыңғырлауский р-н, Западно-Казахстанская обл.) (рис. 1).

Река Илек – самый большой левый приток Урала, бассейн реки богат заливными лугами, пастбищами, маленькими речками, что объясняет наличие по всему бассейну памятников не только раннего железного века, но и эпохи бронзы, и средневековья. В 2001 г из памятников «савроматской» группы Илекского бассейна отрядом центра истории и археологии ЗКО под руководством А.А. Бисембаева был исследован курганный комплекс Илекшар [Гуцалов 2009]. В кургане № 1 было исследовано погребение VI–V вв. до н.э. (неоднократно ограблено). Особый интерес представляет надмогильная конструкция, захоронение у южного края могилы двух коней с богатым сна-

*Доклад о раскопках комплекса Урысай-2 был прочитан на заседании международной научно-практической конференции Маргулановские чтения–2022 (г. Алматы, 12–13 апреля 2022 г.

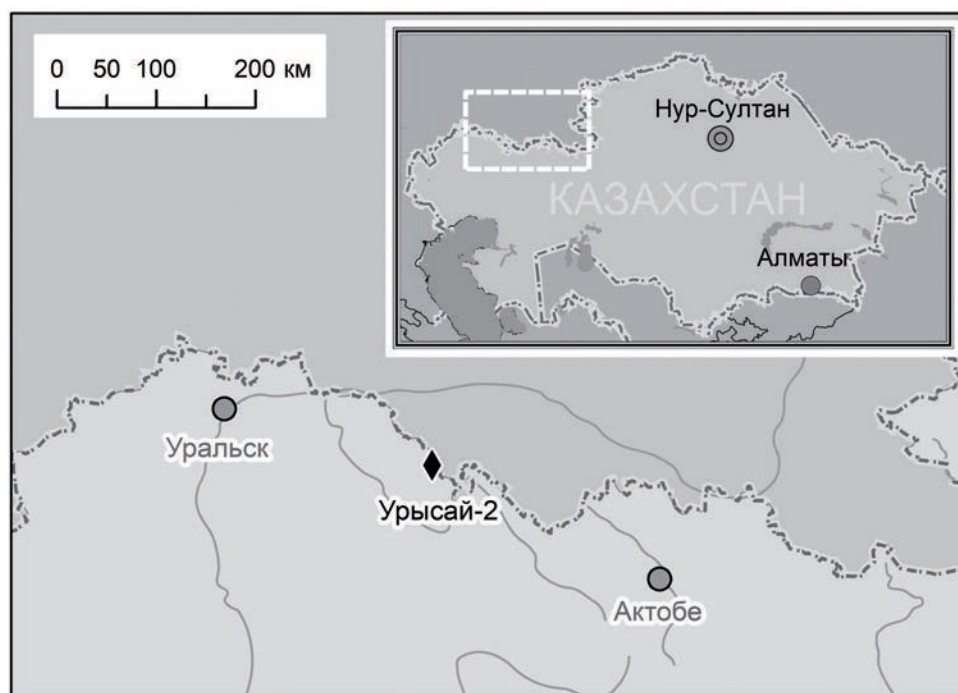

Рис. 1. Расположение могильника Урысай-2. Карту подготовил М.А. Антонов
1-сур. Ұрысай-2 қорымының орналасуы. Картаны М.А. Антонов дайындады
Fig. 1. Location of the Urysai-2 burial ground. The map was prepared by M. Antonov

ряжением, выполненном в зверином стиле, а также сама форма могильной ямы – в виде конической ступенчатой пирамиды, вершиной вниз. В кургане был погребен знатный воин [Гуцалов 2009: 78].

Могильник Урысай-2 состоял из 14 курганов, вытянутых цепочкой по оси 3–В (рис. 2). Археологические раскопки были проведены на аварийных курганах № 5, 13, 14. Насыпь кургана № 5 была разрушена в центральной части грабительской воронкой, оставленной в 2017 г. Насыпи курганов № 13, 14 были распаханы в результате разваловки земель лесхозом Шынгырлауского района и высадки молодых саженцев на кургане. Всего в трех курганах исследовано пять погребений, выявлено 10 индивидуумов, два центральных погребения из курганов № 5, 13 разграблены в древности. В статье публикуются результаты исследования курганов.

2 Материалы и методы

2.1 Методика исследования

При изучении археологического источника применялись традиционные методы, сочетающие полевые и кабинетные исследования. Выбор объекта был продиктован тем, что памятник находился в аварийном состоянии и требовал принятия безотлагательных мер по его спасению. Насыпи курганов № 5, 13 раскапывались параллельными траншеями с использованием техники, курган № 14 раскапывался вручную с оставлением двух перпендикулярных бровок.

В ходе расчистки погребения в кургане № 13 часть сопроводительного комплекса в виде деревянной шкатулки, представлявшей на момент раскопок сильно деградировавшую древесину, была извлечена монолитом. Для этого после процесса фото- и графической фиксации предмет был

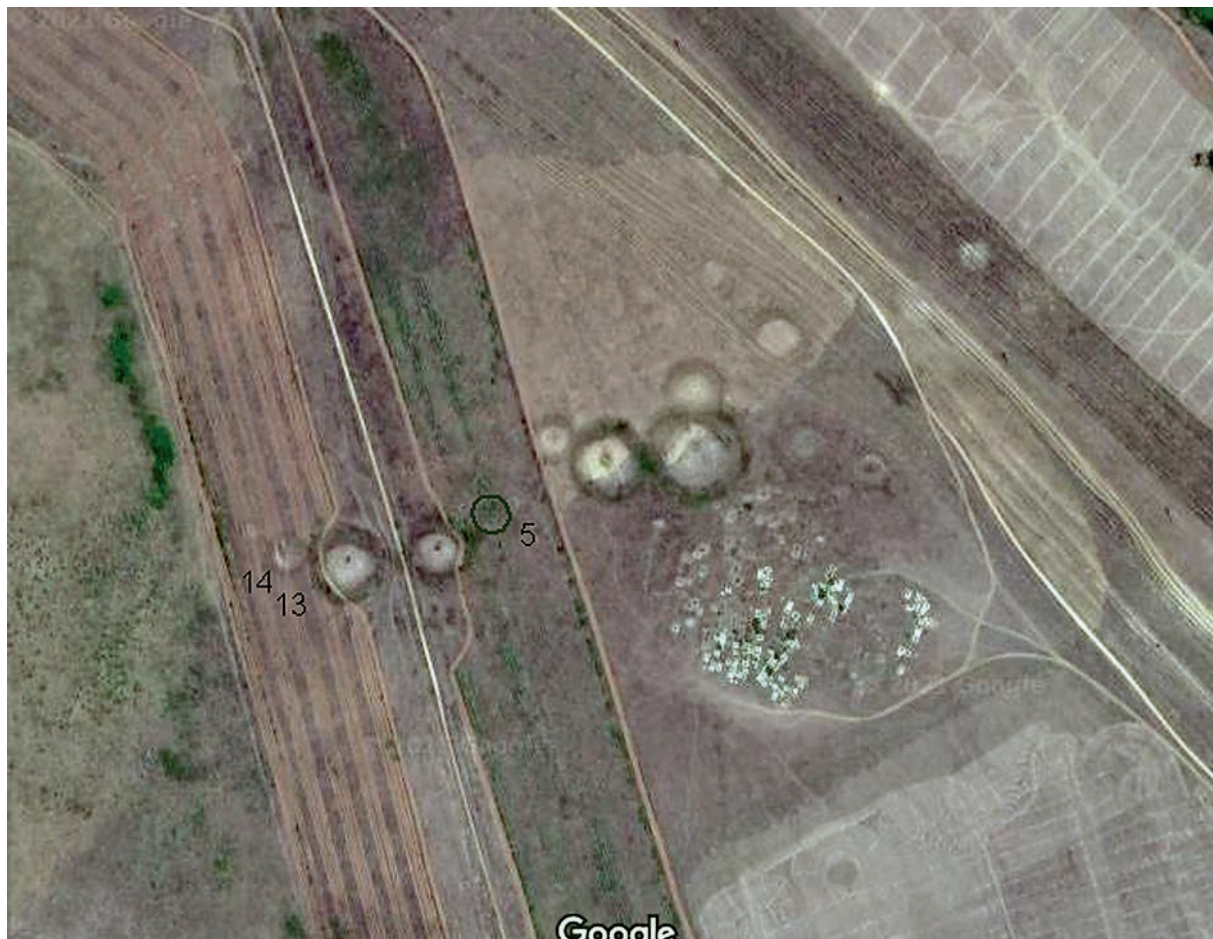

Рис. 2. Курганный комплекс Урысай-2. ©Google

2-сур. Ұрысай-2 обалар кешені. ©Google

Fig. 2. Kurgan complex Uryсай-2. ©Google

оконтурен траншейками на всю его высоту (с запасом по периметру) и в глубину, затем под него подложен подручный материал в виде нескольких слоев плотного картона. В дальнейшем полученный монолит тщательно со всех сторон завернут в пищевую пленку и в таком виде доставлен для дальнейших лабораторно-аналитических исследований в научно-реставрационную лабораторию «Остров Крым» (г. Алматы).

Анализ полученных находок проводился при помощи методов, используемых в археологической науке: сравнительно-типологического анализа, сопоставления, поиска аналогий, описания.

2.2 Характеристика материала

Приведем описание хода полевых исследований курганов № 5, 13 и 14.

Курган № 5 высотой 1,7 м, диаметром 30,0 м. На поверхности кургана была зафиксирована современная грабительская яма квадратной формы, ее размеры составили 2×2 м, глубина ямы 1,5 м. Подножие кургана распаханно тяжелой техникой во время проведения разваловки лесхозом. При раскопках кургана были разбиты две параллельные бровки, вытянутые по оси З–В (рис. 3).

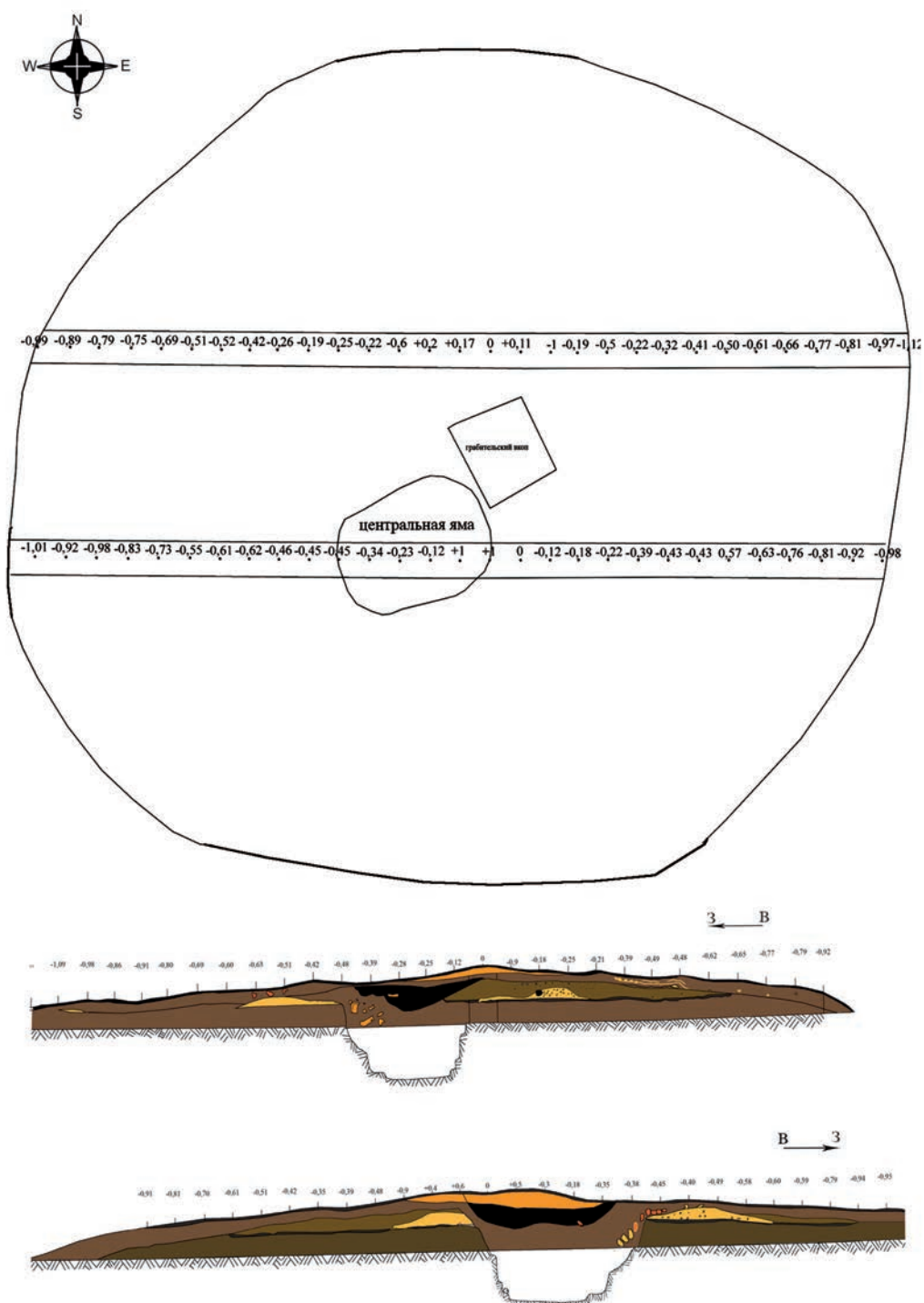

Рис. 3. Урысай-2, курган № 5: 1 – план; 2 – профили

3-сур. Ұрысай-2, № 5-оба: 1 – жоспар; 2 – профилдер

Fig. 3. Uryсай-2, kurgan no. 5: 1 – plan; 2 – profiles

В ходе снятия насыпи кургана были обнаружены кости животных, фрагменты обожженного лепного сосуда (рис. 4, 1) с вдавленным орнаментом в виде параллельных полосок. Под насыпью кургана была зафиксирована конструкция, представляющая уплотненный кольцевой вал вокруг центральной ямы из материковой глины, в центральной части кольцевого вала в заполнении зафиксировано пятно прокаленной почвы мощностью 0,5 м. Прокал был расположен над могильным пятном, которое было зафиксировано на уровне погребенной почвы и имело овальную форму. Длинными сторонами яма вытянута по оси ЮЗ–СВ, ее размеры 5,5×3,70 м. Заполнение ямы уплотненное, в нем найдены фрагменты керамики. Дно ее было зафиксировано на глубине 1,80 м от уровня древней поверхности. Она ограблена – в ее восточной части на разных уровнях выявлены разрозненные кости человека, предположительно, мужчины, а также фрагменты меча, четыре трехлопастных бронзовых наконечника стрелы с выделенной втулкой (рис. 4, 2), фрагмент круглого жертвенника (рис. 4, 4) с выступающим валиком по краю, фрагменты железа (рис. 4, 3).

Курган № 13 расположен в западной части могильника, западная и восточная периферия кургана были распаханы. Диаметр кургана – 26,0 м, высота кургана – 1,0 м. В юго-западной периферии кургана обнаружен фрагмент горлышка красноглиняного сосуда. В ходе раскопок были оставлены три параллельные бровки, вытянутые по оси С–Ю, курган раскапывался тяжелой техникой. Под насыпью кургана была зафиксирована конструкция из бревен, выложенных по направлению С–Ю, конструкция опиралась на небольшие валы из грунтовых блоков, расположенных вокруг могил. Диаметр бревен составлял от 0,15 до 0,30 м. В кургане обнаружено пять ям: две – в центральной части и три – в периферийной, восточной части кургана (рис. 5).

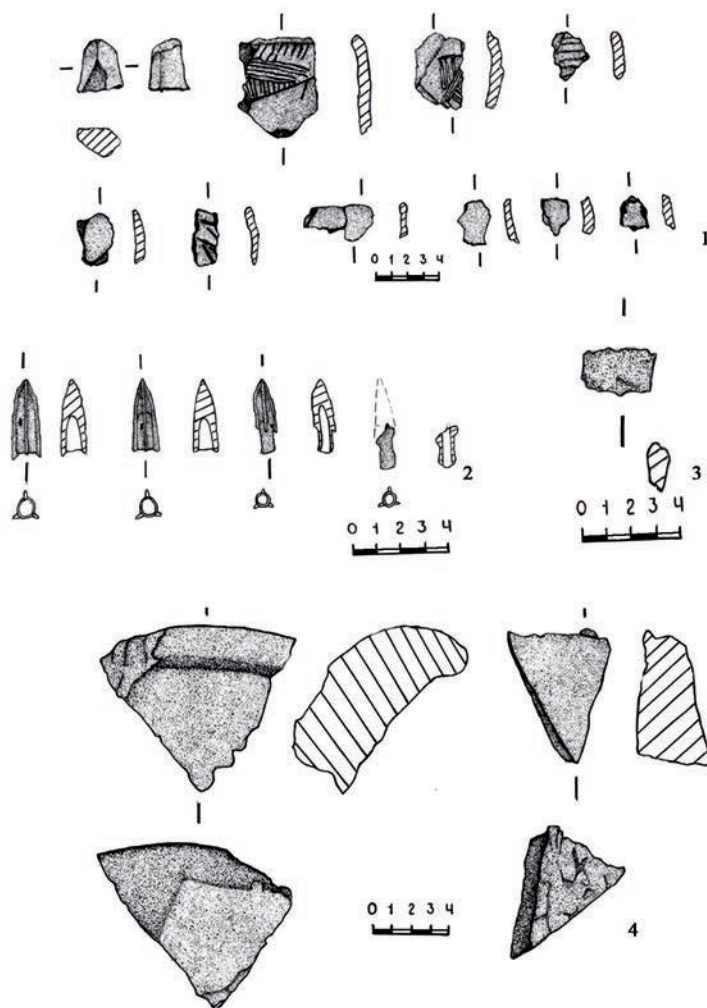

Рис. 4. Урысай-2, курган № 5. Находки: 1 – фрагменты сосуда; 2 – наконечники стрел; 3 – фрагменты железа; 4 – фрагменты жертвенника

4-сур. Ұрысай-2, № 5-оба. Табылған заттар: 1 – ыдыстың сынығы; 2 – жебе ұштары; 3 – темір қалдықтары; 4 – құрбандық тасының сынығы

Fig. 4. Uryсай-2, kurgan no. 5. Finds: 1 – fragments of a vessel; 2 – arrowheads; 3 – fragments of iron; 4 – fragments of an altar

Погребение 1 – основное. Могильное пятно размерами 3,85×4,45 м имело четкие очертания на уровне материка. Яма была перекрыта двойным бревенчатым накатом по оси С–Ю с некоторым отклонением на СЗ. Перекрытие западной части ямы было вскрыто в древности, погребение ограблено (рис. 6, 1). В заполнении были зафиксированы разрозненные кости человека, а также в цен-

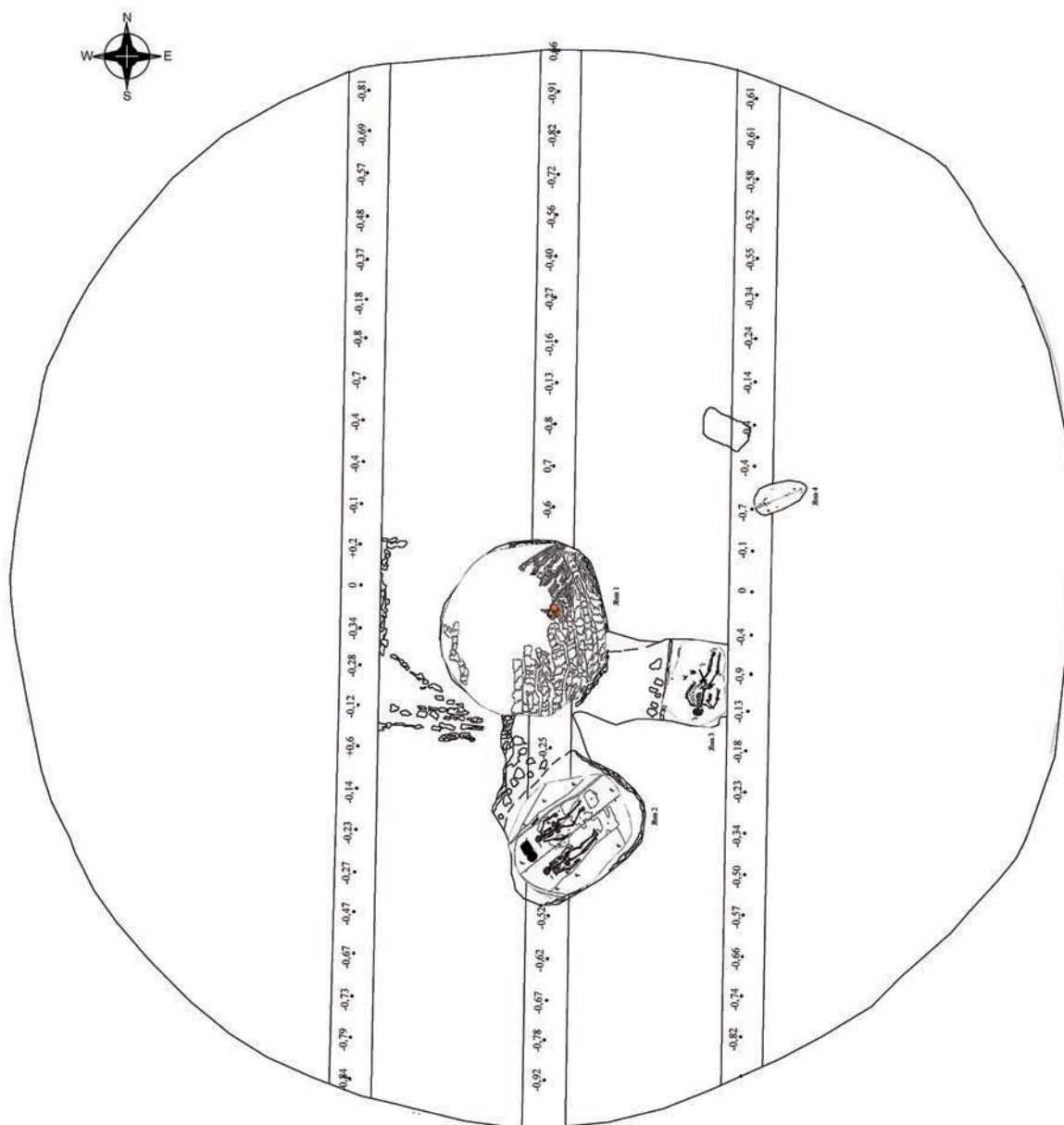

Рис. 5. Урысай-2, курган № 13. План
5-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. Жоспар
Fig. 5. Urysai-2, kurgan no. 13. Plan

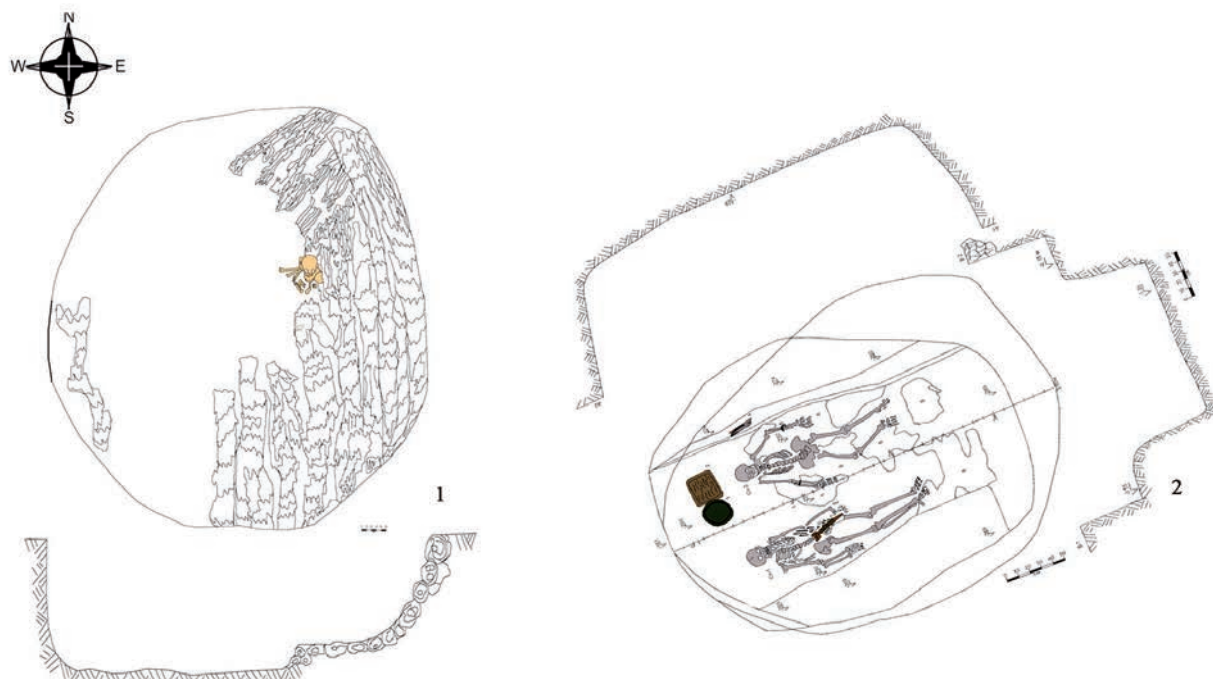

Рис. 6. Урысай-2, курган № 13. Планы погребений: 1 – п. № 1; 2 – п. № 2
6-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. Жерлеу жоспары: 1 – № 1-жерлеу; 2 – № 2-жерлеу
Fig. 6. Uryсай-2, kurgan no. 13. Burial plans: 1 – burial no. 1; 2 – burial no. 2

тральной части ямы найден череп, аккуратно положенный на тазовые и длинные кости человека. Дно ямы зафиксировано на уровне -1,32 м от материка. В яме был найден фрагмент оселка, других предметов не обнаружено. Центральная яма была соединена с ямой 2, расположенной юго-восточнее, небольшим углублением-рвом глубиной 0,55 м. Его размеры 1,30×1,50 м; выполнен на уровне материка. Верхняя часть ровика перекрыта деревом, заполнение – темно-серый гумус. При соединении ровика с ямой 2 с западной стороны обнаружен разбитый лепной горшок.

Погребение 2 было совершено в могильной яме подовальной формы, вытянутой длинными сторонами по оси СВ–ЮЗ. Яма была перекрыта бревенчатым накатом, накрытым корой и ориентированным по оси С–Ю с некоторым отклонением. Размеры ямы 3,80×3,10 м. Под тяжестью грунта перекрытие прогнулось. С северной и южной стороны выявлены два уступа, на которых держалось перекрытие, ширина уступов 0,2 м. На дне ямы зафиксировано два скелета, судя по наличию сопутствующих вещей, предположительно, принадлежащих мужчине и женщине, головой ориентированных на ЮЗ (рис. 6, 2).

Скелет 1. Скелет мужчины располагался в южной части ямы вытянуто на спине, руки находились вдоль тела, ноги слегка согнуты в коленях. В районе бедренных костей выявлен акинак с бабочковидным перекрестьем и брусковидным навершием, обоюдоострым лезвием. Длина меча – 38,0 см, длина лезвия – 25,0 см, длина рукояти – 8,3 см. Ширина лезвия – 4,0 см. Поверх короткого меча уложен колчан со стрелами и сохранившимися удлиненными древками (рис. 7, 1). Набор включал 79 трехлопастных бронзовых наконечников стрел.

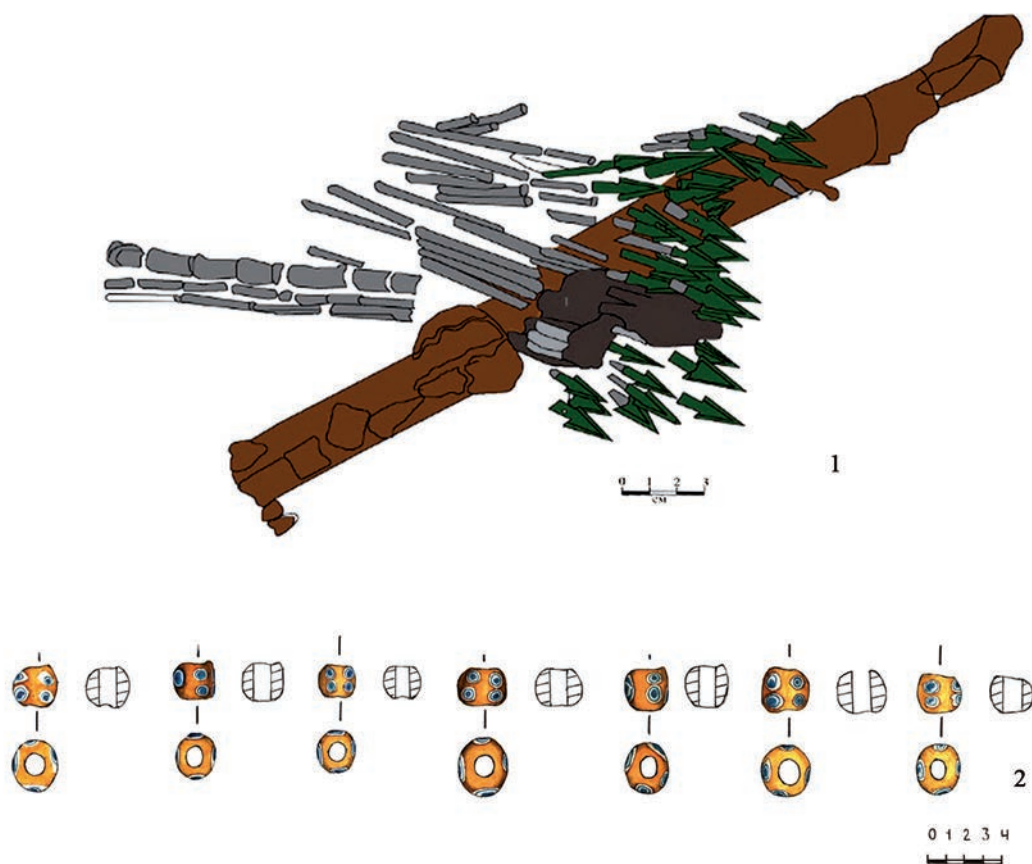

Рис. 7. Урысай-2, курган № 13. Находки: 1 – акинак, колчан; 2 – бусины глазчатые
7-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. Табылған заттар: 1 – ақинақ, қорамсақ; 2 – көз моншақтары
Fig. 7. Uryсай-2, kurgan no. 13: 1 – ascenaces, quiver; 2 – eye beads

Скелет 2. Скелет женщины, погребенной на спине, располагался у северной стенки ямы. Правая рука прямая отложена в сторону, левая – слегка согнута в локте; правая нога согнута в коленях, левая – прямая. В районе шейных позвонков обнаружена низка бусин различного размера и цвета: глазчатые желтые (рис. 7, 2); бочонковидной формы голубые, серые, светло-коричневые; глазчатая, шайбовидной формы голубая; округлой формы сдвоенные из двух уплощенных с насечками и гранями синие; уплощенной формы с насечками и гранями синие; пятигранная белая. Все бусины разных размеров и цветов. На запястьях женщины были надеты бронзовые браслеты (рис. 8, 1) с несмыкающимися окончаниями, в сечении округлые. С правой стороны на уровне плеча находился набор инструментов, завернутый в ткань (рис. 8, 2). На предметах остались ее следы и остатки охры. Набор состоял из железного ножа с прямым лезвием, обломанный в средней части; фрагмента черешкового железного ножа с выделенной рукояткой; наконечника в виде прямого железного стержня; фрагмента обломанного шила (?).

У изголовья погребения женщины был обнаружен круглый каменный жертвенник (рис. 9) с выступающим валиком на трех ножках в виде оскаленной морды хищника – волка (?). На фри-

зе нанесены изображения полукольца и трех сайгаков. Высота жертвенника – 16,5 см, диаметр блюда – 28,5 см, высота валика – 1,5 см, высота ножки – 12,0 см, диаметр ножки – 6,0 см. Рядом с жертвенником была найдена шкатулка с крышкой (рис. 10, 1–4), изделие выполнено из четырех цельных деревянных

пластин, крышка - из тонких деревянных пластинок, соединенных между собой и покрытых лаком. Высота – 4,5 см, длина – 30,0 см, ширина 27,0 см. Высота шкатулки 14,0 см. Шкатулка снята монолитом, было проведено МРТ сканирование. В шкатулке были найдены камни (галечник?), бронзовое зеркало с ручкой, миниатюрный медный сосудик.

Погребение 3 было совершено в яме, границы которой не прослеживались, на уровне материка было зафиксировано пятно, похожее на дромос, соединяющееся с центральной ямой с юго-восточной стороны, на поверхности были обнаружены фрагменты грунтовых блоков. После расчистки данного пятна были выявлены две камеры. В одной из них под восточной бровкой была зафиксирована могильная яма подовальной формы, вытянутая длинными сторонами по оси СВ–ЮЗ, размерами 2,30×1,20 м. Стенки ямы прямые. В яме обнаружено погребение воина (рис. 11). Скелет мужчины ориентирован на ЮЗ, череп погребенного слегка повернут к востоку. Руки вытянуты вдоль тела, левая рука согнута в локте. С левой стороны погребенного на уровне берцовых костей зафиксирован колчанный набор из 32 наконечников стрел с сохранившимися древками. В наборе трехлопастные втульчатые (рис. 12, 9–10, 17–31), без выделенной втулки (рис. 12, 1–8, 11–16), маленькие наконечники с укороченной и удлиненной втулкой (рис. 12, 30, 31), один двухлопастный, втульчатый с боковым штырем (рис. 12, 32). Под стрелами находился точильный камень из темно-серого песчаника подтреугольной формы (рис. 13, 1), проколка из кости: нижняя часть обработана, заострена, в сечении овальная, длина – 10,6 см (рис. 13, 2). Рядом с проколкой найдена трубочка из кости: округлая, ее длина 13,5 см, диаметр от 0,8 до 1,0 см, толщина 0,2 см (рис. 13, 3). На бедренных костях находился акинак с бабочковидным перекрестием (рис. 13, 4), чуть выше акинака на тазовой кости найден нож (рис. 13, 5).

Погребение 4, вероятно, впускное, выявлено в северо-восточной части кургана, в яме подовальной формы, длинными сторонами ориентированной на юго-запад. Стенки ямы прямые. Размеры камеры 1,40×0,70 м; по дну – 1,35×0,65 м. Погребение, предположительно, девочки-подростка, ориентированной головой на ЮЗ (кости сильно потревожены грызунами). Сохранился череп, позвонки, несколько ребер верхней части грудной клетки, остальные кости отсутствуют. На шее обнаружена бронзовая гривна в 1,5 оборота с заходящими концами, полая, диаметром 10×11 см. Диаметр трубки гривны – 0,7 см. С правой стороны погребенной в области плеча под юго-восточной

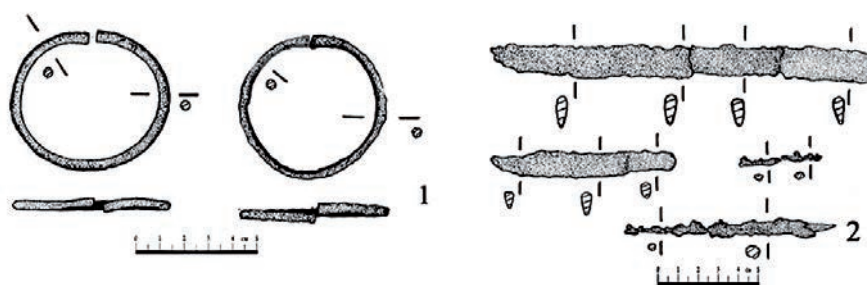

Рис. 8. Урысай-2, курган № 13. Находки: 1 – браслеты, бронза; 2 – набор инструментов, железо (?)

8-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. Табылған заттар: 1 – білезіктер, қола; 2 – құралдар жиынтығы, темір (?)

Fig. 8. Uryсай-2, kurgan no. 13. Finds: 1 – bracelets, bronze; 2 – a set of tools, iron (?)

стенкой ближе к южному углу выявлен лепной горшок с боковой ручкой. В юго-восточной части могильной ямы зафиксированы фрагменты дерева, вероятно, от перекрытия.

Курган № 14 расположен в лесополосе в западной части могильника. Насыпь кургана разрушена деревьями. Диаметр кургана 19,0 м, высота кургана 0,6 м. Курган раскапывался вручную с оставлением двух перпендикулярных бровок С–Ю и З–В с небольшим отклонением на СВ–ЮЗ. Северо-западная сторона кургана распахана.

При снятии насыпи в западной периферии кургана был обнаружен череп лошади и элементы узды, состоящие из двухдырчатого «S»-образного псалия; двух распределителей ремней в виде стилизованного скульптурного изображения загнутого когтя птицы и стилизованного изображения головы птицы с загнутым клювом и хохолком в виде профильного изображения головы орлиноголового хищника. Пронизи – в виде скульптурного изображения орлиноголового хищника со сложенными крыльями и расправленным хвостом в виде пальметки (рис. 14, 1).

Могильная яма размерами 3,70×2,90 м выявлена к западу от условного центра кургана на уровне материка; выделялась черным прямоугольным пятном, длинными сторонами была вытянута по оси З–В; при совершении погребального обряда был применен огонь. Уровень прокала наблюдался до дна ямы. Прокал черного цвета, местами жёлто-коричневого и красного цвета. Заполнение ямы с восточной стороны представляло собой плотный гумус серо-коричневого цвета. Стенки ямы прямые. В заполнении ямы на разных глубинах были выявлены нижняя челюсть и кости лошади, череп и кости человека. Дно ровное. В могильной яме обнаружено четыре индивидуума.

Скелет 1 располагался у восточной стенки ямы. Левая рука вытянута вдоль туловища ладонями вниз. Правая рука согнута в локте, ноги слегка согнуты в коленях и развернуты к востоку. Череп смещен к скелету 2. Возле кисти левой руки (на расстоянии 10,0 см) обнаружено каменное пряслице темно-зеленого цвета (малахит?) дисковидной формы, один край срезан, лицевая сторона округлая, тыльная сторона гладкая лощенная (рис. 15). Возле пряслица обнаружен фрагмент железного

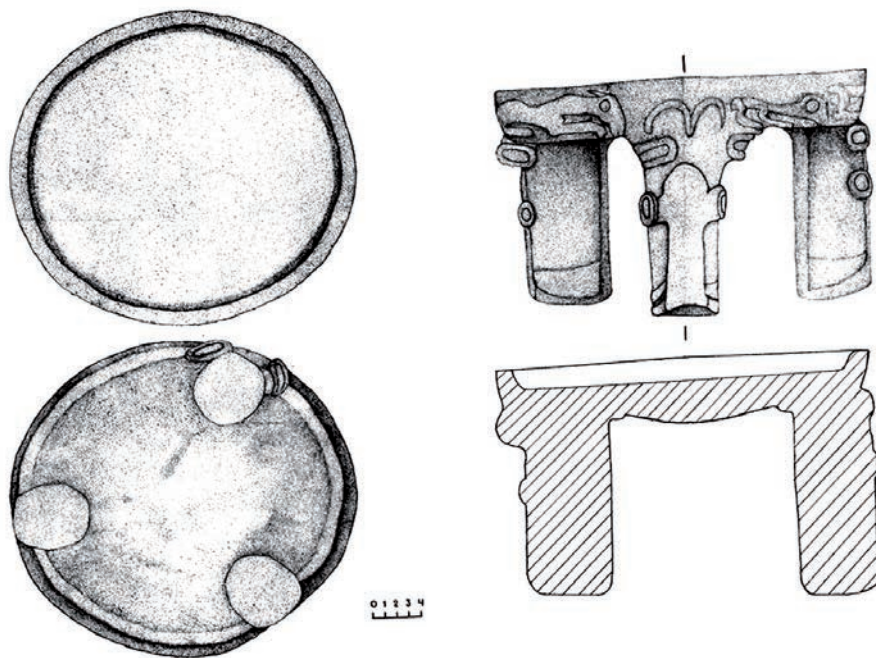

Рис. 9. Урысай-2, курган № 13. Жертвенник
9-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. Құрбандық тасы
Fig. 9. Urysai-2, kurgan no. 13. Altar

Рис. 10. Урысай-2, курган № 13. Шкатулка

10-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. Қобдиша

Fig. 10. Uryсай-2, kurgan no. 13. Jewel-box

ножа (рис. 16, 6). На уровне бедренных костей скелета 1 обнаружены тазовые кости скелета 2 в сочленении с крестцом. Под тазом скелета 2 обнаружен оселок подовальной формы, в сечении овальный, уплощенный светло-серого цвета, изготовлен из песчаника. В верхней части выполнено отверстие для подвешивания. Длина оселка – 10,8 см (рис. 16, 3).

Скелет 2 потревожен, кости смещены, череп обнаружен на уровне правого предплечья, смещен к скелету 3. В области грудной клетки уложены кости лошади в три слоя (ребра и конечности лошади), на них обнаружены позвонки человека (три звена), лопатка лошади и кисть человека, нижняя челюсть, череп и лопатка лошади. Под костями животного найден оселок черного цвета, уплощенный, из песчаника, подтреугольной формы, стороны заглажены, без острых углов, длина – 10,0 см (рис. 16, 1). Под лопаткой лошади обнаружена ложечка, изготовленная из кости, с удлиненной тонкой ручкой, обломанная в двух местах. Ручка ложки в сечении округлая. Длина 19,0 см (рис. 14, 2). Между берцовыми костями обнаружен двухлопастной железный копьевидный черешковый наконечник стрелы (?) (рис. 14, 3).

На уровне бедренных и берцовых костей найдены два акинака с бабочковидным перекрестием, у одного из них сохранилось брусковидное навершие. Перпендикулярно акинаку лежал нож

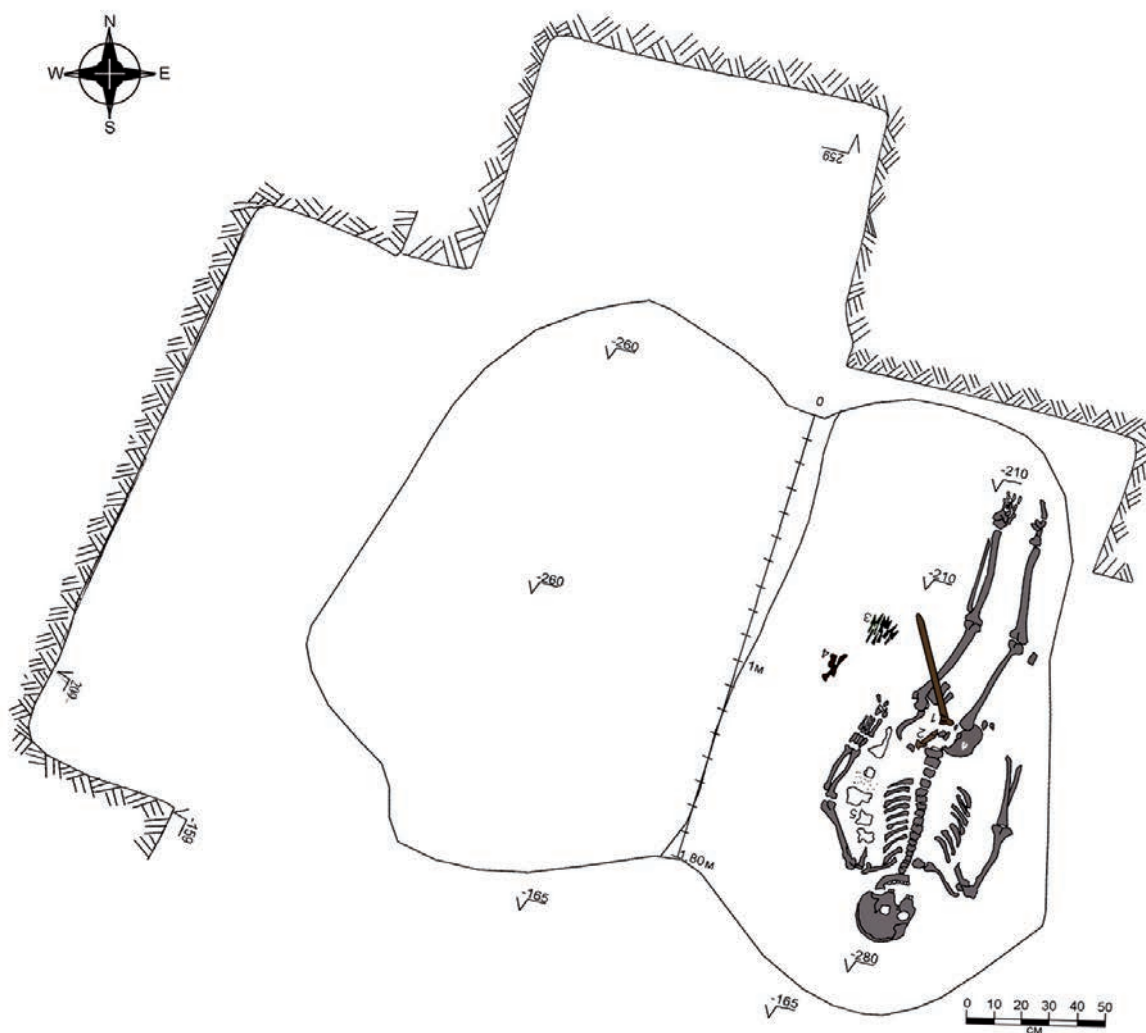

Рис. 11. Урысай-2, курган № 13. План погребения № 3
11-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. № 3 жерлеу жоспары
Fig. 11. Uryсай-2, kurgan no. 13. Burial plan no. 3

(рис. 16, 5). Рядом был найден оселок, в сечении овальный, серого цвета, изготовлен из песчаника. В верхней части выполнено отверстие для подвешивания. Длина оселка – 9,5 см (рис. 16, 4). Возле железного ножа обнаружен колчан с бронзовыми наконечниками стрел (102 шт.), среди них трехгранные втульчатые (рис. 17, 1–12), без выделенной втулки (рис. 17, 24–26), маленькие наконечники с выделенной втулкой (рис. 17, 14–20, 23) наконечники с маленькой втулкой (рис. 17, 21, 22). У ног погребенного найден двухлопастной наконечник стрелы (рис. 17, 13). По всей поверхности костей человека находились наконечники стрел. На уровне бедренных костей зафиксированы кости МРС. На уровне коленных суставов лежал длинный нож.

Скелет 3 обнаружен с западной стороны скелета 2. Скелет расположен на спине, руки вдоль тела. Ноги вытянуты параллельно, слегка согнуты в коленях, вывернуты на восток параллельно

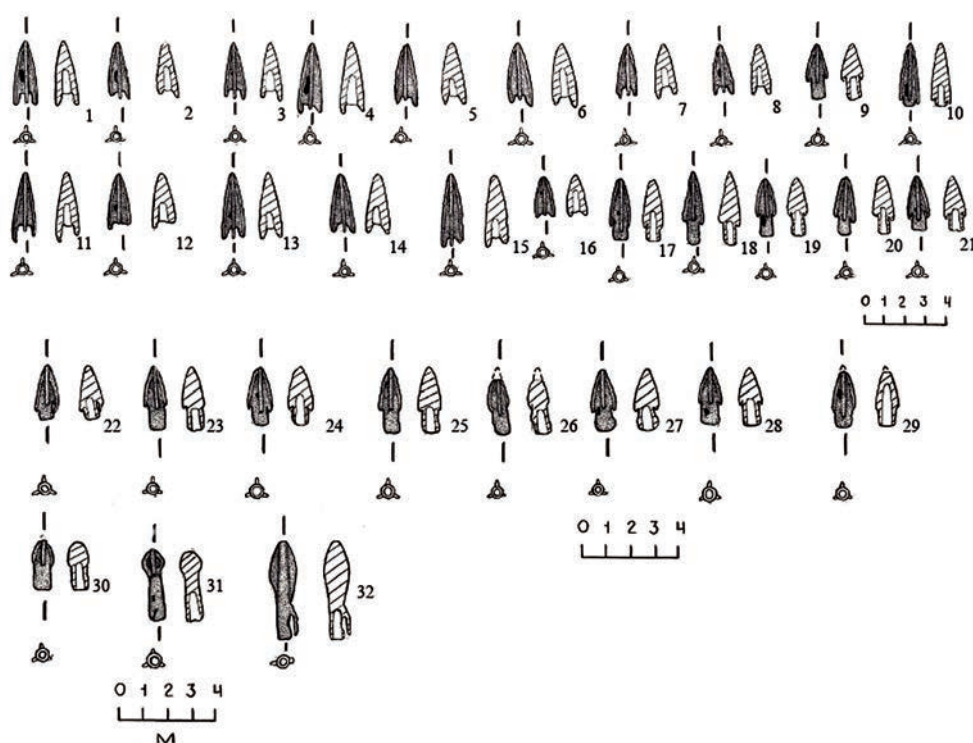

Рис. 12. Урысай-2, курган № 13. Наконечники стрел
12-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. Жебе ұштары
Fig. 12. Uryсай-2, kurgan no. 13. Arrowheads

друг другу. Череп смещен, лежит на уровне правого предплечья с разворотом на запад, он плохой сохранности, разбит. Под правой бедренной костью от кисти правой руки и нижней части таза до колена в направлении на северо-запад обнаружен акинак. Его длина – 44,0 см, с обоюдоострым лезвием, с бабочковидным перекрестьем и антенновидным навершием. На уровне рукояти акинака найдена пятигранная бусина белого цвета. Высота бусины – 0,7 см, диаметр отверстия – 0,3 см (рис. 16, 2).

Скелет 4 расположен у западной стенки ямы. Кости человека потревожены, смешаны с костями животного, череп погребенного обнаружен в заполнении. Сохранились *in situ* поясничные позвонки погребенного. Среди костей человека (крестец, ребра, ключица, фаланги конечностей) обнаружены позвонки животного.

3 Анализ и обсуждение материала

Таким образом, на могильнике Урысай-2 было исследовано три аварийных кургана. Они датируются концом VI – началом V в. до н.э., о чем свидетельствует погребальный обряд и сопровождающие материалы.

Для памятников этого периода характерны конструкции из дерева, сырцовых блоков, с грунтовыми прямоугольными или квадратными могильными ямами [Гуцалов 2004: 94–95; Кушаев 1993: 64; Смирнов 1964: 61]. В кургане № 13 была зафиксирована конструкция из дерева, бревенчатые перекрытия с грунтовыми блоками, в курганах № 5, 14 при совершении захоронения был применен огонь.

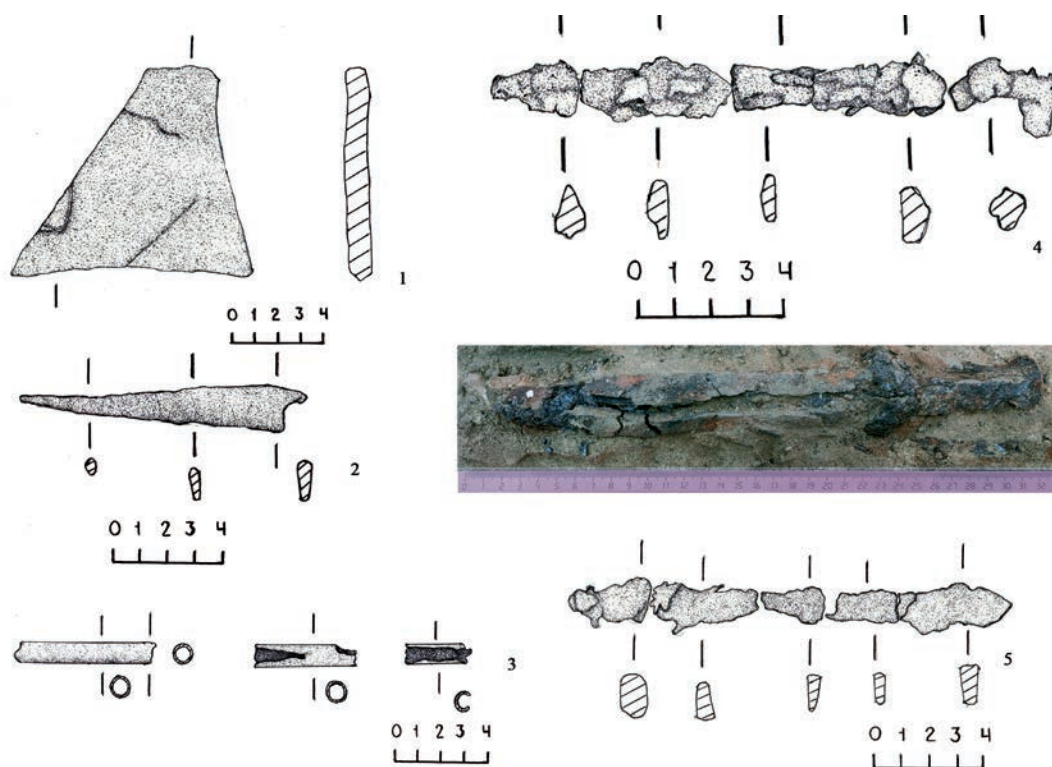

Рис. 13. Урысай-2, курган № 13. Находки: 1 – точило; 2 – проколка; 3 – трубка; 4 – фрагменты акинака; 5 – нож. 1 – камень; 2 – кость; 3 – кость; 4, 5 – железо (?)

13-сур. Ұрысай-2, № 13-оба. Табылған заттар: 1 – қайрақ; 2 – тескіш; 3 – түтік; 4 – акинақ сынығы; 5 – пышақ. 1 – тас; 2 – сүйек; 3 – сүйек; 4, 5 – темір (?)

Fig. 13. Uryсай-2, kurgan no. 13. Finds: 1 – whetstone; 2 – puncture; 3 – tube; 4 – fragments of acenaces; 5 – knife. 1 – stone; 2 – bone; 3 – bone; 4, 5 – iron (?)

Как отмечалось выше, значительная часть погребенных была ориентирована головой на юг с отклонениями. К.Ф. Смирнов отмечал, что в могилах на р. Илек южная ориентировка погребенных с отклонениями была обычной, причем парные захоронения, ориентированные головой на юг или юго-запад, связаны родством [Смирнов 1964: 91]. В кургане № 13 можно отметить погребение 2, содержащее парное захоронение женщины и мужчины, в кургане № 14 – захоронение четырех индивидуумов, головой ориентированных на юг, вполне возможно, что они были связаны родством.

Особая роль у ранних кочевников в погребальном обряде отводилась коню. Использование его в качестве тризны и «символизации» присутствия его как транспортного средства в погребении отражено в кургане № 14. Кони являлись показателем «социального престижа» [Очир-Горяева 2014: 246]. В курганах № 5, 13 были найдены кости лошади в насыпи курганов на перифериях. Присутствие коня в захоронении любого статуса подчеркивало значимость и положение погребенного. Конь сопровождал умершего в загробный мир. Узда из кургана № 14, обнаруженная в западной периферии кургана, аналогична предметам узды из курганов № 15, 16 могильника Кырык-оба-2, кургана № 1 могильника Илекшар-1 [Гуцалов 2007: 84, рис. 12, II; 85, рис. 13, III; 87, рис. 15], кур-

гана № 2 могильника Таксай-3 [Лукпанова 2018a], которые датируются VI–V вв. до н.э.

К более ранней дате VI в. до н.э. данные погребения относят наличие в колчанах воинов из курганов № 13, 14, двухлопастных наконечников стрел [Смирнов 1961: 38], кинжалов с брусковидным навершием и сердцевидным перекрестием аналогичный кинжалам из могильников Мечетсай, Уркач-1 [Гуцалов 2004: 57, рис. 16]. Костяная ложечка из кургана № 13 с плоской ручкой, плавно переходящая к головке, с ручкой без орнамента по классификации С.Ю. Гуцалова относится к I типу и датируется VI–V вв. до н.э.

Жертвенный столик из кургана № 13 – один из распространенных видов каменных жертвенников Приуралья. Похожие жертвенники происходят из могильников Бесоба (к. № 3) [Кадырбаев 1984: 30], Лебедевка V (к. № 27) [Железчиков и др. 2006: 87, рис. 36]. Внешняя сторона дна жертвенника окрашена в красный цвет, набор инструментов, найденный с правой стороны скелета женщины в погребении 2 кургана № 13, – со следами красной краски. М.Г. Мошкова отмечала, что нередко жертвенники в погребальном обряде

сопровождаются предметами в виде железных ножиц, маленьких шил, проколов, железных и бронзовых игл, которые могли использоваться для нанесения татуировок [Мошкова 2000: 209–211]. По мнению В.Н. Васильева, наличие в погребениях растиральников, красящих веществ, пестов является подтверждением предположения о растирании красок для нанесения татуировок [Васильев 1998: 32]. Интерес вызывает шкатулка, найденная рядом с жертвенником, в которую были сложены

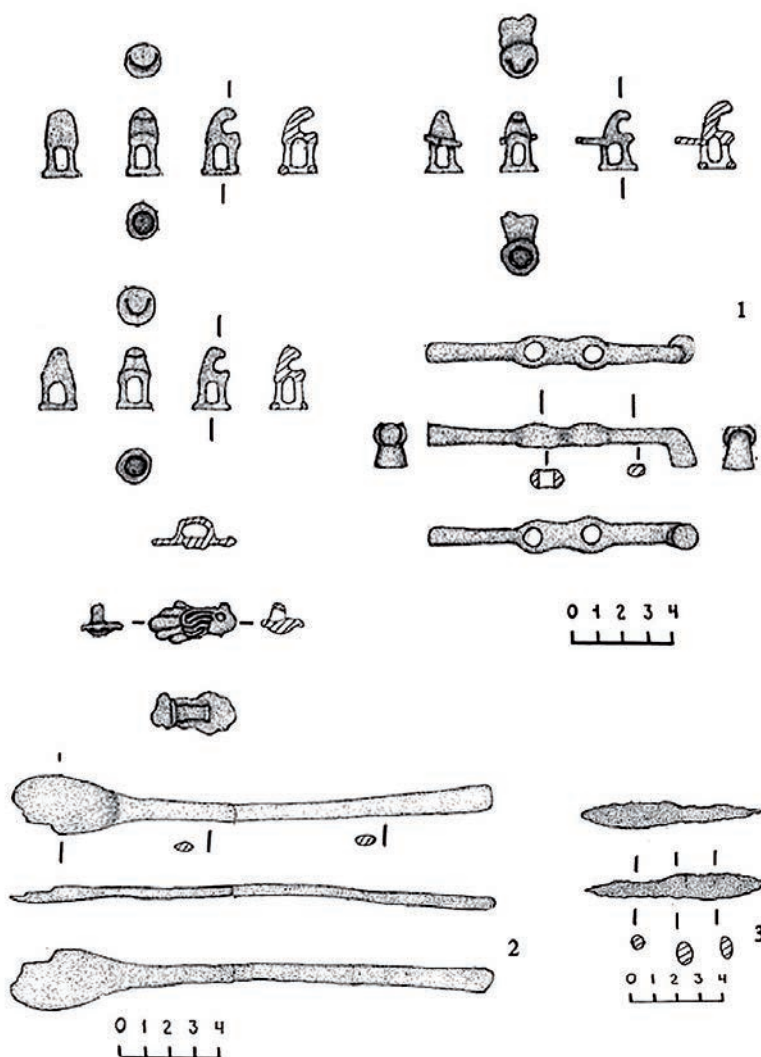

Рис. 14. Урысай-2, курган № 14. Находки: 1 – элементы конской узда; 2 – ложка; 3 – нож (?). 1 – бронза; 2 – кость; 3 – железо (?)

14-сур. Ұрысай-2, № 14-оба. Табылған заттар: 1 – жылқы жүгенінің элементтері; 2 – қасық; 3 – пышақ (?). 1 – қола; 2 – сүйек; 3 – темір (?)

Fig. 14. Uryсай-2, kurgan no. 14. Finds: 1 – elements of a horse bridle; 2 – spoon; 3 – knife (?). 1 – bronze; 2 – bone; 3 – iron (?)

Рис. 15. Урысай-2, курган № 14.
Пряслице, камень

15-сур. Ұрысай-2, № 14-оба. Ұршық, тас

Fig. 15. Uryсай-2, kurgan no. 14.
Spindle whorl, stone

медный сосудик, камни, бронзовое зеркало. Шкатулки со сложенными в них вещами встречаются редко. Подобная находка происходит из кургана № 6 комплекса Таксай-1 [Лукпанова 2018б: 231, рис. 4]. В погребения с жертвенниками клали зеркало, причем среди многих вещей именно зеркало является наиболее часто встречаемым предметом в подобных могилах. Женщина, которой принадлежали эти предметы, вполне могла наносить татуировки либо выполнять жреческие функции. Глазчатые бусины аналогичны бусинам из кургана № 6 могильника Таксай-1 (V в. до н.э.) [Сдыков, Лукпанова 2013: 203].

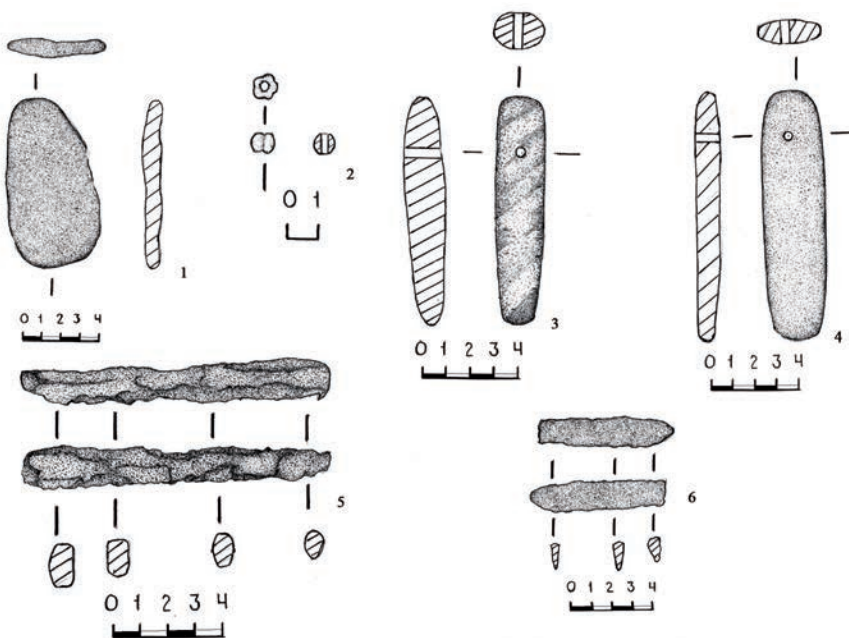
Проколки с широким верхним необработанным краем и сильно заостренным нижним концом часто встречаются в воинских погребениях, они, как правило, находятся в колчаных наборах. Широкое распространение получили в раннесарматский период, но первое их появление зафиксировано уже в «савроматских» комплексах [Мошкова 1963: 39; Скрипкин 1990: 100; Клепиков 2002: 74]. Учитывая, что в колчане воина найден двухлопастной, втульчатый наконечник стрелы с боковым штырем, акинак с бабочковидным перекрестием, само погребение датируется VI в. до н.э., можно высказать мнение, что проколка ранняя и вписывается в датировку данного погребения.

Рис. 16. Урысай-2, курган № 14. Находки: 1 – точило; 2 – бусина; 3, 4 – оселки; 5 – предмет из железа; 6 – фрагмент ножа.

1, 3, 4 – камень; 5, 6 – железо (?)

16-сур. Ұрысай-2, № 14-оба. Табылған заттар: 1 – қайрақ; 2 – моншақ; 3, 4 – қайрақ тас; 5 – темірден жасалған зат; 6 – пышақ сынығы.

Fig. 16. Uryсай-2, kurgan no. 14. Finds: 1 – grindstone; 2 – bead; 3, 4 – whetstones; 5 – an object made of iron; 6 – a fragment of a knife. 1, 3, 4 – stone; 5, 6 – iron (?)

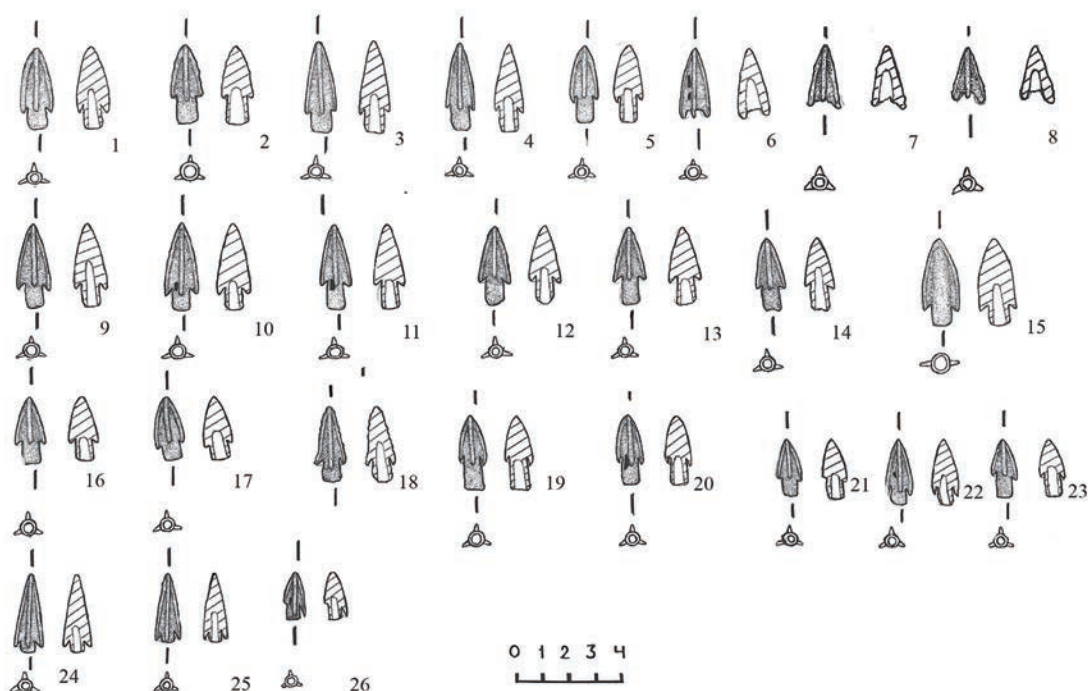

Рис. 17. Урысай-2, курган № 14. Наконечники стрел

17-сур. Ұрысай-2, № 14-оба. Жебе ұштары

Fig. 17. Uryсай-2, kurgan no. 14. Arrowheads

4 Заключение

Таким образом, курганы, исследованные на могильнике Урысай-2, принадлежат привилегированному слою общества – представителям воинской элиты и жречества VI – нач. V в. до н.э. Памятник архаичный, погребения из курганов № 13, 14 датируются VI в. до н.э.; Выдающийся археолог второй половины XX в. Мир Касымович Кадырбаев (1932–1982) отмечал, что курганные некрополи верховьев Илека, как и его среднего течения, – это «Геррос местной конфедерации племен», где сосредоточены кладбища военной аристократии, жречества и племенных вождей кочевников Южного Приуралья середины I тыс. до н.э. Материалы курганного комплекса Урысай-2 находят аналогии в памятниках, исследованных М.К. Кадырбаевым в 1974 г. [Кадырбаев 1974; 1984: 93]. Без сомнения, памятники нижнего течения р. Илек относятся к числу погребений знатных кочевников Южного Приуралья сер. I тыс. до н.э. и являются некрополями «Герроса», что подтверждают исследования на комплексе Урысай-2.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Васильев В.Н. К вопросу о сарматских каменных жертвенниках кочевников Южного Урала // Уфимский археологический вестник. 1998. Вып. 1. С. 25-43.
- 2 Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. Уральск: Полиграфсервис, 2004. 136 с.

- 3 Гуцалов С.Ю. Погребальные памятники кочевой элиты Южного Приуралья середины I тыс. до н.э. // Археология, этнография и антропология Евразии. 2007. № 2 (30). С. 75-92.
- 4 Гуцалов С.Ю. Погребение знатного кочевника скифского времени в урочище Илекшар (Южное Приуралье) // Российская археология. 2009. № 3. С. 75-92.
- 5 Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергачков И.В. Древности Лебедевки (VI–II вв. до н.э.) М.: Восточная литература, 2006. 159 с.
- 6 Кадырбаев М.К. Отчет Актюбинского археологического отряда за 1974 год // Архив ИА КН МОН РК. Ф. 11, оп. 2, д. 1375, 28 л.
- 7 Кадырбаев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек // Древности Евразии в скифо-сарматское время / Ред. Мелюкова А.И., Мошкова М.Г., Петренко В.Г. М.: Наука, 1984. С. 84-93.
- 8 Клепиков В.М. Сарматы Нижнего Поволжья в IV–III вв. до н.э. Волгоград: изд-во ВолГУ, 2002. 216 с.
- 9 Кушаев Г.А. Этюды древней истории Степного Приуралья. Уральск: Диалог, 1993. 171 с.
- 10 Лукпанова Я.А. Элитарные погребения курганного комплекса Таксай // Маргулановские чтения–2018: м-лы Междунар. науч.-практ. конф. «Духовная модернизация и археологическое наследие» (г. Актобе, 19–20 апреля 2018 г.) / Отв. ред. Бисембаев А.А. Алматы–Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; Актюбинский областной историко-краеведческий музей, 2018а. С. 307-319
- 11 Лукпанова Я.А. Комплекс ритуальных предметов из элитного женского погребения в Западном Казахстане // Самарский археологический вестник. 2018б. Т. 7, № 4 (25). С. 228–232.
- 12 Лукпанова Я.А. Воинские захоронения из курганного комплекса Урысай-2 (предварительное сообщение по итогам раскопок 2021 г.) // Маргулановские чтения–2021: м-лы науч.-практ. конф. «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана / Гл. ред. Онгар А., отв. ред. Байтанаев Б.А., Мамиров Т.Б. В 3-х т. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. Т. 2. С. 37-44.
- 13 Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры / САИ. Вып. Д1-10. М.: изд-во АН СССР, 1963. 56 с.
- 14 Мошкова М.Г. Еще раз о каменных «жертвенниках» и «савроматской» археологической культуре // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология. М-лы междунар. конф. «Скифы Северного Причерноморья в VII–IV вв. до н.э.: проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии» (г. Дедовск, 12–15 декабря 1999 г.) / Ред. Гуляев В.И., Ольховский В.С. М.: ИА РАН, 2000. С. 201-215.
- 15 Очир-Горяева М.А. Роль коня в погребальном обряде евразийских кочевников скифской эпохи // Филология и культура. 2014. № 2 (36). С. 245-248.
- 16 Сдыков М.Н., Лукпанова Я.А. Ранние кочевники Западного Казахстана (на примере комплекса Таксай I). Уральск: Полиграфсервис, 2013. 292 с.
- 17 Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект. Саратов: изд-во Саратов. гос. ун-та, 1990. 299 с.
- 18 Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов / МИА. М.: Изд-во АН СССР, 1961. № 101. 162 с.
- 19 Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. М.: Наука, 1964. 380 с.

REFERENCES

- 1 Vasiliev, V. N. 1998. In: *Ufimskiy arheologicheskij vestnik (Ufa Archaeological Bulletin)*, 1, 25-43 (in Russian).
- 2 Gutsalov, S. Yu. 2004. *Drevnie kochevniki Yuzhnogo Priuraliya VII–I vv. do n.e. (Ancient nomads of the Southern Urals of the 7th–1st centuries BC)*. Uralsk: Poligrafsservis (in Russian).
- 3 Gutsalov, S. Yu. 2007. In: *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii (Archaeology, ethnography and anthropology of Eurasia)*, 2 (30), 75-92 (in Russian).
- 4 Gutsalov, S. Yu. 2009. In: *Rossiyskaya arheologiya (Russian archaeology)*, 3, 75-92 (in Russian).
- 5 Zhelezchikov, B. F., Klepikov, V. M., Sergatskov, I. V. 2006. *Drevnosti Lebedevki (VI–II vv. do n.e.) (The antiquities of Lebedevka (6th–2nd centuries BC)*. Moscow: “Vostochnaya literatura” Publ. (in Russian).
- 6 Kadyrbayev, M. K. 1974. In: *Archive of the Margulan Institute of Archaeology*, f. 11, op. 2, d. 1375, 28 l. (in Russian).

- 7 Kadyrbayev, M. K. 1984. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G. *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremya (Antiquities of Eurasia in the Scythian-Sarmatian time)*. Moscow: "Nauka" Publ., 84-93 (in Russian).
- 8 Klepikov, V. M. 2002. *Sarmaty Nizhnego Povolzh'ya v IV–III vv. do n.e. (Sarmatians of the Lower Volga river region in the 4th–3rd centuries BC)*. Volgograd: Volgograd State University (in Russian).
- 9 Kushaev, G. A. 1993. *Etyudy drevney istorii Stepnogo Priuraliya (Etudes of the ancient history of the Steppe Urals)*. Uralsk: "Dialog" Publ. (in Russian).
- 10 Lukpanova, Ya. A. 2018a. In: Bissembaev, A. A. (ed.). *Margulanovskie chteniya–2018 (Margulan readings–2018)*. Almaty–Aktobe: Margulan Institute of Archaeology; Aktobe Regional Museum of Local History, 307-319 (in Russian).
- 11 Lukpanova, Ya. A. 2018b. In: *Samarskiy arheologicheskiy vestnik (Samara Journal of Science)*, vol. 7, no. 4 (25), 228–232 (in Russian).
- 12 Lukpanova, Ya. A. 2021. In: Onggar, A., Baitanayev, B. A., Mamirov, T. B. (eds.). *Margulanovskie chteniya–2021 (Margulan readings–2021)*. Vol. 2. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 37-44 (in Russian).
- 13 Moshkova, M. G. 1963. *Pamyatniki prokhorovskoy kultury (Monuments of Prokhorov culture)*. Moscow: USSR Academy of Sciences (in Russian).
- 14 Moshkova, M. G. 2000. In: Gulyaev, V. I., Olkhovskiy, V. S. (eds.). *Skify i sarmaty v VII–III vv. do n.e.: paleoekologiya, antropologiya i arheologiya (Scythians and Sarmatians in the 7th–3rd centuries BC: paleoecology, anthropology and archaeology)*. Moscow: Institute of Archaeology RAS, 201-215 (in Russian).
- 15 Ochir-Goryaeva, M. A. 2014. In: *Filologiya i kultura (Philology and Culture)*, 2 (36), 245-248 (in Russian).
- 16 Sdykov, M. N., Lukpanova, Ya. A. 2013. *Rannie kochevniki Zapadnogo Kazakhstana (na primere kompleksa Taksay I) (Early nomads of Western Kazakhstan (on the example of the Taksay I))*. Uralsk: "Poligrafservis" Publ. (in Russian).
- 17 Skripkin, A. S. 1990. *Aziatskaya Sarmatiya. Problemy khronologii i ee istoricheskiy aspekt*. Saratov: Saratov State University (in Russian).
- 18 Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov (Armament of sauromats)*. Moscow: USSR Academy of Sciences Publ. (in Russian).
- 19 Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty. Rannyyaya istoriya i kultura sarmatov (Savromatians. Early history and culture of the Sarmatians)*. Moscow: "Nauka" Publ. (in Russian).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
 / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
 / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
 Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
 Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.06.2022.
 Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.06.2022.
 Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.06.2022.

О результатах исследований на городище Акшахан-кала (по материалам полевого сезона 2018–2019 гг.)

© 2022 г. Хожаниязов Г.³, Беттс А., Искандерова А.,
Торениязов А., Бекбаулиев А., Ходжалепесов И.

Keywords: archaeology, Ancient Khorezm, Akchahan-kala, antiquity, architecture, gate labyrinth, ramp, ceramics, street

Тўйин сөздер: археология, Ежелгі Хорезм, Ақшахан-кала, антикалық, сәулет, қоршау алды лабиринті, пандус, керамика, көше

Ключевые слова: археология, Древний Хорезм, Акшахан-кала, античность, архитектура, предвратный лабиринт, пандус, керамика, улица

Gayratdin Khojaniyazov¹, Alison Betts², Aysulu Iskanderova³, Azizkhan Toreniyazov¹,
Abutalib Bekbauliev¹, Islambek Khojalepesov¹

¹Candidate of Historical Sciences, Karakalpak Research Institute for the Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus, Uzbekistan. E-mail: gairatdin@rambler.ru

²Doctor, Professor, University of Sydney, Sydney, Australia. E-mail: alison.betts@sydney.edu.au

³Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Samarkand Institute of Archaeology of the National Center for Archaeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Samarkand, Uzbekistan. E-mail: aysulu.iskander@gmail.com

¹Senior Researcher, Karakalpak Research Institute for the Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus, Uzbekistan. E-mail: azizkhan.86@mail.ru

¹Senior Researcher, Karakalpak Research Institute for the Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus, Uzbekistan. Email: Bekbauliev.abutalib@mail.ru

¹Doctoral student, Karakalpak Research Institute for the Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus, Uzbekistan. Email: isa2700@mail.ru

About the results of research at the Akshakhan-kala settlement (based on the materials of the 2018–2019 field season)

Abstract. The article reviews the results of field work in 2018–2019 of the Karakalpak-Australian archaeological expedition to the Akshakhan-kala settlement, a large monument of the right-bank Ancient Khorezm (Republic of Karakalpakstan, Uzbekistan). The inner pre-gate part of the south-eastern gate was investigated with a continuation to the main street of the settlement, as a result of which it turned out that a 15 meters long ramp descends from the gate. The inner ramp connects to the main street of the settlement, which leads to the central temple. The construction of the ramp took place at the same time as the construction of the fortress walls, and there were entrance and exit ramps on the settlement. In previous seasons of excavations, researchers assumed the presence of a ramp in the entrance labyrinth, but the results of recent work have confirmed this hypothesis. The presence of a ramp in the entrance labyrinth of the southeastern gate and the inner space of the Upper City is a kind of building structure, which at the moment has not been recorded in the urban planning of Ancient Khorezm. Also during the excavations it was possible to determine the size and stratigraphy of the main street. All the ceramic material of the excavation is represented by the ancient ceramics of Khorezm, which dates back to the 2nd century BC and 2nd–4th centuries AD.

Citation: Khojaniyazov, G., Betts, A., Iskanderova, A., Toreniyazov, A., Bekbauliev, A., Khojalepesov, I. 2022. About the results of research at the Akshakhan-kala settlement (based on the materials of the 2018–2019 field season). *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 94–110 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.94.110](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.94.110)

**Гайратдин Хожаниязов¹, Алисон Беттс²,
Айсулу Искандерова³, Азизхан Торениязов¹,
Абуталиб Бекбаулиев¹, Исламбек Ходжалепесов¹**

**Гайратдин Хожаниязов¹, Алисон Беттс²,
Айсулу Искандерова³, Азизхан Торениязов¹,
Абуталиб Бекбаулиев¹, Исламбек Ходжалепесов¹**

¹тарих ғылымдарының кандидаты,
ӨР ҒА Қарақалпақ бөлімі Қарақалпақ гуманитарлық
ғылымдар ғылыми-зерттеу институты
(ӨР ҒА ҚБ ҚҒҒҒЗИ), Нүкіс қ., Өзбекстан.

E-mail: gairatdin@rambler.ru

²доктор, профессор, Сидней университеті, Сидней қ.,
Австралия. E-mail: alison.betts@sydney.edu.au

³автор-корреспондент, тарих ғылымдарының
кандидаты, аға ғылыми қызметкер, ӨР ҒА Ұлттық
археология орталығының Самарқанд археология
институты, Самарқанд қ., Өзбекстан.

E-mail: aysulu.iskander@gmail.com

¹аға ғылыми қызметкер, ӨР ҒА ҚБ ҚҒҒҒЗИ, Нүкіс қ.,
Өзбекстан. E-mail: azizkhan.86@mail.ru

¹аға ғылыми қызметкер, ӨР ҒА ҚБ ҚҒҒҒЗИ, Нүкіс қ.,
Өзбекстан. E-mail: Bekbauliev.abutalib@mail.ru

¹докторант, ӨР ҒА ҚБ ҚҒҒҒЗИ, Нүкіс қ., Өзбекстан.

E-mail: isa2700@mail.ru

¹кандидат исторических наук,
Каракалпакский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук Каракалпакского отделения
АН РУз (ККНИИГН ККО АН РУз), г. Нукус, Узбекистан.

E-mail: gairatdin@rambler.ru

²доктор, профессор, Сиднейский университет,
г. Сидней, Австралия.

E-mail: alison.betts@sydney.edu.au

³автор-корреспондент, кандидат исторических
наук, старший научный сотрудник, Самаркандский
Институт археологии Национального центра
археологии АН РУз, г. Самарканд, Узбекистан.

E-mail: aysulu.iskander@gmail.com

¹старший научный сотрудник, ККНИИГН ККО АН РУз,
г. Нукус, Узбекистан. E-mail: azizkhan.86@mail.ru

¹старший научный сотрудник, ККНИИГН ККО АН РУз,
г. Нукус, Узбекистан.

E-mail: Bekbauliev.abutalib@mail.ru

¹докторант, ККНИИГН ККО АН РУз,
г. Нукус, Узбекистан. E-mail: isa2700@mail.ru

Акшахан-кала қаласындағы зерттеу нәтижелері туралы

(2018–2019 жж. далалық маусым
материалдары бойынша)

О результатах исследований на городище Акшахан-кала

(по материалам полевого сезона 2018–2019 гг.)

Аннотация. Мақалада ежелгі Хорезмнің (Қарақалпақстан Республикасы, Өзбекстан) оң жағалауының ірі ескерткіші Акшахан-кала қаласында Қарақалпақ-Австралиялық археологиялық экспедициясының 2018–2019 жж. жүргізген далалық жұмыстарының нәтижелері қарастырылады. Нәтижесінде қақпадан 15 м ұзындықта төмен түсетін пандус анықталған қаланың негізгі көшесімен жалғасып жатқан оңтүстік-шығыс қақпаның ішкі қақпа алды бөлігі зерттелді. Орталық ғибадатханаға апаратын ішкі пандус қаланың негізгі көшесімен жалғасып жатыр. Пандустың құрылысы бекініс қабырғаларын салу кезеңінде жүргізілді, қалада кіретін және шығатын пандустар болған. Алдыңғы қазба кезеңдерінде зерттеушілер кіре беріс лабиринтінде пандустың болғанын болжаған болатын, соңғы жұмыстардың нәтижелері бұл болжамды растады. Оңтүстік-шығыс қақпаның кіреберіс лабиринтінде және жоғарғы қаланың ішкі кеңістігінде пандустың болуы қазіргі уақытта ежелгі Хорезмнің қала құрылысында тіркелмеген өзіндік құрылыс нысаны болды. Сондай-ақ, қазба жұмыстары кезінде негізгі көшенің өлшемдері мен стратиграфиясын анықтауға мүмкіндік туды. Қазбаның барлық керамикалық материалдары б.д.д. II ғ. мен б.д. II–IV ғғ. жататын Хорезмнің антикалық керамикасымен ұсынылған.

Аннотация. В статье рассматриваются результаты полевых работ 2018–2019 гг. Каракалпакско-Австралийской археологической экспедиции на городище Акшахан-кала – крупного памятника правобережного Древнего Хорезма (Республика Каракалпакстан, Узбекистан). Была исследована внутренняя предвратная часть юго-восточных ворот с продолжением на главную улицу городища, в результате которого выяснилось, что от ворот спускается пандус длиной 15 м. Внутренний пандус соединяется с главной улицей городища, которая ведет к центральному храму. Строительство пандуса происходило в один период со строительством крепостных стен, и на городище имелись входной и выходной пандусы. В предыдущие сезоны раскопок исследователи предполагали наличие пандуса в предвратном лабиринте, но результаты последних работ подтвердили данную гипотезу. Наличие пандуса в предвратном лабиринте юго-восточных ворот и внутреннем пространстве Верхнего города является своеобразной строительной конструкцией, которая на данный момент не была зафиксирована в градостроительстве Древнего Хорезма. Также при раскопках удалось определить размер и стратиграфию главной улицы. Весь керамический материал раскопа представлен античной керамикой Хорезма, которая датируется II в. до н.э. и II–IV вв. н.э.

Сілтеме жасау үшін: Хожаниязов Г., Беттс А., Искандерова А., Торениязов А., Бекбаулиев А., Ходжалепесов И. Акшахан-кала қаласындағы зерттеу нәтижелері туралы (2018–2019 жж. далалық маусым материалдары бойынша). *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 94-110-бб. (Орысша). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.94.110](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.94.110)

Для цитирования: Хожаниязов Г., Беттс А., Искандерова А., Торениязов А., Бекбаулиев А., Ходжалепесов И. О результатах исследований на городище Акшахан-кала (по материалам полевого сезона 2018–2019 гг.). *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 94-110. DOI: [10.52967/akz2022.2.16.94.110](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.94.110)

1 Введение (Хожаниязов Г., Беттс А., Искандерова А.)

Городище Акшахан-кала расположено на территории Бөрүнийского района Республики Каракалпакстан. Памятник был открыт в 1956 г. в ходе археолого-топографических разведок отрядом Хорезмской археолого-этнографической экспедиции Академии наук СССР. На основе подъемного материала С.П. Толстов датировал городище кушано-афригидским периодом (втор. пол. IV–VI в. н.э.) [Андрианов 1969: 135]. В 1982 и 1985 гг. городище обследовалось Южно-Каракалпакским археологическим экспедиционным отрядом Института истории языка и литературы Каракалпакского филиала Академии наук УзССР под руководством В.Н. Ягодина. Городище состоит из двух частей - Верхнего и Нижнего города - и имеет структуру в виде двух, вписанных друг в друга, квадратов крепостных стен. Были произведены поверхностные зачистки, сделаны обмеры городища и составлен его схематический план. Также были зафиксированы три археологических объекта в Верхнем городе и «внешняя стена», проходящая с северной стороны городища. Памятник был датирован IV–III вв. до н.э. [Ходжаниязов 1985: 16–24, рис. 13–16; Материалы к своду... 1986: 7–8, рис. 11, 4]. На городище Акшахан-кала с 1995 г. исследования проводит Каракалпакско-Австралийская археологическая экспедиция под руководством В.Н. Ягодина и А. Беттс (1995–2014 гг.), Г.Х. Хожаниязова (2015–2019 гг.). Акшахан-кала является крупным памятником правобережного Древнего Хорезма. В первые годы исследования памятника ученые предполагали, что городище может быть столицей Древнего Хорезма после отделения от Ахеменидской империи, такого мнения придерживались исходя из мощных и сложных систем фортификационных сооружений городища, находок настенных живописей с Церемониального комплекса и наличия Центрального монумента, расположенного в центре городища. Также это подтверждалось незначительной коллекцией керамики с крепостных стен. Но в ходе дальнейших раскопок это предположение ставилось под вопрос в связи с отсутствием жилых кварталов во внутренней части Верхнего города и керамических материалов древнехорезмийского периода. На данный момент изученности памятника функциональное назначение и нижняя датировка городища остаются еще открытыми вопросами. В целом, статья посвящена последним результатам археологических исследований фортификации городища Акшахан-кала. В ходе изучения фортификации археологи предполагали, что в предвратном пространстве Верхнего города существовало сооружение, которое связывало ворота с внутренним пространством городища, таким сооружением мог служить пандус. Но в связи с недостаточностью фактов исследователи ограничились только предположениями. В последний сезон работ ставилась задача полностью изучить конструкцию ворот и определить наличие подъемного сооружения во внутреннем пространстве городища.

Верхний и Нижний города Акшахан-калы составляют общую оборонительную систему, памятник в плане близок к квадрату, размеры городища составляют примерно 640×690 м. Верхний город расположен в северо-восточном углу, здесь расположены три археологических объекта: 1) церемониальный комплекс, условно «храм» (раскоп 10); 2) центральное монументальное здание

[Minardi, Khozhaniyazov 2015: 121–146], которое в ранних публикациях упоминается как «мавзолей» [Helms et al 2001: 130–131] (раскоп 07); 3) цитадель или дворец, расположенная в юго-восточном углу раскопа 11 [Ходжаниязов и др. 2018: 88–99]. Размеры Верхнего города – около 340×380 м, он имеет трое ворот (рис. 1). За годы исследований городища Акшахан-кала были изучены Церемониальный комплекс и Центральный монумент. Также исследованы элементы фортификации городища, представляющие собой несколько линий оборонительных сооружений. К числу таковых также относятся ворота Верхнего города. За годы изучения фортификации исследователям удалось определить этапы строительства и конструкцию ворот Верхнего города.

2 Материалы и методы

2.1 Методика исследований (Хожаниязов Г., Искандерова А., Торениязов А.)

Изучение памятника проводилось по традиционной для археологической науки методике, сочетающей полевые и лабораторно-аналитические исследования. Раскоп 09, на котором был зафиксирован пандус, был разбит на квадраты 3×3 м. Раскопочные работы проводились по традиционной системе исследования поселений, сооруженных из сырцовых материалов.

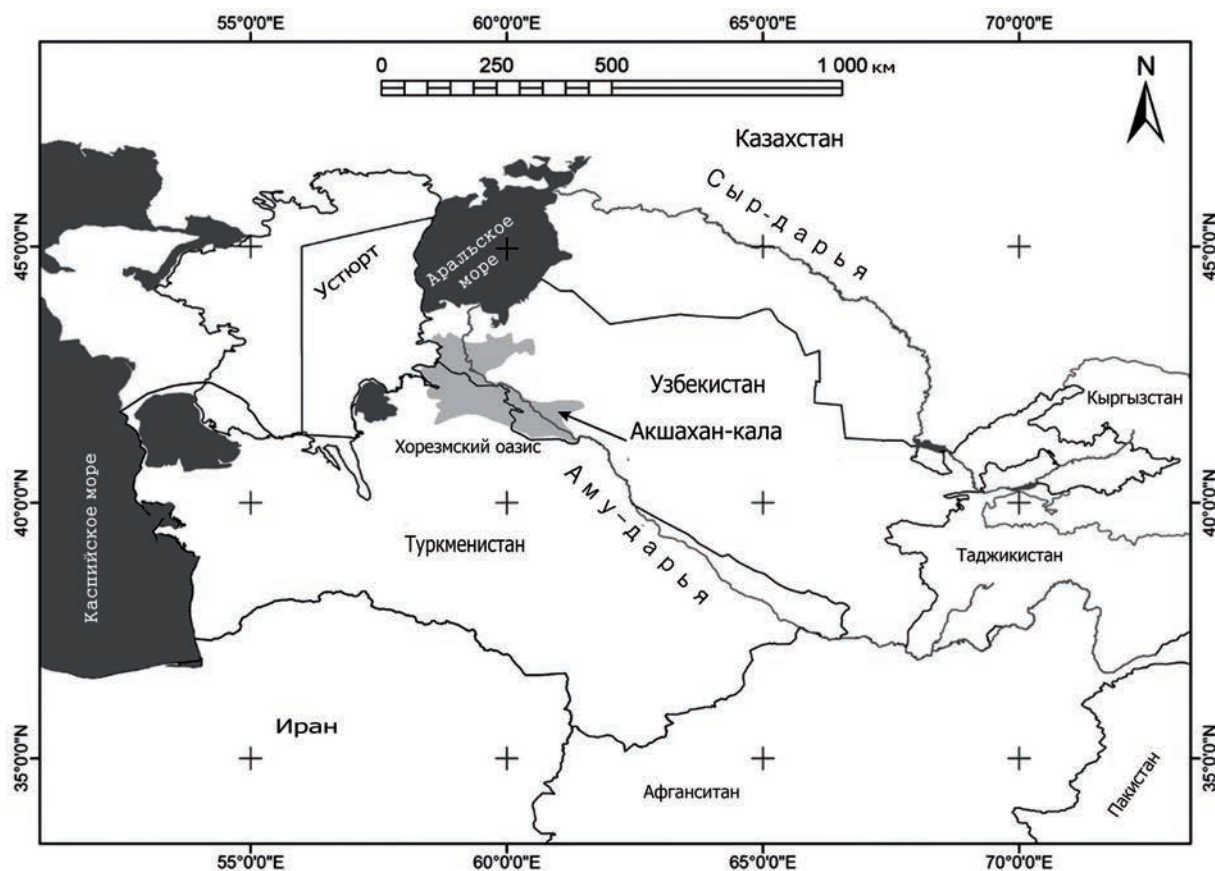

Рис. 1. Карта расположения памятника
1-сур. Ескерткіштің орналасу картасы
Fig. 1. Map of the location of the city

Территория раскопок была очищена от надувного песка и далее выполнена расчистка площади раскопа. В ходе проведения археологических работ последовательно углублялись на штык лопаты, однако находки фиксировались по стратиграфическим слоям. Раскопки велись вручную, с просмотром всей прокапываемой земли на месте. Выемка грунта производилась срезом на «косой штык».

Фиксация культурных остатков, объектов, прослоек, горизонтов и слоев стратиграфической шкалы городища производилась графическим способом (на планах и разрезах раскопа в масштабе 1:20) и путем фотофиксации. Стратиграфические слои фиксировались номерами по возрастанию от 000 и т. д. Все материалы, обнаруженные в раскопе, фиксировались нумерацией стратиграфических слоев.

2.2 Описание материала (Ходжаниязов Г., Беттс А., Искандерова А., Торениязов А.)

За годы изучения фортификации городища был исследован ряд оборонительных сооружений: внешняя стена, ров, барьерная стена (протейхизма), крепостные стены, башни и предвратное сооружение в виде лабиринта Верхнего города, а также фортификация Нижнего города [Ягодин и др. 1996: 101–107; Helms, Yagodin 1997: 43–65; Helms et al. 2001: 119–144; Ходжаниязов и др., 2001: 175–181; 2002: 165–171; Ягодин и др. 2005: 172–178; Yagodin et al. 2019a; 2019b]. Эти исследования пролили свет на новые данные по системе оборонительных сооружений городища Акшахан-кала и в целом о фортификации Древнего Хорезма. Юго-восточные ворота, предвратный лабиринт и система фортификации ворот Верхнего города Акшахан-кала были исследованы в полевые сезоны 2000–2003 гг. (раскоп 09) [Helms et al. 2002: 3–44; Ходжаниязов и др. 2004: 212–214].

Раскоп 09 охватил площадь размерами 15×5 м, где были изучены предвратное сооружение, барьерная стена, ров и башня. Предвратное укрепление, как и весь город, был опоясан двойной протейхизмой, расстояние между стенами составляло 4–5 м [Helms et al. 2002: 3–44; Ходжаниязов и др. 2004: 212–214]. Предвратный лабиринт, служивший для защиты юго-восточных ворот, квадратный в плане, размерами 28×28 м, ширина въезда в лабиринт 5 м, ширина ворот 3,90 м. В южной части стены зафиксирована предвратная башня прямоугольной формы, размерами 10×8 м, защищавшая въезд в лабиринт (рис. 2–3). Проезд городских ворот раскопан до уровня пола, который был выстлан сырцовыми кирпичами. Ширина ворот составляет 3,95 м. Проезд через него сужался за счет двух пилонов, выступающих с каждой стороны на 20 см, шириной 52 см [Ходжаниязов и др. 2001: 167]. Сырцовый пол прохода выходит за пределы ворот на восток и образует своеобразную специальную дорожку. В предвратном лабиринте дорожка из кирпичей вскрыта на площади 8×5 м [Ходжаниязов и др. 2001: 175–181; 2002: 165–171; 2004: 212–214].

В 2017 г. были проведены раскопки северо-восточной стены Верхнего города, где предположительно должны были располагаться ворота [Ходжаниязов и др. 2019: 121–122, рис. 2], но результаты раскопок показали, что в данной стене они отсутствуют. Но, несмотря на вышеуказанные данные, внутренняя часть городища в районе юго-восточных ворот осталась не полностью изученной. Исследователи только предполагали наличие подъемного сооружения в виде пандуса или лестницы, и для полного понимания системы сооружения городских ворот были продолжены исследования внутренней части городища с целью определения подъемных сооружений.

В 2018 г. были продолжены раскопки на участке 09, где произведена расчистка территории городища с охватом внутренней части юго-восточных ворот (рис. 4–5). Внутренние стены в проходе ворот сохранились на высоту 3,60 м в северной части и 1,50 м – в южной. Южная внутренняя стена была разрушена в результате воздействия природных осадков. Ширина ворот по уровню основания

стен составляет 2,6 м. Появились предположения, что ворота были сужены за счет пилонов или приставных стен в поздний период застройки ворот, которые были обнаружены в предыдущих сезонах [Ходжаниязов и др. 2001: 167]. В ходе предыдущих раскопок было выяснено, что проход

Такырные поверхности с каналами и структурами

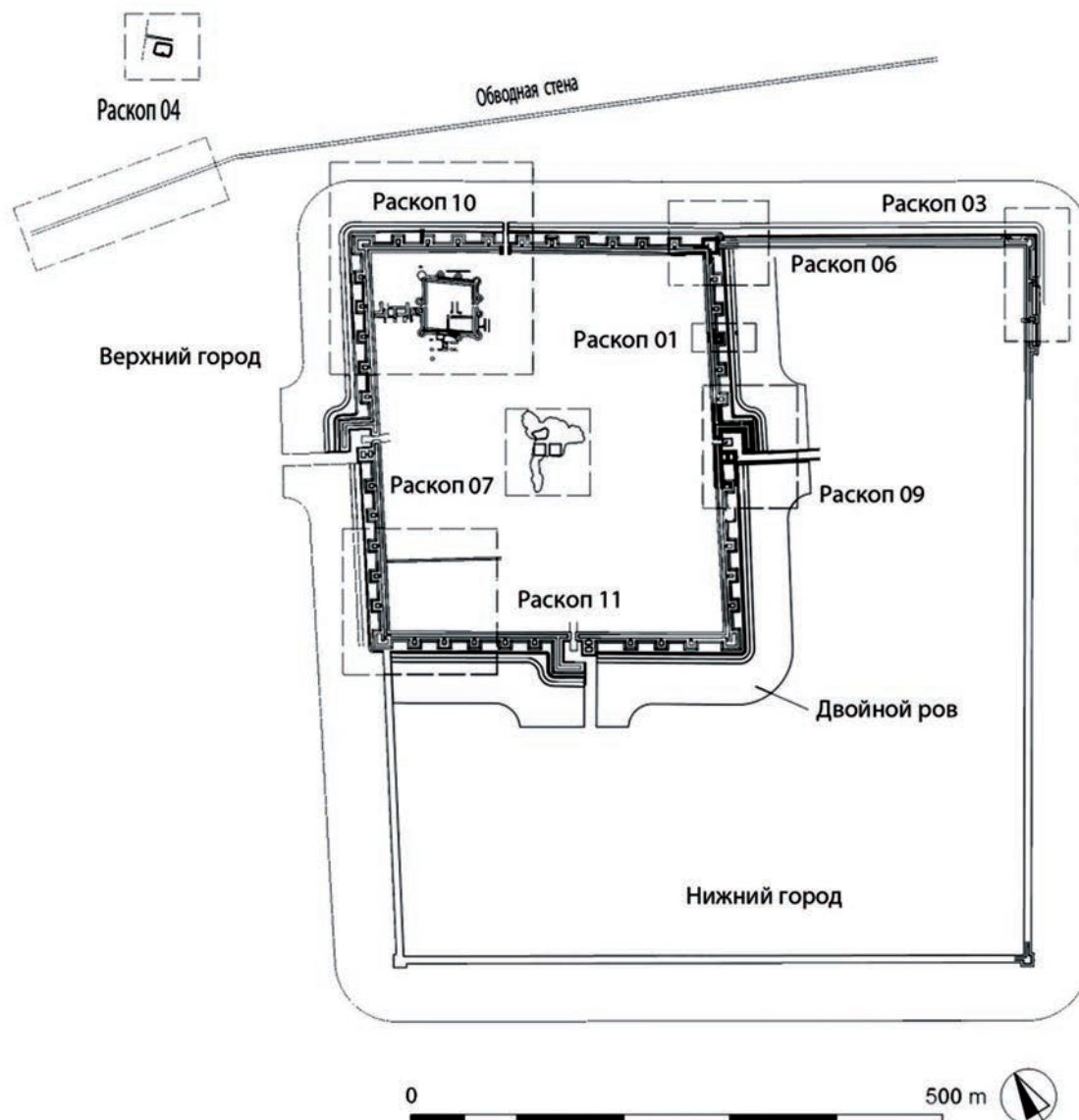

Рис. 2. Генплан городища Акшахан-кала (по 2010 г.)
2-сур. Ақшахан-қала қалашығының бас жоспары (2010 ж. бойынша)
Fig. 2. General plan of Akshakhan-kala city (until 2010)

из стрелковой галереи в данном участке (в воротах) был закрыт кладкой, свидетельствующей об изменении прохода ворот [Ходжаниязов и др. 2004: 213]. Все это позволяет предполагать, что первоначальные ворота были шире – 3,70 м у основания и около 4 м по самой стене.

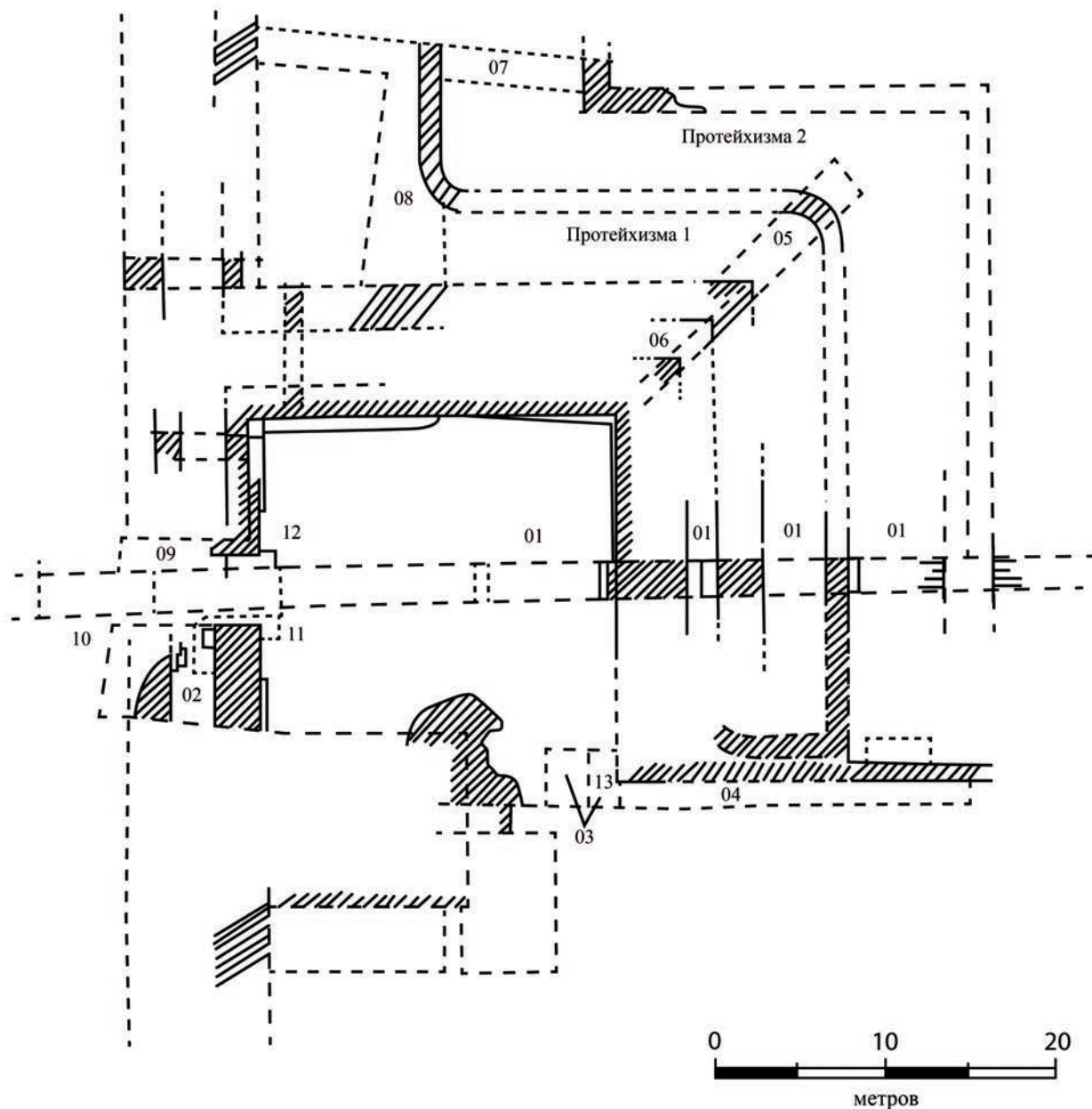

Рис. 3. Предвратный лабиринт юго-восточных ворот Верхнего города (по 2003 г.)
3-сур. Жоғарғы қаланың оңтүстік-шығыс қақпасының қоршау алды лабиринті (2003 ж. бойынша)
Fig. 3. The pre-gate labyrinth of the southeastern gates of the Upper City (until 2003)

3 Результаты и обсуждение (Беттс А., Искандерова А., Торениязов А., Бекбаулиев А., Ходжалепесов И.)

На основании археологических исследований представляется возможным реконструировать этапы строительства городских ворот. Архитектурная последовательность возведения крепостных стен Верхнего города выглядела следующим образом: основанием служила выкладка из сырцовых кирпичей высотой 45–60 см, площадь между выкладками из кирпичей была заполнена песком, что было зафиксировано в предыдущие годы раскопок [Ходжаниязов и др. 2001: 175–181]. На данном основании были возведены две паховые подтрапецевидные платформы высотой 1,75 м. Пространство между ними заполнено кирпичом, уложенным на песчаном растворе. На паховой

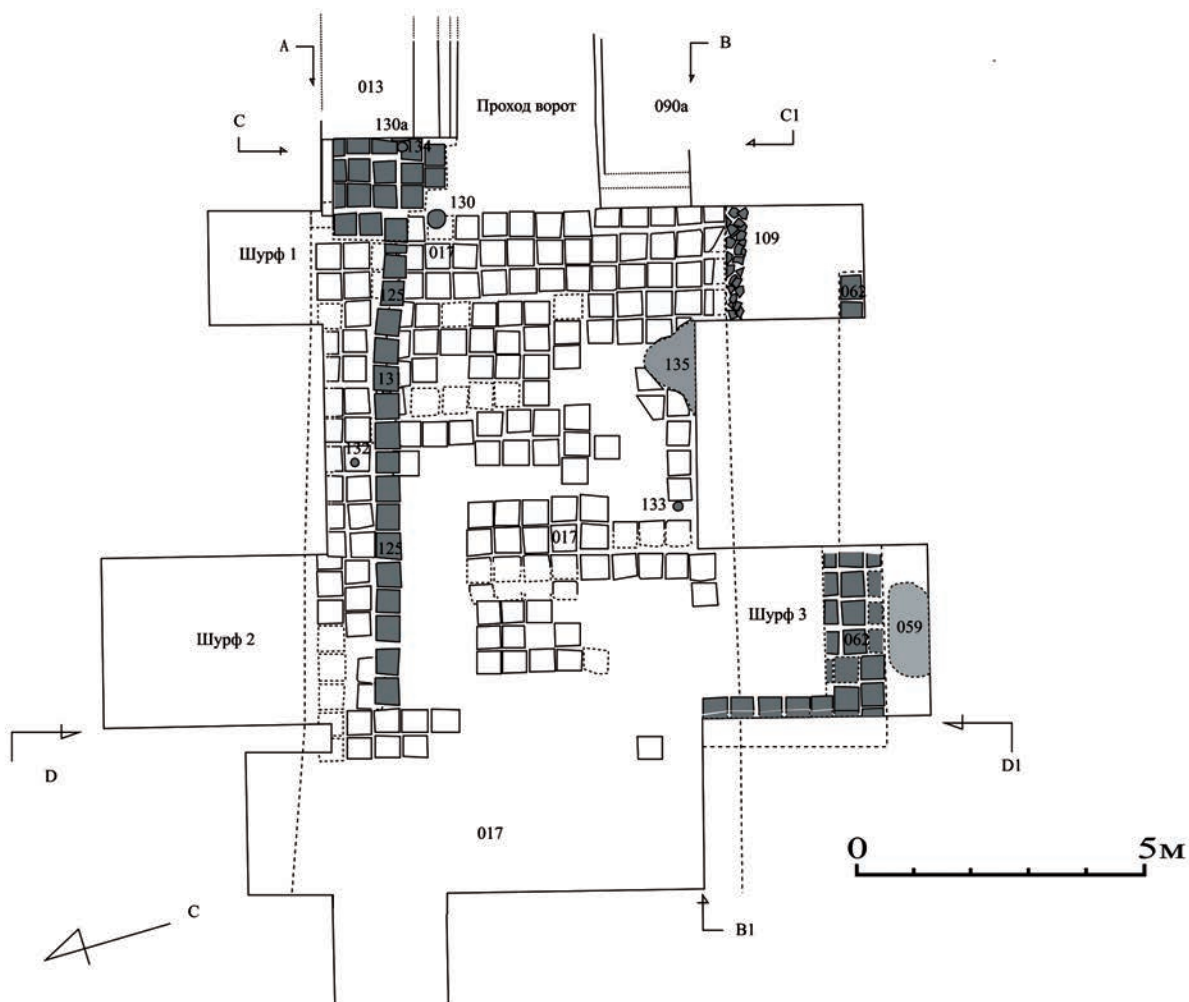

Рис. 4. План раскопа 09. Пандус
4-сур. 09 қазба жоспары. Пандус
Fig. 4. Excavation plan 09. Ramp

Рис. 5. Фото пандуса и проема ворот, вид с запада. Фото А. Искандеровой
5-сур. Пандус пен қақпа ойығының суреті, батыстан қарағандағы көрініс. Сурет А. Искандерованікі
Fig. 5. Photo of the ramp and gate opening, view from the west. Photo by A. Iskanderova

платформе возведена кирпичная платформа из 4-х или 6-ти рядов кирпичей, которая была общей для крепостной стены, служившей полом стрелковой галереи, а также продолжением кирпичной субструкции, заполнявшей пространство между паховыми цоколями. Высота сквозной кирпичной платформы – 75 см, ширина – 10 м. Размеры кирпичей вышеуказанной платформы 44×40×10 см. На ней были возведены крепостные стены в два яруса. В проходе ворот были обнаружены кирпичные закладки, служившие полом ворот. Аналогичные приемы строительства встречаются и на остальных участках крепостной стены Верхнего городища.

Основание прохода для ворот было построено в ходе возведения кирпичной платформы. То есть паховые платформы и кирпичное заполнение между платформами служили полом городских ворот. Пол ворот находился на 2,40 м от уровня материка. Для того, чтобы войти или выйти из ворот, был использован пандус, который был зафиксирован внутри городища. Наличие пандуса в предвратном лабиринте или во въезде в лабиринт пока не установлено. В результате предыдущих лет раскопок исследователи предполагали, что, возможно, пандус из сырцовых кирпичей связывал ворота с въездом в предвратный лабиринт [Хожаниязов и др. 2002: 165–171]. Тогда это предположение

высказывалось на основе дорожки, выявленной в предвратном лабиринте, и о пандусе упоминали с осторожностью.

В 2018 г. было обнаружено – внутри городища имеется выходной пандус, что подтверждает предположения о входном пандусе в предвратном лабиринте (рис. 6)* (*см. вклейку). Под пандусом понимается пологая площадка, соединяющая две разновысокие горизонтальные поверхности. В архитектуре Древнего Хорезма наличие пандусов можно проследить на таких городищах, как Кой-Крылган-кала [Лапиров-Скобло 1967: 300–301, рис. 125–126], Топрак-кала [Толстов 1958: 195], Кызыл-кала, здесь длина пандуса составляет 26 м, ширина 1,5 м с градусом наклона в 15° [Ходжаниязов 1986: 54, рис. 1], в замке Барактам [Орлов 1952: 140, рис. 4], Аяз кала 2, [Манылов 1984: 46–47, рис. 1]. Следует отметить, что все эти пандусы несли различные частные функции. Существуют пандусы, ведущие в отдельное сооружение или организующие систему входа в крепость и сообщение внутри входного комплекса, а также пандусы служили связью между входами в крепость и донжонами. Нужно отметить, что во всех вышеуказанных памятниках пандус играл роль площадки для входа в городище. Но, в отличие от указанных пандусов, в Акшахан-кала пандус был построен по обеим сторонам ворот, то есть фиксируется входной и выходной пандус (рис. 7). Такое сооружение является одним из первых, которое встречается в поселениях Древнего Хорезма. В ходе изучения предвратного лабиринта исследователи утверждали, что зафиксировали дорожку из сырцовых кирпичей длиной около 8 м и шириной 5 м, но не смогли определить – является или это пандусом, или специальной площадью из кирпичей внутри предвратного лабиринта.

Длина выходного пандуса равна 15 м от пахового цоколя крепостной стены, ширина 7,52 м, примерная площадь пандуса составляет 112,5 м², что вполне совпадает с размерами входного пандуса в предвратном лабиринте. Пандус выполнен из сырцовых кирпичей размерами 40×42×12 см, 38×40×10 см; примыкает к паховой платформе крепостных стен. Конструктивные особенности пандуса следующие: имеет уклон внутрь городища примерно на 10–12° и соединяет две разновысокие площадки – ворота и пол внутреннего пространства городища, улицы; служил выходной площадью из городища. В качестве раствора кирпичной кладки по краям пандуса «бордюра» использовалась глина, уложенная толщиной в 5–6 см, а в середине его в качестве заполнителя использовался чистый аллювиальный песок. Пандус в районе пахового основания крепостных стен сохранился в 11 рядов кирпичной кладки, высотой около 2 м (рис. 6; 7). В квадрате E1 пандус сохранился в три ряда сырцовой кладки. В квадрате F1 был обнаружен слой утрамбованной пахсы, который предположительно и является конечной точкой пандуса. В квадрате G2 зафиксирован слой песчаной засыпки 084 толщиной 25 см, поверх которой был уложен слой 083 утрамбованной глины толщиной 20 см, который является уже началом улицы, ведущей к Центральному монументу (рис. 3; 6–7). Кирпичная кладка пандуса покоится на песчаной подсыпке, насыпанной на материк. Для разных участков установлена различная толщина песчаной подсыпки. Например, у основания крепостной стены толщина песчаной подсыпки равна 30 см, в квадрате D1 толщину данной подсыпки определить удалось только до 1,20 м, далее из-за грунтовых вод ее не удалось проследить. В квадрате D4 мощность песка составила 20 см. Из этих данных следует, что материковая поверхность внутри городища была неровной, и территория была засыпана песком для ее нивелировки. В квадратах B1 и D1, разбитых по обеим сторонам пандуса, были обнаружены слои песка, которые, возможно, были насыпаны после постройки пандуса и поверх его закрыли слоем глины. Из этого следует, что территория по обеим сторонам пандуса была заполнена песком и слоем утрамбованной глины, образуя пологую поверхность. Исходя из вышеуказанных данных, можно предположить этапы постройки пандуса. Сначала были определены длина и ширина будущего пандуса, следующий

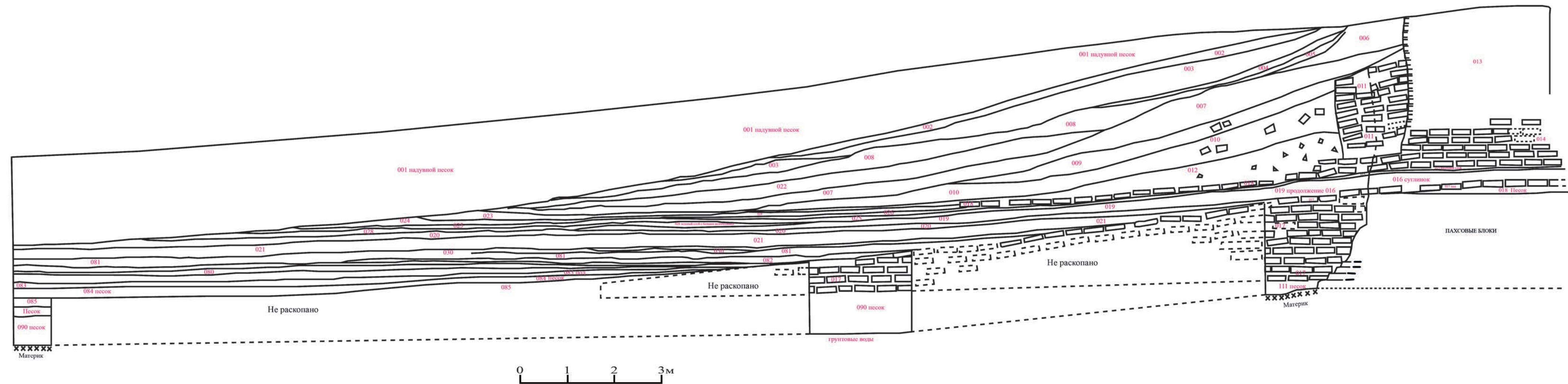

Рис. 6. Разрез северного борта раскопа
6-сур. Қазбаның солтүстік ернеуінің қимасы
Fig. 6. Section of the northern side of the excavation

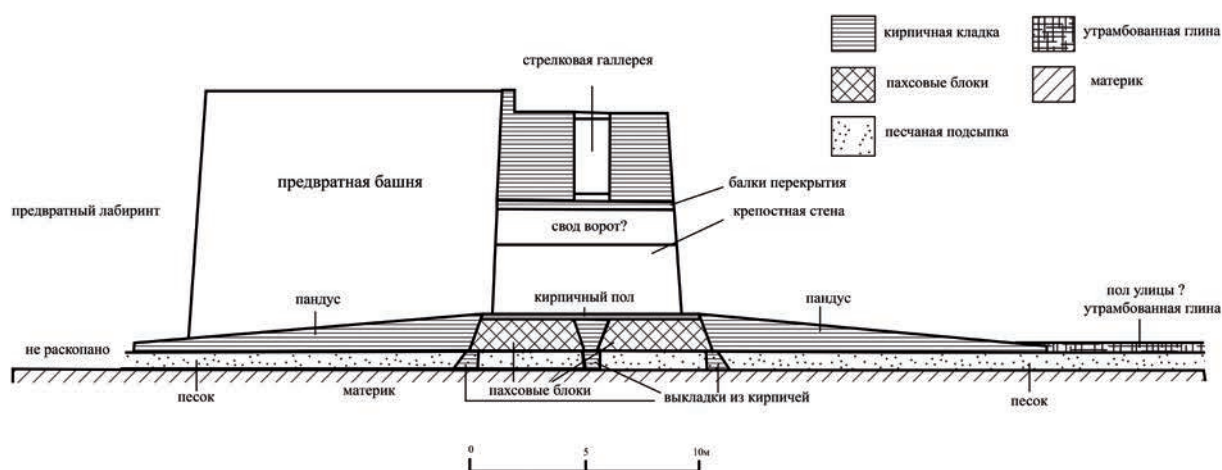

Рис. 7. Схематический разрез юго-восточных ворот с элементами реконструкции (по результатам раскопок 2003 и 2018 гг.)

7-сур. Реконструкция элементтері бар оңтүстік-шығыс қақпа сызбасының қимасы (2003 және 2018 жж. қазба жұмыстарының нәтижелері бойынша)

Fig. 7. Schematic section of the southeast gate with elements of reconstruction (based on the results of excavations in 2003 and 2018)

этап – это возведение стен «бордюров» пандуса кладкой из кирпичей на глиняном растворе. Потом площадь между этими кладками заполнили кирпичами на песчаном растворе. Кирпичная кладка поверхности пандуса была уложена на глиняном растворе, образуя пол. Сделать из кирпичей пологий ровный скат – трудная задача, так как невозможно избежать ступеней и уступов от кладок кирпичей. Для придания ровной поверхности они заполнялись и замазывались глиняным раствором.

Использование песка – распространенный метод в градостроительстве Древнего Хорезма. Песок в строительстве широко используется по сей день. Для постройки пандуса, который должен был служить определенное время, использование глины в растворе было нерациональным, так как глина имеет функцию уплотнения и не устойчива к атмосферным осадкам. Так, даже в настоящее время в строительстве использование песка как материала для нивелирования и уплотнения при выкладке тротуарных плиток не утратило своего значения.

В квадратах С2 и С3 были обнаружены лунки диаметром 15 см и глубиной 20–30 см – одна из интересных конструктивных находок в Акшахан-кала (рис. 4; 5). Такие лунки были обнаружены в раскопе 10 во внутреннем дворе Центрального церемониального комплекса. Функциональное назначение этих лунок на данный момент является неясным. Есть гипотеза, что эти лунки связаны с системой водостоков или представляют ямы от столбов, которые не сохранились до наших дней. В квадрате С3 на пандусе было обнаружено разрушение кирпичного пола площадью 1,20×0,9 м, которое уходит дальше за границы раскопа. Возможно, его заново ремонтировали, замазав глиной.

Керамический материал, полученный в 2018 г., зафиксирован в большом количестве в слоях, образованных над полом пандуса. В основном он состоит из фрагментов посуды, изготовленной на гончарном круге, лепная керамика представлена единичными экземплярами. Предположительная датировка материалов выполнена на основе некоторых технологических свойств, форм венчиков сосудов и сравнительного анализа с керамическим материалом других городищ.

Хронологическая последовательность Хорезма была впервые представлена С.П. Толстовым [Толстов 1948: 32–33, табл. 88]. На основе анализа многочисленных материалов, в том числе и керамического, С.П. Толстов время античности разделил на три периода: архаический – VI – начало IV в. до н.э.; кангуйский – IV в. до н.э. – I в. н.э.; кушанский – II – начало III в. н.э.

В 1959 г. публикуется коллективная монография «Керамика Хорезма», где особенно следует выделить фундаментальный труд М.Г. Воробьевой «Керамика Хорезма античного периода» [Воробьева 1959: 63–221], посвященный технико-типологическому анализу керамического комплекса Древнего Хорезма и по сей день являющийся настольной книгой исследователей керамики Южного Приаралья. Керамический комплекс с IV в. до н.э. до IV в. н.э. М.Г. Воробьева разделила на два периода кангуйский и кушанский. Таким образом, она определила основные керамические комплексы данного периода и выделила переходные этапы с одного культурного периода на следующий. М.Г. Воробьева отмечает, что данная периодизация является условной и нуждается в корректировке в свете новых археологических исследований. Например, радиоуглеродные анализы были взяты из керамического комплекса нижнего горизонта Кой-Крылган-калы. Как утверждают сами исследователи, результат радиоуглеродных образцов дал рубеж III–II вв. до н.э. [Рапопорт 1967: 231]. Но, основываясь на работах геохимиков, комплекс керамики с объекта датировали началом III в. до н.э. Подводя итоги, исследователи приходят к выводу о том, что керамику можно датировать началом или концом III в. до н.э., но определяют время постройки городища IV в. до н.э. [Виноградов и др. 1962: 390]. Однако до настоящего времени периодизация, представленная С.П. Толстовым, не оспаривалась и не подвергалась корректировкам, в связи с чем мы придерживаемся данной теории в определении относительной хронологии.

Керамический материал памятника был разбит по стратиграфическим слоям для определения относительной хронологии (рис. 6).

В суглинистом слое 020 был зафиксирован керамический материал, который, судя по технологии и визуальным характеристикам, относится к III–IV вв. н.э.:

Миска с диаметром венчика 26 см, тесто красного цвета, обжиг равномерный, покрыт светло-желтым ангобом, тулово имеет полусферическую форму, край венчика отогнут наружу, образуя площадку (рис. 8, 1) [Воробьева 1959: 154–155, рис. 34, 8]. Кувшин диаметром 10 см, венчик подтреугольный в разрезе, тесто красного цвета, обжиг равномерный, на внешней стороне венчика имеется прочерченная неглубокая линия (рис. 8, 2). Аналогичные сосуды встречаются в I горизонте городища Топрак-кала [Неразик 1981: 86–88, рис. 40, 17–19, 21–26]. Судя по аналогиям, керамические фрагменты из этого слоя датируются II–IV вв. н.э.

В слое 021 представлены 4 экз. наиболее диагностических керамических фрагментов, происходящих от венчиков кувшинов, покрытых розовым и красным ангобом. Край венчика отогнут наружу, валикообразный или подтреугольный в сечении. Обжиг черепков равномерный, красного цвета, диаметр устья – 12–14 см. Форму тулова реконструировать не удалось, но можно предполагать, что это сосуды с высоким узким горлом (рис. 8, 3–6). У одного фрагмента внешняя сторона венчика имеет прочерченные желобки и относится к рифленому типу венчиков (рис. 8, 4). Аналогичные сосуды можно наблюдать в среднем и верхнем горизонте Кой-Крылган-кала [Воробьева 1959: 147, рис. 32, 1–4; 1967: 322, табл. IX, 1, 35, 36, 22].

Керамический материал из слоя 052 представлен двумя диагностическими фрагментами венчиков хумчей (рис. 8, 7–8). Сосуды имеют валикообразный в сечении венчик, который отделен от тулова желобком, нанесенным пальцами. Судя по характеру поверхности и профилю фрагментов, можно предположить, что один из хумчей имел валик на плечике. Диаметр устья – 26 см толщина

стенок – 1–1,2 см, черепок красного цвета покрыт розовым ангобом, сформирован на гончарном круге. Венчики были раскрашены красно-коричневой росписью. Роспись наносилась небрежно, наблюдаются брызги и потеки краски во внутренней части. Возможно, тулово сосудов тоже было раскрашено спиральной росписью, что мы можем наблюдать на поверхности аналогичных сосудов [Воробьева 1959: 126–128, рис. 27, 23, 27].

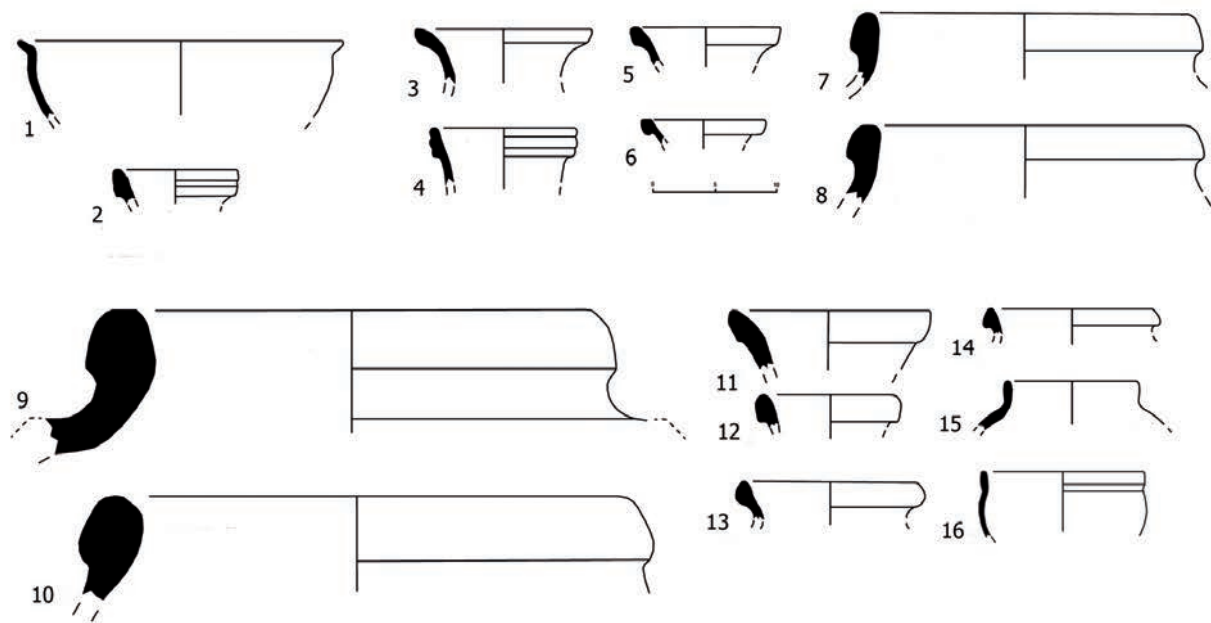

Рис. 8. Керамика с раскопа 09. 2018 г.

8-сур. 09 қазбадан алынған керамика. 2018 ж.

Fig. 8. Pottery from the excavation 09. 2018

Слой 082 был зафиксирован в северном борту раскопа над поверхностью пола пандуса. Находки с данного слоя: фрагменты хумов, кувшинов, горшков. Хумы представлены двумя диагностическими экземплярами – это фрагменты сосудов с валикообразным венчиком. Судя по линии, которая идёт от шейки к тулову, можно предположить, что имелся валик, отделявший тулово от шейки (рис. 8, 9–10). Рельефный валик характерен для хумов древнехорезмийского периода. Черепок фрагментов красного цвета, обжиг равномерный, изготовлен на медленно вращающейся подставке. Хумы покрыты розовым ангобом, имеют следы красной росписи. Диаметр – 32–35 см. Судя по форме и технологическим свойствам, сосуды датируются не раньше II в. до н.э. [Воробьева 1959: 125–126, рис. 30–31; 1967: 321, табл. VIII, 1, 15–16].

Кувшины из этого слоя представлены тремя диагностическими фрагментами. Это сосуды с отогнутым наружу краем венчика (рис. 8, 11–13). Изготовлены на гончарном круге, черепок в изломе красный, имеют ангобное покрытие розового цвета, сохранились следы от красной росписи. Диаметр устья кувшинов 10–14 см. Судя по фрагментам, два сосуда имели высокое

горло (рис. 8, 11–12) и один – с невысокой шейкой, переходящей в плечики (рис. 6, 13). Такие изделия были обнаружены в среднем и верхнем горизонте Кой-Крылган-кала [Воробьева 1967: 322, табл. IX, 19–21].

Горшкообразные сосуды имеют подтреугольные и прямые в сечении венчики; изготовлены на гончарном круге, тесто красного цвета, обжиг равномерный, имеют светло-розовый ангоб. Диаметр устья – 10–14 см (рис. 8, 14–15). Также из этого слоя происходит и фрагмент венчика чаши, форма которой является характерной для древнехорезмийского периода (рис. 8, 16).

4 Заключение *(Искандерова А., Торениязов А.)*

Цокольная часть ворот Верхнего города по конструкции не отличается от крепостной стены, здесь также присутствуют: песчаная подсыпка, выкладки из кирпичей, пахсовые цоколи. Первоначальная ширина юго-восточных ворот, возможно, была шире (около 4 м), а затем их сузили приставной стеной или пилонами. Внутренняя крепостная стена северной части ворот была отремонтирована или пережила конструктивные изменения. Пахсовый цоколь и кирпичный пол прохода ворот имел высоту около 2 м от уровня материка, что предполагало строительство подъемного устройства в виде пандуса.

Наличие пандуса внутри городища указывает на то, что дорожка из сырцовых кирпичей, вскрытая в предвратном лабиринте в 2003 г., возможно, тоже является входным пандусом, и городище имело входной и выходной пандус. Строительство пандуса происходило в один период со строительством крепостных стен. Предполагаемая улица, ведущая к Центральному монументу (раскоп 07), была выполнена из песчаной подсыпки и утрамбованной поверх нее глины. Площадь по сторонам пандуса с севера и юга была засыпана песком и глиной. В квадрате D4 удалось проследить три разновременных пола обживания, но в других участках этого зафиксировать не удалось. Любопытным является тот факт, что в ходе раскопок территории за пределами пандуса в южной части раскопа было зафиксировано несколько слоев, которые включали в составе золу и угольки, что не встречено в северной части. Поздние кирпичные кладки 014, 125 и 062 были построены в один период, но функцию данных кладок не удалось выяснить. Возможно, кирпичная кладка была сооружена в период сужения ворот.

Рассматривая найденный керамический материал по слоям, можно предположить, что слои 020 и 021 датируются II–IV вв. н.э. Судя по керамическому материалу, выявленному в слоях 050, 052, 082 над полом пандуса, эти слои датируются II в. до н.э. и I в. н.э. Наличие пандуса в предвратном лабиринте юго-восточных ворот и внутреннем пространстве Верхнего города является своеобразной строительной конструкцией, которая на данный момент не была зафиксирована в градостроительстве Древнего Хорезма.

Таким образом, фортификация городища Акшахан-кала отличается своей многоярусной системой оборонительных сооружений, мощными крепостными стенами, конструкцией ворот. Своеобразная конструкция подъемного сооружения, обнаруженная в воротах городища, связана с несколькими причинами, требующими научного определения, разъяснения на основе научно обоснованных фактов в последующем. Нами была сделана попытка освещения подъемного сооружения на основе материалов, полученных в ходе изучения юго-восточных ворот Верхнего города Акшахан-кала. Пока нельзя утверждать, что конструкция юго-восточных ворот аналогична остальным двум воротам Верхнего города и воротам Нижнего города. Расположение последних до сих пор определено не полностью. Фортификация Акшахан-кала – в основном изучение городских ворот – требует дальнейших исследований и остается приоритетной целью для будущих археологических изысканий.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Андрианов Б.И. Древние оросительные системы Приаралья. М.: Наука, 1969. 252 с.
- 2 Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода // Керамика Хорезма. ТХАЭЭ / Отв. ред. Толстов С.П., Воробьева М.Г. Т. IV. М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 63-221.
- 3 Воробьева М.Г. Керамика // Кой-крылган-кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. – IV в. н.э. ТХАЭЭ / Отв. ред. Толстов С.П., Вайнберг Б.И. Т. V. М.: Наука, 1967. С. 102-132.
- 4 Виноградов А.П., Девириц А.Л., Добкина Э.И., Маркова И.Г. Определение абсолютного возраста по C¹⁴. Сообщение 3 // Геохимия. 1962. № 5. С. 390-401.
- 5 Лапиров-Скобло М.С. Реконструкция памятника // Кой-Крылган-кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. – IV в. н.э. ТХАЭЭ / Отв. ред. Толстов С.П., Вайнберг Б.И. М.: Наука, 1967. С. 265-310.
- 6 Манылов Ю.П. Городище Аяз кала II – уникальный памятник раннесредневекового Хорезма // Археология Приаралья / Отв. ред. Камалов С.К., Ягодин В.Н. Вып. 2. Ташкент: Фан, 1984. С. 46-54.
- 7 Материалы к своду памятников истории и культуры Каракалпакской АССР / Отв. ред. Ягодин В.Н., Малияров С.М. Вып. 2. Нукус: Каракалпакстан, 1986. 251 с.
- 8 Неразик Е.Е. Керамика из раскопок городища // Городище Топрак-кала. ТХАЭЭ / Отв. ред. Неразик Е.Е., Рапопорт Ю.А. Т. XII. М.: Наука, 1981. С. 72-101.
- 9 Орлов М.А. Барактам (Новые памятники позднеантичной архитектуры северо-восточного Хорезма) // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции в 1945–1948 гг. ТХАЭЭ / Отв. ред. Толстов С.П. Т. I. М.: Изд-во АН СССР, 1952. С. 135-153.
- 10 Рапопорт Ю.А. К вопросу о назначении памятника // Кой-крылган-кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. – IV в. н.э. ТХАЭЭ / Отв. ред. Толстов С.П., Вайнберг Б.И. Т. V. М.: Наука, 1967. С. 227-265.
- 11 Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: Издание МГУ, 1948. 352 с.
- 12 Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949–1953 гг. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции в 1949–1953 гг. ТХАЭЭ / Отв. ред. Толстов С.П. Т. II. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 7-259.
- 13 Ходжаниязов Г.Х. Отчет о работах Южно-Каракалпакского археологического экспедиционного отряда 1985 г. // Архив ККНИИГН ККОАНРУз. Ф. 5, оп. 1, д. 2, 36 с.
- 14 Ходжаниязов Г.Х. Кызыл-кала (работы 1981–1982 гг.) // Археология Приаралья / Отв. ред. Камалов С.К., Ягодин В.Н. Вып. III. Ташкент: Фан, 1986. С. 51-65.
- 15 Ходжаниязов Г.Х., Беттс А., Искандерова А.Д. К вопросу о некоторых аспектах в изучении городища Акшахан-кала // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. 2018. № 1. С. 88-99.
- 16 Ходжаниязов Г.Х., Беттс А., Минарди М., Амиров Ш., Ягодин В.В., Торениязов А., Бекбаулиев А., Ходжалепесов И. Археологические исследования международной Каракалпакско-Австралийской экспедиции в 2015–2017 гг. // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. 2019. № 1 (254). С. 119-123.
- 17 Ходжаниязов Г.Х., Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Макларен Б.П. Археологические исследования на Акшахан-кале // Археологические исследования в Узбекистане – 2000 год / Отв. ред. Ширинов Т.Ш. Самарканд: Институт археологии АН РУз, 2001. С. 175-181.
- 18 Ходжаниязов Г., Хелмс С., Снеддон Э. Археологические исследования на городище Акшахан-кала в 2001 г. // Археологические исследования в Узбекистане 2001 год / Отв. ред. Ширинов Т.Ш. Ташкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. С. 165-171.
- 19 Ходжаниязов Г.Х., Хелмс С.У., Колин Д.Т. Исследования в Южном Каракалпакстане // Археологические исследования в Узбекистане – 2003 год / Отв. ред. Ширинов Т.Ш. Ташкент: Узбекистон миллий энциклопедияси, 2004. С. 212-214.
- 20 Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Ходжаниязов Г.Х. О работах Ташкырманской Международной археологической экспедиции 1995 г. // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. 1996. № 3. С. 101-107.
- 21 Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г.Х., Статов В.А. Внешняя стена городища Казаклы-Яткан // История Узбекистана в археологических и письменных источниках / Отв. ред. Анарбаев А.А. Ташкент: Фан, 2005. С. 172-178.
- 22 Helms S.W., Yagodin V.N. Excavations at Kazakli Yatkan in the Tash-Kirman oasis of ancient Chorasmlia: a preliminary report // Iran. 1997. Vol. 35. P. 43-65.

- 23 Helms S.W., Yagodin V.N., Betts A.V.G., Khozhaniyazov G., Kidd F. Five seasons of excavations in the Tash-Kirman oasis of ancient Chorasnia, 1996–2000. An interim report // Iran. 2001. Vol. 39. P. 119-144.
- 24 Helms S.W., Yagodin V.N., Betts A.V.G., Khozhaniyazov G., Negus M. The Karakalpak-Australian Excavations in Ancient Chorasnia: the Northern Frontier of the “Civilised” Ancient World // Ancient near eastern studies. 2002. Vol. XXXIX. P. 4-43.
- 25 Minardi M., Khozhaniyazov G. The Central Monument of Akchakhan-kala: Fire Temple, Image Shrine or Neither? Report on the 2014 Field Season // Bulletin of the Asia Institute (2011). 2015. Vol. 25. P. 121-146.
- 26 Yagodin V., Betts A., Kidd F., Brite E., Khozhaniyazov G., Amirov Sh., Yagodin V.V., Fray G. Karakalpak-Australian Excavations in Ancient Chorasnia. An Interim Report on the Kazakly-yatkan Wall Paintings: the “Portrait” Gallery // Journal of Inner Asian Art and Archaeology. 2009a. No. 4. P. 7-41.
- 27 Yagodin V.N., Betts A.V.G., Helms S.W., Khozhaniyazov G., Amirov Sh., Negus-Cleary M. Karakalpak-Australian excavations in Ancient Chorasnia, 2001–2005. Interim Report on the Fortifications Kazakly-yatkan and Regional Survery // Iran. 2009b. No. 47. P. 33-55.

REFERENCES

- 1 Andrianov, B. I. 1969. *Drevnie orositelnye sistemy Priaraliya (Ancient irrigation systems of the Aral Sea region)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 2 Vorobieva, M. G. 1959. In: Tolstov, S. P., Vorobieva, M. G. (eds.). *Keramika Horezma. Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii (Khorezm ceramics. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition)*. Vol. IV. Moscow: Academy of Sciences of the USSR Publ., 63-221 (in Russian).
- 3 Vorobieva, M. G. 1967. In: Tolstov, S. P., Vainberg, B. I. (eds.). *Koi-krylgan-kala – pamyatnik kultury drevnego Horezma IV v. do n.e. – IV v. n.e. Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii (Ceramics, Koi-krylgan-kala – a cultural monument of ancient Khorezm of the 4th century BC – 4th century AD. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition)*. Vol. V. Moscow: “Nauka” Publ., 102-132 (in Russian).
- 4 Vinogradov, A. P., Devirts, A. L., Dobkina, E. I., Markova, I. G. 1962. In: *Geohimiya (Geochemistry)*, 5, 390-401 (in Russian).
- 5 Lapirovo-Skoblo, M. S. 1967. In: Tolstov, S. P., Vainberg, B. I. (eds.). *Koi-krylgan-kala – pamyatnik kultury drevnego Horezma IV v. do n.e. – IV v. n.e. Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii (Ceramics, Koi-krylgan-kala – a cultural monument of ancient Khorezm of the 4th century BC – 4th century AD. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition)*. Vol. V. Moscow: “Nauka” Publ., 265-310 (in Russian).
- 6 Manylov, Yu. P. 1984. In: Kamalov, S. K., Yagodin, V. N. (eds.). *Arheologiya Priaraliya (Archaeology of the Aral Sea region)*. Tashkent: “Fan” Publ., 46-54 (in Russian).
- 7 *Materialy k svodu pamyatnikov istorii i kultury Karakalpakskoy ASSR (Materials for the collection of sites of history and culture of the Karakalpak ASSR)*. 1986. Nukus: “Karakalpakstan” Publ. (in Russian).
- 8 Nerazik, E. E. 1981. In: Nerazik, E. E., Rapoport, Yu. A. (eds.). *Gorodische Toprak-kala. Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii (The Ceramics from the excavations of the settlement. Toprak-kala. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition)*. Vol. XII. Moscow: “Nauka” Publ., 72-101 (in Russian).
- 9 Orlov, M. A. 1952. In: Tolstov, S. P. (ed.). *Arheologicheskie i etnograficheskie raboty Horezmskoy ekspeditsii v 1945–1948. Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii (Archaeological and ethnographic works of the Khorezm expedition in 1945–1948. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition)*. T. I. Moscow: Academy of Sciences of the USSR Publ., 135-153 (in Russian).
- 10 Rapoport, Yu. A. 1967. In: Tolstov, S. P., Vainberg, B. I. (eds.). *Koi-krylgan-kala – pamyatnik kultury drevnego Horezma IV v. do n.e. – IV v. n.e. Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii (Ceramics, Koi-krylgan-kala – a cultural monument of ancient Khorezm of the 4th century BC – 4th century AD. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition)*. Vol. V. Moscow: “Nauka” Publ., 227-265 (in Russian).
- 11 Tolstov, S. P. 1948. *Drevnii Horezm. Opyt istoriko-arheologicheskogo issledovaniya. (Ancient Khorezm. Experience of historical and archaeological research)*. Moscow: Moscow State University Publ. (in Russian).

- 12 Tolstov, S. P. 1958. In: Tolstov, S. P. (ed.). *Arheologicheskie i etnograficheskie raboty Horezmskoy ekspeditsii AN SSSR v 1949–1953 gg. Trudy Horezmskoy arheologo-etnograficheskoy ekspeditsii (Archaeological and Ethnographic works of the Khorezm Expedition of the USSR Academy of Sciences in 1949–1953. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition)*. Vol. II. Moscow: Academy of Sciences of the USSR Publ., 7-259 (in Russian).
- 13 Hodjaniyazov, G. H. 1985. In: Archive of the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. F. 5, d. 2 (in Russian).
- 14 Hodjaniyazov, G. H. 1986. In: Kamalov, S. K., Yagodin, V. N. (eds.). *Arheologiya Priaraliya (Archaeology of the Aral Sea region)*. Tashkent: “Fan” Publ., 51-65 (in Russian).
- 15 Hodjaniyazov, G. H., Betts, A., Iskanderova, A. D. 2018. In: *Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan (Bulletin of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan)*, 1, 88-99 (in Russian).
- 16 Hodjaniyazov, G. H., Betts, A., Minardi, M., Amirov, Sh., Yagodin, V. V., Torenliyazov, A., Bekbauliev, A., Hodjalepesov, I. 2019. In: *Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan (Bulletin of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan)*, 1, 119-123 (in Russian).
- 17 Hodjaniyazov, G. H., Yagodin, V. N., Helms, S. W., Maklaren, B. P. 2001. In: Shirinov, T. Sh. (ed.). *Arheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane – 2000 god (Archaeological research in Uzbekistan – 2000)*. Samarkand: Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, 175-181 (in Russian).
- 18 Hodjaniyazov, G., Helms, S. U., Sneddon, E. 2002. In: Shirinov, T. Sh. (ed.). *Arheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane 2001 god (Archaeological research in Uzbekistan 2001)*. Tashkent: Abdulla Kodiriy nomidagi halk merosi nashriyoti, 165-171 (in Russian).
- 19 Hodjaniyazov, G. H., Helms, S. W., Kolin, D. T. 2004. In: Shirinov, T. Sh. (ed.). *Arheologicheskie issledovaniya v Uzbekistane – 2003 god (Archaeological research in Uzbekistan – 2003)*. Tashkent: Uzbekiston millij enciklopediyasi, 212-214 (in Russian).
- 20 Yagodin, V. N., Helms, S. W., Hodjaniyazov, G. H. 1996. In: *Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan (Bulletin of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan)*, 3, 101–107 (in Russian).
- 21 Yagodin, V. N., Hodjaniyazov, G. H., Statov, V. A. 2005. In: Anarbayev, A. A. (ed.). *Istoriya Uzbekistana v arheologicheskikh i pismennykh istochnikah (The history of Uzbekistan in archaeological and written sources)*. Tashkent: “Fan” Publ., 172-178 (in Russian).
- 22 Helms, S. W., Yagodin, V. N. 1997. In: *Iran*, 35, 43-65 (in English).
- 23 Helms, S. W., Yagodin, V. N., Betts, A. V. G., Khozhaniyazov, G., Kidd, F. 2001. In: *Iran*, 39, 119-144 (in English).
- 24 Helms, S. W., Yagodin, V. N., Betts, A. V. G., Khozhaniyazov, G., Negus, M. 2002. In: *Ancient near eastern studies*, XXXIX, 4-43 (in English).
- 25 Minardi, M., Khozhaniyazov, G. 2015. In: *Bulletin of the Asia Institute* (2011), 25, 121-146 (in English).
- 26 Yagodin V., Betts A., Kidd F., Brite E., Khozhaniyazov G., Amirov Sh., Yagodin V.V., Fray G. 2009a. In: *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 4, 7-41 (in English).
- 27 Yagodin V.N., Betts A.V.G., Helms S.W., Khozhaniyazov G., Amirov Sh., Negus-Cleary M. 2009b. In: *Iran*, 47, 33-55 (in English).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
 / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
 / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
 Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
 Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.06.2022.
 Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 27.06.2022.
 Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 27.06.2022.

2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары

© 2022 ж. Ахметова Ұ.Т., Тұрарұлы А., Жұмабаев А.Ж.

Keywords: archaeology, research, medieval city, Saraishyk, Golden Horde, gurkhana, dirham, pool

Түйін сөздер: археология, зерттеулер, ортағасырлық қала, Сарайшық, Алтын Орда, көрхана, дирхем, пұл

Ключевые слова: археология, исследования, средневековый город, Сарайшык, Золотая Орда, курхана, дирхем, пұл

Ulzhan Akhmetova¹, Aibek Turaruly², Amangeldi Zhumabayev²

¹Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Dosmukhamedov Atyrau University,

Atyrau, Kazakhstan. E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

²Chief inspector, State Historical-Cultural Museum-Reserve “Saraishyk”, Saraishyk, Kazakhstan.

E-mail: aibek_tu@mail.ru

²Corresponding author, master, researcher, State Historical-Cultural Museum-Reserve “Saraishyk”,

Saraishyk, Kazakhstan. E-mail: tarix212@mail.ru

Archaeological excavations in the medieval city of Saraishyk in 2021

Abstract. The article introduces the preliminary results of archaeological work carried out in 2021 at the medieval settlement of Saraishyk. The monument is located 45 km north of Atyrau. During this period, work was carried out at Excavation no. 3, which was started in 2019. During the research, the structure of the Golden Horde time was recorded, in which adjacent rooms and long corridors were identified. Finds in the form of coins of the Uzbek Khan and Janibek Khan period, found on the floors of the premises, allow us to date the construction to the middle of the 14th century. Studies of previous years have shown that the cultural layer of the city is strongly mixed due to the use of the territory of the monument for burials and buildings. Nevertheless, in some areas, the remains of mud brick structures located at the level of the lower cultural layer have been preserved much better. Most of the excavation materials are represented by fragments of ceramics and animal bones. The thoughtful layout, expressed in the form of straight streets, buildings arranged in rows, the abundance of artifacts in the cultural layer indicate that the city was a major cultural and political center.

Acknowledgement: Article of the Committee of culture of the Ministry of Culture and sports of the Republic of Kazakhstan for 2021–2023 no. BR10164208 released at the expense of the project.

Citation: Akhmetova, U., Turaruly, A., Zhumabayev, A., 2022. Archaeological excavations in the medieval city of Saraishyk in 2021. *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 111-120 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.111.120](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.111.120)

Ұлжан Төлегенқызы Ахметова¹, Айбек Тұрарұлы²,
Амангелді Жұмабаев²

¹тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті, Атырау, Қазақстан.

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

²бас инспектор, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Атырау, Қазақстан.

E-mail: aibek_tu@mail.ru

Улжан Ахметова¹, Айбек Тұрарұлы²,
Амангелді Жұмабаев²

¹доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет им. Х. Досмұхамедова, г. Атырау, Казахстан.

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

²главный инспектор, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», г. Атырау, Казахстан. E-mail: aibek_tu@mail.ru

²автор-корреспондент, магистр, ғылыми қызметкер,
«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени
музей-қорығы, Атырау, Қазақстан.
E-mail: tarix212@mail.ru

²автор-корреспондент, магистр, научный сотрудник,
Государственный историко-культурный музей-
заповедник «Сарайшық», г. Атырау, Казахстан.
E-mail: tarix212@mail.ru

**2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласында
жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары**

**Археологические раскопки средневекового
городища Сарайшык в 2021 г.**

Аннотация. Мақалада 2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында жүргізілген археологиялық жұмыстардың алдын-ала нәтижелері туралы айтылады. Сарайшықтың Ұлы Жібек жолында атқарған ролін жаңа ізденістермен толықтыру мақсатында зерттеу жұмыстары іске асырылуда. 2019 ж. басталған № 3 қазба орнындағы зерттеу одан әрі жалғастырылды. Қатарласа орналасқан бөлмелері, ұзын дәліздері бар алтынордалық кезеңнің ғимараты ашылып, құрылыс еденінен табылған Өзбек хан мен Жәнібек ханның соқтырған тиындары арқылы XIV ғ. орта тұсымен кезеңделіп отыр. Бұрынғы зерттеулер көрсеткендей, қаланың мәдени қабаты түрлі жерленімдер, жаңа құрылыстар салынуы себепті бір-бірімен араласып кеткенімен, кейбір аудандардағы төменгі мәдени қабатта шикі кірпіштен тұрғызылған құрылыстар жақсы сақталған. Бұл алдын-ала жоспарланып жасалған түзу көшелерден, қатар орналасқан ғимараттардан қаланың аймақтағы дәрежесі жоғары екені байқалады. Қазбадан табылған материалдардың басым бөлігі қыш ыдыстар сынықтары мен жануарлар сүйектерінен тұрады. Мәдени қабаттың жәдігерлерге, әр түрлі бұйымдардың қалдықтарына бай болуы да, қаланың үлкен мәдени-саяси орталық болғанынан хабар береді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитетінің 2021–2023 жж. арналған № BR10164208 жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Ахметова Ұ.Т., Тұрарұлы А., Жұмабаев А. 2021 ж. ортағасырлық Сарайшық қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 111-120-66. DOI: [10.52967/akz2022.2.16.111.120](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.111.120)

Аннотация. В статье в научный оборот вводятся предварительные результаты археологических работ, проведенных в 2021 г. на средневековом городище Сарайшык. Исследования проводились на раскопе № 3, начатом в 2019 г. В ходе раскопок зафиксировано строение золотоордынского времени, в котором выявлены смежные комнаты, длинные коридоры. Находки в виде монет периода Узбек хана и Джанибек хана, обнаруженные на полах помещений, позволяют датировать конструкцию серединой XIV в. Исследования предыдущих лет показали, что культурный слой города сильно перемешан вследствие использования территории памятника под захоронения, постройки. Тем не менее, на некоторых участках остатки конструкций из сырцового кирпича, расположенные на уровне нижнего культурного слоя, сохранились гораздо лучше. Большая часть материалов раскопок представлена фрагментами керамики и костями животных. Продуманная планировка, выраженная в виде прямых улиц, постройки, расположенные рядами, насыщенность культурного слоя артефактами свидетельствуют о том, что город был крупным культурно-политическим центром.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта Комитета культуры Министерства культуры и спорта РК на 2021–2023 годы № BR10164208.

Для цитирования: Ахметова У., Тұрарұлы А., Жұмабаев А. Археологические раскопки средневекового городища Сарайшык в 2021 г. *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 111-120 (на каз. яз.). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.111.120](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.111.120)

1 Кіріспе (Ахметова Ұ.Т., Тұрарұлы А.)

Ортағасырлық Сарайшық қаласы қазіргі Атырау қаласынан 45 км жерде (Махамбет ауданы, Атырау обл.), Жайық өзенінің оң жағалауында орналасқан (1-сур.). Тарихи дерек бойынша қала XIII ғ. ортасында Бату ханның тұсында салынған [Самашев және т. б. 2006: 18]. Қала арқылы Еуропа елдерінен Хорезмге, Үндістан мен Қытайға басты құрлықтық сауда, керуен жолдары өткен. Алтын Орданың ыдырауынан кейін, XV ғ. 40-жылдарына қарай қала біртұтас Ноғай Ордасы мемлекеті болып қалыптасқан маңғыт жұртының астанасы болды. Қасым ханның билігі кезінде (1511–1521 жж.) Сарайшық Қазақ хандығының астанасы атанды [Тасмағамбетов, Самашев 2001: 29].

2021 ж. тамыз–қыркүйек айларында «Сарайшық» музей-қорығының ғылыми қызметкерлері ортағасырлық Сарайшық қаласы орнында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Қазбаның мақсаты – ортағасырлық қаланың Ұлы Жібек жолындағы атқарған ролін жаңа деректермен толықтыру болды [Ахметова және т. б. 2021].

Қала құландысына алғаш 1937 ж. археолог Н. Арзютов ғылыми-зерттеу жүргізді, бірнеше археологиялық қазбалар салды [Арзютов 1949: 126–134]. 1950 ж. Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы ортағасырлық қала орнында зерттеулер жүргізді [Маргулан 1951: 8]. 1996–2008 жж. аралығында З. Самашевтің жетекшілік етуімен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарайшық қаласына кең көлемде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді [Самашев 1996; 1998; 2003; 2005]. Ал, соңғы кездерде Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінің, «Сарайшық» музей-қорығының археологтары қала орнына археологиялық зерттеулерді жүргізіп келеді [Тұрарұлы, Плахов 2021; Плахов және т. б.: 2021].

1-сур. Қазақстан картасындағы Сарайшық қаласы. Картаны дайындаған М.А. Антонов

Fig. 1. Saraishyk town on the map of Kazakhstan. Map prepared by M. Antonov

Рис. 1. Городище Сарайшык на карте Казахстана. Карту подготовил М.А. Антонов

Зерттеу жұмыстары ортағасырлық қала орнындағы Жайық өзенінің жағалық белдеуінде, 2019 ж. басталған № 3 қазбада жалғасты. Бұл жерде алғашқы жұмыстарды Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі бастаған, жетекшісі Р. Харипова. Қазба орны оңтүстік және солтүстік бөліктерге бөлініп, шартты түрде № 3 және № 3А қазбалары жүргізілген [Отчет... 2019: 93]. № 3 және № 3А қазбалары бір қазбаның екі бөлігі, сондықтан оларды бір қазба ретінде қарастыру қолайлы. Осы қазбаның жоғарғы мәдени қабатынан жалпы саны тоғыз отбасылық жерлеу орындары – көрханалар және ондаған жеке жерленімдер, 5–6 тұрғын және шаруашылық бөлмелерінің бөліктері анықталған [Самашев 1998: 6]. Көрханалар жартылай жерге қазылып салынған, соған байланысты бұрынғы тұрғын, шаруашылық құрылыстарды кесіп, бұзып кеткені байқалады. Барлық көрханалар күйдірілген қызыл қыш кірпіштен тұрғызылған. Бүтін кірпіштердің өлшемдері $23 \times 23 \times 5$ см және $21 \times 21 \times 5$ см. Кірпіштер сазды балшық ерітіндісімен бекітіліп қаланған, қалыңдығы 1,5 см. Көрханалардың қабырға қаландысы 8–13 қатарға дейін сақталған, биіктігі 50–70 см аралығында. Барлық көрханаларда басы батысқа бағытталған 3–4 адамның сүйектері жерленген. Отбасылық жерлеу орны болғандықтан, ер мен әйел және жас балалардың сүйектері бар. Қазба барысында жоғарғы мәдени қабаттан іші күлге толған тандыр пештер мен кан жүйелері фрагменттері де анықталды. Тандыр пештердің диаметрлері 50–55 см немесе 60–70 см, қабырғаларының қалыңдығы 2–2,5 см шамасында болды. Бөлме қабырғалары түсі сарғыш, көлемі $37-38 \times 21-22 \times 5-6$ см шикі кірпіштерден қаланған. Қабырға қалыңдығы 60 см шамасында. Кірпіштерді бекіткен ерітінді балшықтың қалыңдығы 1,5–2 см. Археологиялық олжа ретінде қыштан жасалған іші қуыс ядро, биіктігі 80 см болатын үлкен құмыра, 34 дана тиындар жиынтығы, т. б. жәдігерлер табылған. 2019 ж. қазбадағы үстіңгі мәдени қабат XV–XVI ғғ. мерзімделген [Отчет... 2019: 93].

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері (Тұрарұлы А.)

Қалаларды зерттеудің дәстүрлі қалыптасқан методикасы: мәдени қабаттардан кездесетін барлық нысандарды тіркей отыра сипаттау, мерзімдеу арқылы және жан-жақты фототіркеулер жолымен, қала мәдени қабатын 5×5 м шаршыларға бөліп, қабат-қабатымен ашу әдісімен жүргізілді.

Мақаланың негізгі арқауы археологиялық зерттеулер барысында алынған нақты материалдар. Зерттеуге ортағасырлық Сарайшықта бұрын жүргізілген археологиялық жұмыстардың ғылыми есептері, ғылыми жинақтарда жарияланған мақалалардың мәліметтері пайдаланылды. Олар зерттеуге алынған күрделі мәселелерді толыққанды саралауға жол ашады.

2.2 Материалды сипаттау және талдау (Тұрарұлы А., Жұмабаев А.Ж.)

2021 ж. жұмыстар қазба алаңының жоғарғы мәдени қабатындағы 2019 ж. анықталған жерленімдер, тұрғын үйлер, шаруашылық құрылыстарының қалдықтарынан тазартып, одан әрі тереңдете қазудан басталды. Жоғарғы мәдени қабаттың мәліметтері 2019 ж. қазба есебінде сипатталып жазылған. Қазбаның солтүстік бөлігінде төменгі мәдени қабаттарды зерттеу қолға алынды. Солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған саман кірпіштен қаланған ұзын қабырғалардың бойынан алтынордалық кезең бөлмелері, оның ішкі көріністері анықталды (2-сур.).

Қазбаның бастапқы аумағы 300 м^2 құраса, жұмыстар барысында солтүстік бағытқа 25 м^2 кеңейтілді. Қазба алаңының жалпы аумағы 325 м^2 құрады [Ахметова және т. б. 2021: 36].

2-сур. Сарайшық. Қазбаның жоғарыдан түсірілген жалпы көрінісі. Сурет А.Ж. Жұмабаевтікі

Fig. 2. Saraishyk. General view of the excavation. Photo by A. Zhumabayev

Рис. 2. Сарайчик. Общий вид раскопа. Фото А.Ж. Жұмабаева

Қазба орнынан солтүстіктен оңтүстікке созылған, қатар орналасқан бөлмелері бар алтынордалық кезеңнің ғимараты ашылды. Бөлмелерге қазбаның солтүстік-батыс жағындағы дәліздер арқылы кіретін болған. Дәліздің ені – 75 см. Бөлмелердің оңтүстік-шығыс жағы көше жақ қасбеті деп саналады. Бөлмелерді нөмірлеу солтүстіктен оңтүстікке қарай берілді. Яғни, солтүстік шеткі бөлме № 1 бөлме деп есептелінді. Бөлмелердің қысқаша сипаттамасы:

№ 1 бөлме қабырғаларының көлемі 37×22×6 см саман кірпіштен қаланған. Қабырғалар бірнеше қабат саз балшықпен сыланған. Бөлменің көлемі 3,6×2,9 м, қабырғаларының қалыңдығы 0,22–0,65 м, сақталған биіктігі 0,57 м-ден 1,85 м дейін. Солтүстік қабырға «фахверкілі»¹ құрылыс екені анықталды, тігінен тесіктері сақталған ағаш бағана сырықтар орнатылған, яғни, екі бөлме ортасындағы аралық қабырға. Арғы солтүстік жағындағы бөлме қазылған жоқ, оны ашу келесі

¹термин БҚАЭ–1998 есебінен алынды [Самашев 1998: 11]

қазба маусымына жоспарланып отыр. Батыс қабырғасы дәліз бен осы бөлмені бөліп тұр. Батыс қабырғадан ары қарай қалыңдығы 76 см болатын дәліз қабырғасы орналасқан. № 1 бөлмеге № 2 бөлме арқылы оңтүстік жағынан кірген. Есігінің кеңдігі – 90 см, табалдырықтың биіктігі – 15 см. Есік оңтүстік қабырғаның дәл ортасына орналасқан. Бөлменің солтүстік-батыс бұрышында сыпа үстінде тандыр пеш орнатылған. Оның ернеуінің диаметрі 40 см (3-сур.). Кан арнасы тандырдың батыс жағында, солтүстік қабырғадан оңтүстік қабырғаға дейін созылған. Бұл тандыр пеш қала қазбасында кездесетін әдеттегі тандырлардан өзгешелеу. Осындай үлкен тандырлар Жетісудың

3-сур. Сарайшық. Тандыр. Сурет А.Ж. Жұмабаевтікі

Fig. 3. Saraishyk. Tandoor. Photo by A. Zhumabayev

Рис. 3. Сарайчик. Тандыр. Фото А.Ж. Жұмабаева

оңтүстік өңірлеріне тән [Самашев 2009: 33]. Пештің іші терең, күл тек түбінен шықты. Кан арналарына жалғанған қуыс тесіктер байқалмайды. Тандыр қабырғасының сырты ақ сұр түсті күлмен нығыздалып бекітілген.

Оңтүстік қабырғаға жақын жерде, есікке қарсы тағы бір тандыр пеш орны анықталды. Ол бұл бөлме еденінен төмен деңгейде орналасқандықтан, астыңғы құрылыс горизонтына тиесілі деп есептелді. Бөлмені топырақтан тазалау барысында мәдени қабаттан қыш ыдыстың шүмегі, еден

деңгейінен сүйектен жасалған шашқыстырғыш, сырлы қыш ыдыстар сынықтары, металл бұйымдар, т. б. табылды.

Бұл бөлменің оңтүстігінде № 2 бөлме орналасқан. Оған дәліз арқылы батыс жағынан кірген. Кірер ауыз есігінің кеңдігі 1,85 м. Тұрғын жай көлемі 3,32×3,58 м. Қабырғалар қалыңдығы 0,2–0,65 м, биіктігі 1,2–1,85 м. Қабырғалардың әкпен ақталғаны байқалады. Бірнеше қабат саз балшықты сылақтар үстінен әкпен ақталып тұрған. Соған қарағанда № 2 бөлменің басқаларынан ерекше маңызы болған секілді. Өйткені, басқа бөлмелерде әктің қалдығы кездескен жоқ.

Бөлменің шығыс қабырғасын бойлай орнатылған сыпаның ені 2,94 м, солтүстік қабырғадағы ені – 0,5 м, оңтүстік қабырғадағы ені – 0,9 м, биіктігі –0,32 м. Сыпа төселмеген, есік алдындағы алаңқайдың, яғни саз балшықпен сыланған еденінің көлемі 1,85×0,9 м. Бөлмеде екі тандыр пеш орналасқан, алғашқысы бөлменің оңтүстік қабырғасы іргесіне, оның кан арналары қабырғаны бойлай орналасса, екінші тандыр бөлменің орта бөлігінде орналасқан. Оңтүстік қабырғаны бойлай орналасқан тандырдың диаметрі 35 см, қабырғасының қалыңдығы 3 см. Кан арналары шығыс қабырға бойында қосылып, тік мұржа камерасы арқылы түтін жоғарыға сыртқа шығып кететін болған. Кан арналарының беті саман кірпіштермен жабылған. Еденнен моншақтар және темір бұйымдар қалдықтары кездесті.

№ 3 бөлме № 2-нің оңтүстігінде орналасқан. Оның көлемі 5,1×3,1 м. Қабырғаларының қалыңдығы 0,65–0,75 м аралығында, биіктігі 1,6 м. Есіктің кеңдігі 65 см. Оңтүстік жағында қабырғаның бойын түгел алып, ені 1,70 м болатын сыпа орналасқан. Есіктің оңтүстік шетінен № 4 бөлменің солтүстік қабырғасына дейін дәліз бойы шикі кірпіштермен қаланып, бітелген. Осы тұрғын жай ішін тазалау кезінде қола сақина, мыс тиындар, қыш ыдыс сынықтары табылды.

№ 4 бөлме № 3-тің оңтүстігінде орналасқан. Көлемі 2,7×2 м, қабырға қалыңдығы 0,50 м, сақталған биіктігі 1,8–1,18 м. Батыс қабырғадан ені–0,8 м есік орны байқалады. Ішкі көрінісінде басқа құрылыс элементтері анықталған жоқ. Топырақтан тазалау барысында онда қола қоңырау және құс бейнесі бар мыс тиын табылды.

№ 4 бөлменің оңтүстігінде № 5 орналасқан. Оның көлемі 3,4×3,74 м. Қабырғалар қалыңдығы 0,5 м, сақталған биіктігі 1,8–1,2 м. Есігі оңтүстік қабырғада орналасқан, ені 80 см. Есік алдындағы еденнің көлемі 1,8×1,7 м, басқа жағының барлығын сыпа алып жатыр. Шығыс қабырғасының іргесіне тандыр пеш салынған. Тандырдан шыққан кан арналары оңтүстік-батыс бұрышта орналасқан мұржаға жалғасқан. Екінші тандыр пеш батыс қабырға бойына салынған. Ол кейін бұзылып, орны тегістелген. Канның екі арнасы ашылды, арнасының ені 20 см-ден, екі аралық қабырға ені 20 см. Сыпаның батыс және шығыс бөліктерінің ені 0,95 м, солтүстік бөлігінің ені 1,75 м, биіктігі 38 см.

Бұл бөлменің жоғарғы мәдени қабатынан күміс дирхемдер көмбесі табылды. Тиындардың жалпы саны – 35 дана, бір-біріне жабысып қалған. Күміс тиындар ішінде, нумизмат, т.ғ.к. П.Н. Петровтың анықтауы бойынша, Өзбек және Жәнібек хандардың соғылымы бар. Тиындарда текстік ақпараттар: ханның аты, соғылған қаласы, шыққан жылдары жазылғанын айтады. Мысалы: Жәнібек ханның дирхеі Сарай әл-Жәдидте соғылған. Тиындар бір-біріне жабысып жатқандықтан екінші бетіндегі ақпараттары оқылмаған. Сонымен қатар, орташа көлемді қыш құмыралардың түбі, сырлы қыш ыдыс сынықтары, сүйектен өңделген шүмек кездесті. Бөлменің батыс қабырғасы жағында орналасқан дәліздің ені – 95 см болды.

№ 6 бөлме № 3-тің тұсында, дәліздің батыс қабырғасынан батысқа қарай орналасқан. Көлемі 3,2×2,5 м. Қабырғалар қалыңдығы 0,7–0,2 м, сақталған биіктігі 0,5–0,7 м. Бөлмедегі шығыс қабырғаны бойлай орналасқан сыпаның жалпы көлемі 2,5×2 м. Бұл жерден қыш ыдыстың қақпағы, асықтар, тандыр пеш сынықтары табылды.

4-сур. Сарайшық. Үйрек мүсіндері салынған қыш ыдыс бөлігі.
Сурет А.Ж. Жұмабаевтікі

Fig. 4. Saraishyk. A fragment of ceramics with figures of ducks.
Photo by A. Zhumabayev

Рис. 4. Сарайчик. Фрагмент керамики с фигурками уток.
Фото А.Ж. Жумабаева

5-сур. Сарайшық. Күміс тиындар. Сурет А.Ж. Жұмабаевтікі

Fig. 5. Saraishyk. Silver coins. Photo by A. Zhumabayev

Рис. 5. Сарайчик. Серебрянные монеты. А.Ж. Жумабаева

Қазбадан табылған маңызды жәдігерлер ішінде иық тұсына суда жүзетін – үш үйрек мүсінделген сырлы ыдыстың жоғарғы бөлігі табылғанын айтып өтуге болады. Суда жүзетін құстар Алтын Орда қыш өнерінде жиі орындалатын бейненің бірі [Самашев және т. б. 2008: 52–61]. Сондай-ақ ыдыстың тұтқасының бөлігінде қошқар мүйізді өрнектер тізбегін көре аламыз (4-сур.).

Барлық бөлмелер тандыр пешпен жылытылатын болған. Бөлмелер еденін тазалау барысында тиындар, моншақтар және темір бұйым қалдықтары кездесті. Еденнен табылған тиындар арқылы ғимаратты мерзімдесек, бөлмелердің қызмет атқарған уақыты Өзбек, Жәнібек хандардың билігі кезіне сай келеді [Ахметова және т. б. 2021: 165]. Тиындардың басым бөлігі осы хандар атынан соғылған (5-сур.). Өзбек ханның билік еткен уақыты Жошы Ұлысының ең өркендеген, гүлденген шағы. Бұл кезде империяның қуаты артып, саудасы, экономикасы өрледі. Керуен жолдары қалпына келтіріліп, сол заманға сай жетілген инфрақұрылыммен жабдықталды.

Басқа да табылған жәдігерлер қатарында өрнектелген сырлы және сырланбаған қыш бұйымдар бөлшектері, паста моншақтар, металл, сүйек, шыныдан жасалған заттардың бөлшектері бар. Жалпы саны 140 заттай бірлік.

3 Қорытынды (Тұрарұлы А.)

Ортағасырлық Сарайшық қаласының ғимараттары алдын-ала ойластырылған жоспар бойынша, түзу көшелі, бөлмелер қатармен салынғанын көре аламыз. Бұл Ұлы Жібек жолы бойындағы қаланың құрылыстары

стихиялы түрде емес, астаналық қалалар секілді алдын-ала жоспарланып салынған екенін көрсетіп отыр.

Ашылған қазбада ұзын дәліз бойында қатар қатар бөлмелер салынуына байланысты бұл нысанды қоғамдық ғимарат деп санауға болады. Бұған дейінгі Сарайшық қазбаларында ашылған тұрғын үйлер құрылысында дәліз болмаған. Әлі шеті ашылмаған бұл ғимараттың ұзындығы қазірдің өзінде 20 м-ден асты. Осы қазбадан 30 м-дей жерде 1996–2008 жж. З. Самашев жетекшілік еткен экспедиция ашқан 40-тан астам бөлмелері бар, құрылысында дәліз бар кешенді сарай ғимараты (ханака) орналасқанын ескерсек, қаланың бұл ауданы керуеншілер, саяхатшылар, жолаушылар, зиярат етушілердің қонып-түнеуі үшін салынған құрылыстардан тұрған.

Табылған жәдігерлер, әсіресе тиындар Сарайшықтың Жошы Ұлысындағы басқа қалалармен сауда байланыстары туралы ақпараттар бере алады. Сондай-ақ, жәдігерлер экономикалық байланыстардың ауқымы, қала халқының осы кезеңіндегі мәдени сипатын саралауға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин Золотоординского города Сарайчика // Известия АН КазССР. Сер. археол. 1949. Вып. 2. С. 126-134.
- 2 Ахметова У.Т., Мұқтар Ә.Қ., Кольцов П.М., Қасенов М.С., Жунисханов А.С., Имашев Э.Ж., Тұрарұлы А., Жумабаев А.Ж. «Қазақстанның батыс өңіріндегі алтынордалық қалалар, көне керуен жолдары және керуен-сарайлар: пәнаралық зерттеулер (XIII–XV ғғ.)» ғылыми жобаның 2021 ж. арналған жылдық есебі. Ғылыми жетекшісі У.Т. Ахметова. Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, 2021. 165 б.
- 3 Маргулан А. Тезисы доклада «Раскопки Сарайчика» на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года (24.04.1951 г.) // ҚР БҒМ ҒК АИ архиві, 219-іс, 8-п.
- 4 Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі)». Атырау: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, 2019. 206 с.
- 5 Плахов В.В., Калменов М.Д., Абдигалиев М.К. Некоторые результаты археологического исследования на городище Сарайшык в 2019 году // Маргулановские чтения–2021: м-лы науч.-практ. конф. «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября 2021 г.). В 3-х т. / Гл. ред. Онгар А., отв. ред. Байтанаев Б.А., Мамиров Т.Б. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. Т. 2. С. 108-119.
- 6 Самашев З. Отчет об аварийно-спасательных археологических работах на городище Сарайчик в 2003 году // «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қоры. 189 с.
- 7 Самашев З. Отчет о работах ЗКАЭ в Атырауской и Мангыстауской областях 1996 году // Архив ИА КН МОН РК. Д. 2463, 438 л.
- 8 Самашев З. Отчет о работах ЗКАЭ на городище Сарайчик в 1998 г. // Архив ИА КН МОН РК. Д. 2500, 126 л.
- 9 Самашев З. Отчет о работах ЗКАЭ ИА МОН РК по программе «Научно-прикладные исследования в области археологии– Культурное наследие. Раздел «Городище Сарайчик» в 2005 году // Архив ИА КН МОН РК. Д. 2748, 87 л.
- 10 Самашев З. Отчет о научно-исследовательской работе в 2009 г. Государственная программа «Культурное наследие» по теме «Городище Сарайчик» (промежуточный). Алматы, 2010 // Архив ИА КН МОН РК. Д. 2937.
- 11 Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. Сарайшық тиындары. Алматы: «Археология», 2006. 184 б.

- 12 Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Алматы: «Археология», 2008. 264 б.
- 13 Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайшық. Алматы: ОФ «Берел», 2001. 320 б.
- 14 Тұрарұлы А., Плахов В. 2019 жылғы Сарайшықтағы археологиялық зерттеулер // «Қасым хан және Сарайшық: Қазақ мемлекеттілігі тарихында» Республ. ғыл.-тәж. конф. м-ры жинағы (Атырау қ., 13–15 қазан 2021 ж.) / Жауапты ред. Мұқтар Ә. Атырау–Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, 2021. 196-203-бб.

REFERENCES

- 1 Arzyutov, N. 1949. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. arheol. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. archaeol.)*, 2, 126-134 (in Russian).
- 2 Akhmetova, U., Mukhtar, A., Koltsov, P., Kasenov, M., Zhuniskhanov, A., Imashev, E., Turaruly, A., Zhumabayev, A. 2021. “*Kazakstannyn batys onirindegi altynordalyk kalalar, kone keruen zholdary zhane keruen-saraylar: panaralyk zertteuler (13–15 gg.)*” *gylymi zhobany 2021 zhyлга arналган zhyldyk esebi (Report of the research project for 2021 «Golden Horde cities, ancient caravan routes and caravanserai in the western region of Kazakhstan: interdisciplinary research (13th–15th centuries)»).* Saraishyk: “Saraishyk” state historical and cultural museum-reserve (in Kazakh).
- 3 Margulan, A. 1951. In: Archive of the Margulan Institute of Archaeology, d. 219 (in Russian).
- 4 *Otchet ob arheologicheskikh rabotah po teme: «Issledovanie srednevekovogo gorodishcha Saraishyk (Report on archaeological works on the topic: “Exploration of the medieval town of Saraishyk).* 2019. Atyrau (in Russian).
- 5 Plakhov, V. V., Kalmenov, M. D., Abdigaliev, M. K. In: Onggar, A., Baitanayev, B. A., Mamirov, T. B. (eds.). *Margulanovskie chteniya–2021 (Margulan readings–2021)*, 2. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 108-119 (in Russian).
- 6 Samashev, Z. 2003. In: Archive of the Saraishyk state historical and cultural museum-reserve (in Russian).
- 7 Samashev, Z. 1996. In: Archive of the Margulan Institute of Archaeology, d. 2463 (in Russian).
- 8 Samashev, Z. 1998. In: Archive of the Margulan Institute of Archaeology, d. 2500 (in Russian).
- 9 Samashev, Z. 2005. In: Archive of the Margulan Institute of Archaeology, d. 2748 (in Russian).
- 10 Samashev, Z. 2008. In: Archive of the Margulan Institute of Archaeology, d. 2873 (in Russian).
- 11 Samashev, Z., Burnasheva, R., Bazylikhan, N., Plakhov, V. 2006. *Coins of Saraichik*. Almaty: “Archaeology” LLP Publ. (in Kazakh, Russian, English).
- 12 Samashev, Z., Kuznetsova, O., Plakhov, V. 2008. *Ceramics of Saraichik hillfort*. Almaty: “Archaeology” Publ. (in Kazakh, Russian).
- 13 Tasmagambetov, I., Samashev, Z. 2001. *Saraishyk*. Almaty: “Berel” Public Foundation Publ. (in Kazakh, Russian, English).
- 14 Turaruly, A., Plakhov, V. 2021. In: Mukhtar, A. (ed.). *Kasymhan zhane Saraishyk: Kazak memlekettligi tarihynda (Kasym Khan and Saraishyk: in the history of Kazakh statehood)*. Atyrau–Saraishyk: Saraishyk state historical and cultural museum-reserve, 196-203 (in Kazakh).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
 / Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
 / Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
 Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
 Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.05.2022.
 Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 25.06.2022.
 Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2022.

УДК 903/904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.121.135>

Общая характеристика керамики из поселений эпохи бронзы Жезказган-Улытауского региона

© 2022 г. Калиева Ж.С.

Keywords: archaeology, Zhezkazgan, Ulytau, Bronze Age, ceramics, chamotte, slag, talc, organics, firing

Түйін сөздер: археология, Жезқазған, Ұлытау, қола дәуірі, керамика, шамот, шлак, тальк, органика, күйдіру

Ключевые слова: археология, Жезказган, Улытау, эпоха бронзы, керамика, шамот, шлак, тальк, органика, обжиг

Zhanargul Kalieva¹

¹Master of Archaeology and Ethnology, Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: zhkalieva@mail.ru

General characteristics of ceramics from Bronze Age settlements Zhezkazgan-Ulytau region

Abstract. This article is devoted to the general characteristics of ceramic collections from Bronze Age settlements of Zhezkazgan-Ulytau region. The study used materials from the settlements of Taldysai and Balkan. The article presents the intermediate results of the technical and technological analysis of the clay feedstock, the methods of composing the molding masses of vessels, the inclusions of organic matter and chamotte and surface treatment technique. A comparative analysis of materials from the settlements of Taldysai and Balkan was carried out. Among the common features of the ceramics of the mentioned settlements, the presence of an admixture of talcum powder, as a refractory material, stands out. Talc may have been used by ancient potters to limit shrinkage and exclude deformation of the vessel shape during firing. The peculiarity of the ceramics of the Taldysai settlement is the presence in the test of ceramic products of raw materials and waste of metallurgical production, namely slag and ore, which indicates the special role of metallurgy in the culture of the ancient population of the region. The results of the analysis of the ceramics of Taldysai and Balkan indicate that these settlements existed synchronously in a certain period of time, namely in the late Bronze Age. This aspect suggests the idea of possible homogeneity of the population of these objects, or indicates the cultural interaction of the population of the local neighborhood.

Acknowledgements: The work was carried out within the framework of program-targeted funding of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan 2021–2022, IRN of the project OR11465466.

Citation: Kalieva, Zh. 2022. General characteristics of ceramics from Bronze Age settlements Zhezkazgan-Ulytau region. *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 121-135 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.121.135](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.121.135)

Жанаргүл Серікқызы Қалиева¹

¹археология және этнология ғылымдарының магистрі, ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. Алматы, Қазақстан.
E-mail: zhkalieva@mail.ru

Жезқазған-Ұлытау аймағының қола дәуірінің тұрақтарынан алынған керамикалық бұйымдардың жалпы сипаттамасы

Аннотация. Мақала Жезқазған-Ұлытау аймағының қола дәуірінің қоныстарынан алынған

Жанаргуль Сериковна Калиева¹

¹магистр археологии и этнологии, научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: zhkalieva@mail.ru

Общая характеристика керамики из поселений эпохи бронзы Жезказган-Улытауского региона

Аннотация. Статья посвящена общей характеристике керамических коллекций из поселений эпохи

қыш коллекцияларының жалпы сипаттамасына арналған. Зерттеу барысында Талдысай мен Балқан қоныстарының материалдары пайдаланылды. Мақалада балшық шикізатының техникалық және технологиялық талдауының аралық нәтижелері берілген, сыртқы бетті өңдеу, ыдыстардың қалыптау массаларын құрастыру әдістері, органикалық заттар мен шамоттардың қосындылары анықталған. Талдысай мен Балқан қоныстарының материалдарына салыстырмалы талдау жасалды. Талдысай және Балқан қоныстарындағы керамикаға ортақ белгілердің ішінде отқа төзімді материал ретінде тальк ұсақ тасы қоспасының болуы ерекшеленеді. Талькты ежелгі құмырашылар күйдіру кезінде ыдыстың пішінінің деформациясын болдырмау және кему болмас үшін пайдаланған болуы мүмкін. Талдысай қонысы керамикасының ерекшелігі керамикалық бұйымдардың құрамында металлургиялық өндірістің қалдықтары мен шикізаттарының болуы, атап айтқанда, шлак пен руданың болуы, аймақтың ежелгі тұрғындарының мәдениетіндегі металлургияның ерекше рөлін көрсетеді. Талдысай мен Балқанның керамикаларының талдау нәтижелері бұл қоныстардың белгілі бір уақыт аралығында синхронды түрде, дәлірек айтсақ, соңғы қола дәуірінде өмір сүргенін көрсетеді. Бұл аспект осы аталған объектілердің тұрғындарының біртектілігі болуы мүмкіндігін немесе жергілікті шағын аудан тұрғындарының мәдени өзара арақатынасын көрсетеді.

Алғыс: Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің 2021–2022 жылдарға арналған мақсаттық қаржыландыру бағдарламасы, ЖТН OR11465466 жобасы аясында жүзеге асырылды.

Сілтеме жасау үшін: Қалиева Ж.С. Жезқазған-Ұлытау аймағының қола дәуірінің тұрақтарынан алынған керамикалық бұйымдардың жалпы сипаттамасы. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 121-135-бб. (Орысша). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.121.135](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.121.135)

бронзы Жезказган-Улытауского региона на основе изучения материалов памятников Талдысай и Балкан. В статье представлены промежуточные результаты технико-технологического анализа исходного сырья глины, определены способы составления формовочных масс сосудов, выявлены включения органики и шмота, способы обработки поверхности. Проведен сравнительный анализ материалов из поселений Талдысай и Балкан. Среди общих признаков керамики названных поселений выделяется наличие примеси тальковой дресвы в качестве огнеупорного материала. Тальк, возможно, использовался древними гончарами для ограничения усадки и исключения деформации формы сосуда при обжиге. Особенностью керамики поселения Талдысай является наличие в тесте керамических изделий сырья и отходов металлургического производства, а именно шлаков и руды, что указывает на особую роль металлургии в культуре древнего населения региона. Результаты анализа керамики Талдысай и Балкан указывают на то, что названные поселения существовали синхронно в определенный отрезок времени, а именно в позднем бронзовом веке. Данный аспект наталкивает на мысль о возможной гомогенности населения объектов, либо же указывает на культурное взаимодействие населения локального микрорайона.

Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МОН РК 2021–2022, ИРН проекта OR11465466.

Для цитирования: Калиева Ж.С. Общая характеристика керамики из поселений эпохи бронзы Жезказган-Улытауского региона. *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 121-135. DOI: [10.52967/akz2022.2.16.121.135](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.121.135)

Вместо предисловия

Перед тем как приступить к научной части статьи, считаю своим долгом сделать небольшое, но значимое примечание – настоящим исследованием хотелось бы проявить дань уважения к научному наследию и огромному опыту Татьяны Михайловны Тепловодской в области изучения древнего гончарного производства. 2022 год для Татьяны Михайловны юбилейный, а для меня, как ученика и исследователя, достаточно знаменательный, и в этой связи, наряду с искренними поздравлениями, хотела бы выразить сердечную благодарность юбиляру не только за огромный вклад в изучение древних технологий, но и за личные преподавательские качества в области подготовки молодых ученых. Татьяна Михайловна как истинный ученый и Учитель смогла направить молодых исследователей в сферу изучения древнего гончарного дела. Она позволила перенять огромный и поистине бесценный опыт в области изучения гончарного производства, с многочисленными сложными технологическими аспектами и раскрыла завесу над интересным

миром, который скрывается в, казалось бы, небольшом фрагменте керамики. Всегда с теплотой вспоминаю совместные с Татьяной Михайловной исследования, её наставления и уроки, бесконечно благодарна её открытости, искренности, умению вдохновить на научные открытия.

1 Введение

Известно, что обширная территория Центрального Казахстана насыщена объектами историко-культурного наследия эпохи бронзы [Маргулан и др., 1966: 7–9]. На данный момент исследовано достаточно много ярких памятников, позволяющих реконструировать отдельные стороны жизнедеятельности древнего населения. Среди многообразия источников, по которым можно воссоздать конкретные стороны человеческого общества периода бронзового века, можно с уверенностью назвать керамические изделия и их производство, изучением которых занимается отдельное направление археологической науки, связанное с проведением исследований в области древних технологий гончарного производства.

Изучением древних технологий гончарного производства Центрального Казахстана занимается ряд ученых [Кузнецова, Тепловодская 1994; Ломан 2015]. Одним из первых исследователей гончарного производства периода бронзового века Центрального Казахстана является Т.М. Тепловодская. Ею был проведен ряд технико-технологических и мофрологических определений состава и форм керамики, а также глины с поселений эпохи бронзы.

За годы работ Т.М. Тепловодской были проанализированы десятки тысяч фрагментов и керамических сосудов, а полученные материалы исследований являются существенным заделом в области изучения древних технологий гончарного производства. Среди памятников периода бронзового века Центрального Казахстана особый интерес у Т.М. Тепловодской занимают материалы Жезказган-Улытауского региона, а именно - керамические изделия поселения древних металлургов Талдысай, расположенного в Улытауском районе (Карагандинская обл. – ныне Улытауская). Большая часть результатов проведенных ею исследований хранится в виде отчетов и дневниковых записей в фондах Института археологии им. А.Х. Маргулана.

2 Материалы и методы

2.1 Характеристика материала

Жезказган-Улытауский регион в эпоху бронзы являлся существенной частью огромного культурного пространства Казахстанской горно-металлургической области. В свою очередь, Жезказган-Улытауский горно-металлургический центр с особыми природно-климатическими и геологическими условиями определил характер хозяйственно-культурных и производственных типов, которые отразились на особенностях гончарного производства, о чем будет сказано ниже.

В качестве основного материала для характеристики общих и особенных признаков керамического производства названного региона выступили керамические коллекции из поселений металлургов эпохи бронзы Талдысай и Балкан.

Одним из опорных памятников Жезказган-Улытауского региона является поселение металлургов эпохи бронзы – Талдысай. Памятник является стационарным объектом исследований Центрально-Казахстанской археологической экспедиции (ЦКАЭ) Института археологии им. А.Х. Маргулана с 1994 г. и в настоящее время выступает в качестве базового для целевых исследований Института в области изучения древней металлургии и технологий [Ермолаева и др. 2018: 269–275].

Помимо комплекса данных по древней металлургии и металлопроизводству, в целом, на названном поселении особый интерес представляют керамические материалы. Коллекция керамики

поселения Талдысай очень богата и разнообразна. В настоящий момент результаты типологического анализа керамических изделий позволяют выделить три основные группы керамики, которые указывают на различия в культуре населения памятника и косвенно указывают на хронологию функционирования поселения. Таким образом, на поселении Талдысай можно выделить федоровскую (нуринскую), алакульскую (атаускую) и валиковую (саргаринско-алексеевскую) керамику [Курманкулов и др. 2012: 66].

Еще одним памятником из Жезказган-Улытауского региона, позволяющего проследить традиции гончарного производства эпохи бронзы, можно назвать поселение Балкан, исследование которого начато сравнительно недавно [Байтлеу, Анкушев 2020; 2021; Байтлеу и др. 2020: 137; 2021; Байтлеу, Шагирбаев 2021]. Поселение Балкан обнаружено в ходе рекогносцировочных работ вдоль среднего течения реки Улкен Жезды, в урочище Балкан, в 10 км к северо-западу от поселения Талдысай (Улытауский р-н, Карагандинская обл.). Актуальность изучения древних культурных контактов и взаимодействия населения локального микрорайона по материалам двух названных близкорасположенных памятников безусловна, они требуют дальнейшего комплексного исследования.

2.2 Методика исследования

Технико-технологическое исследование керамики проводилось в рамках историко-культурного подхода в изучении древнего гончарства, основанного на бинокулярной микроскопии, трасологии и физическом моделировании, разработанного А.А. Бобринским [1978: 11–15]. Выделенная им система гончарного производства содержит 10 обязательных и две дополнительные ступени, которые между собой объединены в три последовательные стадии, такие как подготовительная, созидательная и закрепительная. 1, 2 – подготовительная стадия: отбор и добыча исходного сырья; 3 – подготовка исходного сырья; 4 – составление формовочной массы; созидательная стадия 5 – конструирование начина; 6 – конструирование полого тела; 7 – придание сосуду формы; 8 – механическая обработка поверхности сосуда; закрепительная стадия 9, 10 – придание прочности сосуду и устранение влагопроницаемости стенок; 11 – дополнительные скульптурные части; 12 – орнаментация. В методике, разработанной А.А. Бобринским, большое внимание уделяется изучению исходного сырья и составлению формовочной массы с искусственными примесями в составе глин. Искусственные примеси в керамике могут быть представлены в виде органики, шамота, кальцинированной кости, шлака, талька [Бобринский 1999: 8–11].

3 Результаты исследования

Технико-технологический анализ керамики из Талдысай показал, что для изготовления керамических сосудов использовалась ожелезненная глина, внутри которой можно выделить два типа, а именно среднепластичную и высокопластичную с естественными примесями известковых соединений (глина, возможно, алебастр) слюды, полевых шпатов, кварца.

В качестве искусственных добавок в керамике использовался органический материал (рис. 1; 2), представленный в виде не выгоревших стеблей растений. На наличие органики в добавках также указывают пустоты в изломе керамики, которые, вероятно, образованы вследствие разложения органики в ходе термообработки сосуда. Пустоты в керамике, округлые или в виде трещин, покрыты белесой, бесцветной либо ржавой пленкой, имеющей жирный блеск. Скорее всего, органика добавлялась как в сухом состоянии, так и в виде выжимки. Также в качестве искусственной добавки использовалась кальцинированная кость (рис. 3; 4).

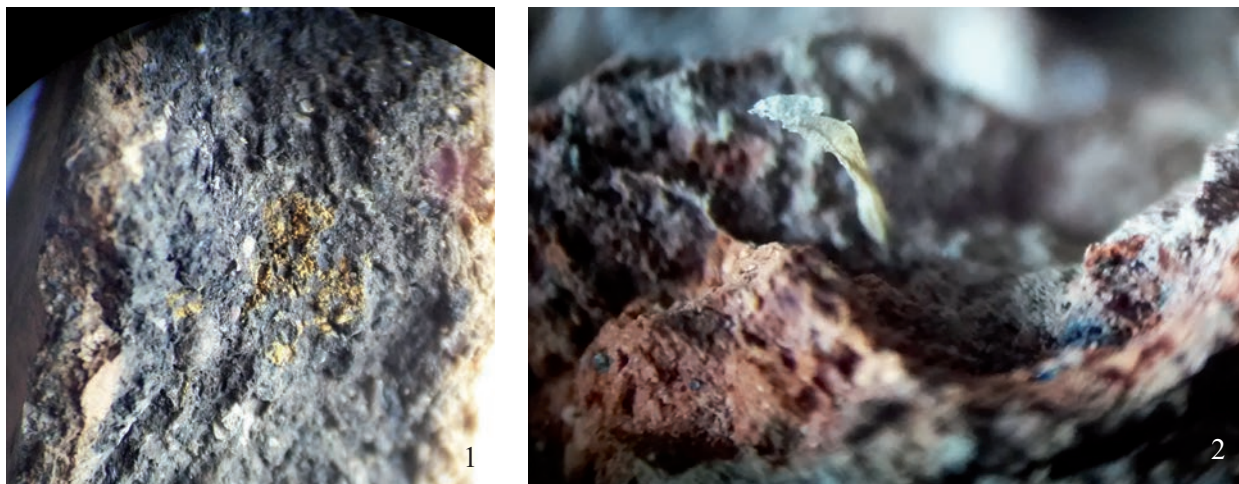

Рис. 1, 2. Фрагмент керамики с примесью органики. Поселение Талдысай.
Исследования А.С. Ермолаевой. Фото Ж.С. Калиевой

1, 2-сур. Органикалық қоспасы бар керамика фрагменті. Талдысай қонысы. А.С. Ермолаеваның зерттеуі.
Суретті түсірген Ж.С. Қалиева

Fig. 1, 2. A fragment of ceramics with an admixture of organic matter. Taldysai settlement.
Research by A. Ermolaeva. Photo by Zh. Kalieva

Интересно, что в керамике поселения Талдысай, а именно в примесях, встречаются фрагменты шлака и руды [Калиева 2020: 196–197]. Отдельные аспекты включения шлака и руды (рис. 5; 6) в формовочной массе пока детально не исследованы. Данный аспект планируется рассмотреть в будущем. В настоящий момент известно, что шлак примешивался дополнительно к основному рецепту и то, что подобная керамика на поселениях встречается довольно редко. Можно допустить, что такую керамику делали обычные гончары, но для особых нужд, а именно для использования сосудов исключительно в ритуальных целях [Салугина 2019: 36–46].

В керамике поселения Талдысай выделяются 4 рецепта составления формовочной массы: 1) глина + органика + шамот; 2) глина + кальцинированная кость + органика; 3) глина + тальк + органика; 4) глина + органика + шлак + руда.

Так как керамика Талдысай представлена во фрагментарном состоянии, конструирование начина и конструирование полого тела определить сложно. Судя по фрагментам венчиков, стенок и донных частей, в большинстве случаев встречаются горшки баночной формы.

Механическая обработка поверхности сосудов в основном производилась путем заглаживания пальцами и подправлялась каменным лоцилом, либо костяным инструментом.

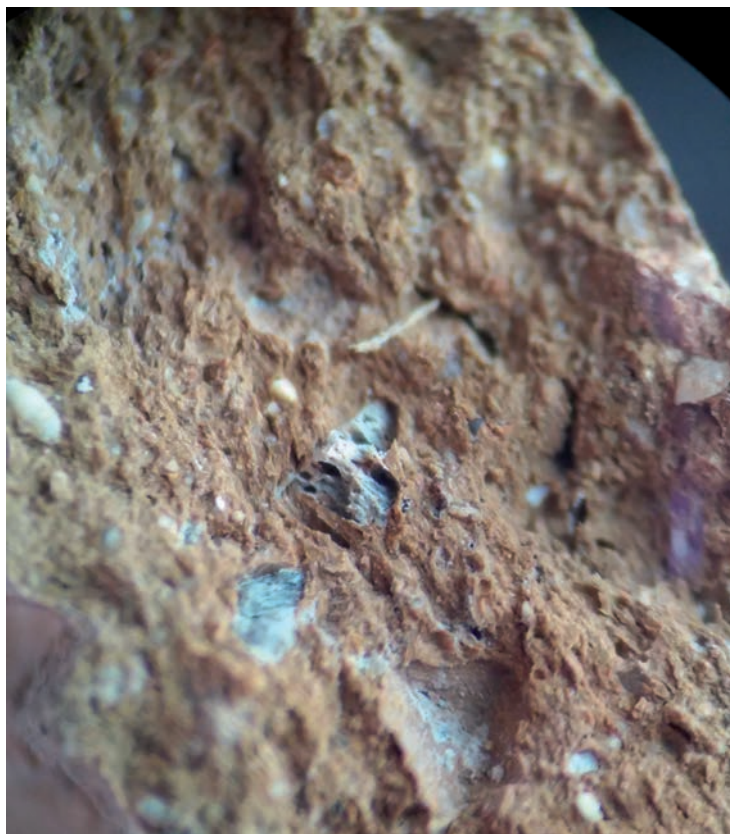
По излому черепков и трехцветному окрасу отдельных фрагментов керамики можно предположить, что сосуды Талдысай подвергались костровому обжигу в восстановительной атмосфере.

По всем изученным фрагментам было выявлено, что дополнительных скульптурных частей на сосудах Талдысай нет. Орнаментация встречается в виде прочерченных и продавленных зубчатым штампом треугольников, вертикальных и горизонтальных ёлочек, каплевидных насечек.

Еще одним памятником эпохи бронзы Жезказган-Улытауского региона можно назвать поселение Балкан. В 2021 г. изучено 957 фрагментов керамики размерами от 5 до 12 см. Здесь преимущественно

3

4

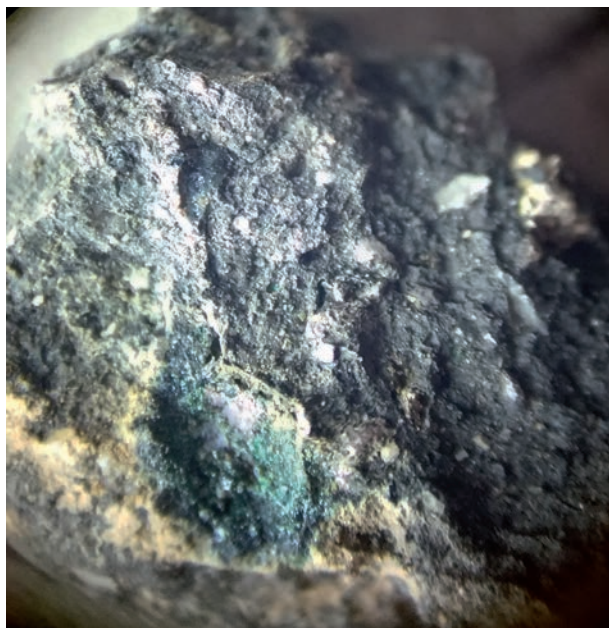
Рис. 3, 4. Фрагмент керамики с примесью кальцинированной кости. Поселение Талдысай.
Исследования А.С. Ермолаевой. Фото Ж.С. Калиевой

3, 4-сур. Күйдірілген сүйек қоспасы бар керамика фрагменті. Талдысай қонысы. А.С. Ермолаеваның зерттеуі.
Суретті түсірген Ж.С. Қалиева

Fig. 3, 4. A fragment of ceramics with an admixture of calcined bone. Taldysai settlement.
Research by A. Ermolaeva. Photo by Zh. Kalieva

встречаются мелкие, толстостенные и не орнаментированные фрагменты боковин сосудов. Вместе с тем, учитывая достаточно большой объем частей от толстостенных сосудов в общей массе материала из поселения Балкан, особенно выделяются и контрастируют фрагменты тонкостенных сосудов.

К интересным в технологическом плане фрагментам керамики можно отнести несколько экземпляров. Они изготовлены из хорошо отмученного теста, относятся к группе тонкостенной керамики. Основная примесь в тонкостенных фрагментах керамики представлена органическим раствором. В изломе фрагментарных частей сосудов фиксируется жирный, маслянистый налет (выжимка). Скорее всего, сосуды были баночной формы, с черной, лощенной и не ровной, слегка грубоватой обработкой поверхности. Толщина стенок фрагментов керамики достигает 6–7 мм. Поверхность сосуда, видимо, была заглажена каменным лощилом, орнамент продавлен в виде горизонтальной елочки. Формы венчиков встречаются разные – прямые, закругленные и выгнутые наружу. На одном фрагменте выделена шейка высотой 2 см, с небольшой имитацией валика у плечика. Имитация создана за счет орнаментации вдавленных насечек. В целом, фрагмент

5

6

Рис. 5, 6. Фрагмент керамики с примесью шлаков и руды. Поселение Талдысай.
Исследования А.С. Ермолаевой. Фото Ж.С. Калиевой

5, 6-сур. Шлак пен кен қоспасы бар керамика фрагменті. Талдысай қонысы. А.С. Ермолаеваның зерттеуі.
Суретті түсірген Ж.С. Қалиева

Fig. 5, 6. A fragment of ceramics with an admixture of slag and ore. Taldysai settlement.
Research by A. Ermolaeva. Photo by Zh. Kalieva

Рис. 7. Фрагмент керамики с примесью талька.
Поселение Балкан.
Исследования Д.А. Байтлеу. Фото Ж.С. Калиевой

7-сур. Талк қоспасы бар керамика фрагменті.
Балқан қонысы. Д.А. Байтілеудің зерттеуі.
Суретті түсірген Ж.С. Қалиева

Fig. 7. A fragment of ceramics with an admixture of talc. Balkan settlement.
Research by D. Baitleu. Photo by Zh. Kalieva

украшен вертикальной ёлочкой, исполненной техникой вдавления. Судя по течению формовочной массы, использовался жгутовой налеп, обжиг производился в восстановительной атмосфере.

Еще один фрагмент сосуда представлен венчиком прямой формы. Шейка венчика прямая, высотой 2,2 см, с легким углублением у основания в виде желобка. Он прочерчен закругленным

деревянным инструментом, на поверхности имеются следы бороздок от тупого твердого предмета, верх фрагмент керамики залощен. Поверхность фрагмента заглажена каменным лощилом по подсушенной поверхности. Обжиг производился в восстановительной атмосфере. В качестве примесей использовался тальк и шамот. Тесто плотное и обожжено при высокой температуре. Орнаментирован по основанию венчика прочерченными хаотичными насечками. Также к фрагментам с примесью талька можно отнести боковину сосуда с тальковой дресвой размером от 1 до 5 мм (рис. 7), орнаментированного вертикальной елочкой, обжиг окислительный, поверхность залощена каменным лощилом, толщина стенок 1 см.

Еще одним выделяющимся из общей массы керамики, обнаруженной на поселении Балкан, является фрагмент донной части сосуда. Она формована на плоской ровной поверхности жгутовым налепом по спирали (дно двухслойное), начин донно-емкостный, поверхность залощена каменным

лощилом. Толщина дна составляет 1,6 см, стенки 7–8 мм.

Из общей массы грубой керамики также выделяется один фрагмент боковины сосуда. Анализ отпечатков на внутренней стенке указывает на то, что данный сосуд был сформован по форме основы (рис. 8).

В ходе изучения исходного сырья керамики поселения Балкан было выявлено, что для создания сосудов использовалась глина с включением кварца мелкой фракции, слюды и песка. Исходное сырье хорошо отмученное, очищенное от грубых примесей.

Основной искусственной примесью является органика, о чем свидетельствуют следы обугленной растительности (навоз в сухом виде) и жирный налет (выжимка) (рис. 9). В качестве дополнительной примеси в составе керамики встречается шамот средней фракции (1,0–1,9 мм), сходный с основой, и дроблёная мелкофракционная кальцинированная кость (0,5–0,9 мм) (рис. 10–13).

Судя по анализируемым фрагментам, можно выделить 3 рецепта составления формовочной массы: 1) глина + шамот + органика; 2) глина + кальцинированная кость + органика; 3) глина + тальк + шамот + органика.

Конструирование начина, полого тела и форму сосудов определить по фрагментам не удалось. Лишь в одном случае был

Рис. 8. Фрагмент керамики, сформованный на форме основе. Поселение Балкан. Исследования Д.А. Байтлеу. Фото Ж.С. Калиевой

8-сур. Арнайы қалыпқа негізделіп жасалған керамика фрагменті. Балқан қонысы. Д.А. Байтілеудің зерттеуі. Суретті түсірген Ж.С. Қалиева

Fig. 8. A fragment of ceramics formed on a mold base. Balkan settlement. Research by D. Baitleu. Photo by Zh. Kalieva

Рис. 9. Фрагмент с примесью органики. Поселение Балкан. Исследования Д.А. Байтлеу. Фото Ж.С. Калиевой
9-сур. Органикалық қоспасы бар фрагмент. Балқан қонысы. Д.А. Байтілеудің зерттеуі.
Суретті түсірген Ж.С. Қалиева

Fig. 9. A fragment with an admixture of organic matter. Balkan settlement.
Research by D. Baitleu. Photo by Zh. Kalieva

зафиксирован фрагмент керамики, сформованной по форме основе. Кроме того, один фрагмент донной части указывает на жгутовой налеп, произведенный по спирали, дно двухслойное, начин донно-емкостный.

Механическая обработка поверхности большинства фрагментов керамики производилась каменным лоцилом. Сосуды Балкана были обожжены в восстановительной и окислительной атмосфере. В изломе керамика имеет черный или трехцветный окрас. Изученные фрагменты керамики поселения Балкан без дополнительных скульптурных элементов.

Орнаментация керамики представлена в виде каплевидных вдавлений, прочерченной елочки, треугольники расположены вершиной вниз, также присутствуют накольчатые вдавления (рис. 16–19).

Механическая обработка керамики поселения Балкан производилась методом заглаживания мягкой кожей и каменным лоцилом. Керамика орнаментирована каплевидными насечками под венчиком, также использовалась горизонтальная и вертикальная продавленная елочка, треугольные вдавления, прямые и опущенные вершиной вниз треугольники, диагональная сетка, горизонтальные косые штрихи, керамика также украшена налепными и сформованными валиками.

10

11

12

13

Рис. 10–13. Фрагменты с примесью кальцинированной кости. Поселение Балкан.
Исследования Д.А. Байтлеу. Фото Ж.С. Калиевой

10–13-сур. Күйдірілген сүйек қоспасы бар фрагменттер. Балқан қонысы. Д.А. Байтілеудің зерттеуі.
Суретті түсірген Ж.С. Қалиева

Fig. 10–13. Fragments with an admixture of calcified bone. Balkan settlement. Research by D. Baitleu.
Photo by Zh. Kalieva

Большинство фрагментов керамики поселения Балкан не орнаментировано. Изучение орнаментированной керамики определило, что при нанесении орнамента в основном использовалась резная и прочерченная техника, также встречаются фрагменты с орнаментом, нанесенным зубчатым штампом.

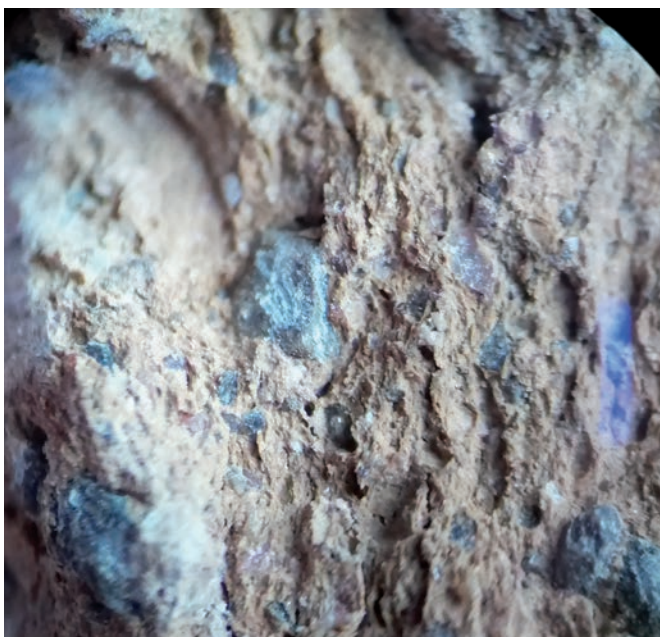
4 Обсуждение

Технико-технологический анализ керамики из поселений Талдысай и Балкан позволяет провести параллели между двумя памятниками и выявить особенности в керамическом производстве.

Особенностью керамики древних металлургов поселения Талдысай является наличие в составе теста фрагментов руды и шлаков, которые, возможно, добавлялись специально, вероятно, в ритуальных целях. В целом, из всей массы керамического материала из поселения Талдысай в отдельную категорию можно выделить достаточно большую коллекцию фрагментов с добавлением руды и шлаков. Такая особенность в керамике Талдысай связана с основным видом деятельности жителей данного поселения, а именно – с обогащением и плавлением руд, а также производством металла. Добавление в качестве примесей руды и шлаков в керамику Талдысай может быть не намеренными, но в то же время нельзя исключать, что данная особенность может быть не случайна, и данный феномен вполне возможно носил специальный, сакральный смысл, связанный с металлургическим производством и его избранностью в системе жизнеобеспечения древнего населения.

14

15

Рис. 14, 15. Фрагмент керамики с примесью талька. Поселение Талдысай.
Исследования А.С. Ермолаевой. Фото Ж.С. Калиевой

14, 15-сур. Талк қоспасы бар керамика фрагменті. Талдысай қонысы.
А.С. Ермолаеваның зерттеуі. Суретті түсірген Ж.С. Қалиева

Fig. 14, 15. A fragment of ceramics with an admixture of talc. Taldysai settlement. Research by A. Ermolaeva.
Photo by Zh. Kalieva

Общей особенностью керамики поселений Талдысай и Балкан является наличие в их составе примесей талька (рис. 14, 15), что в контексте изучения древней керамики Жезказган-Улытауского региона является своеобразным индикатором. Необходимо отметить, что распространение талька как минерального сырья в Жезказган-Улытауском регионе не изучено полностью, но, тем не менее,

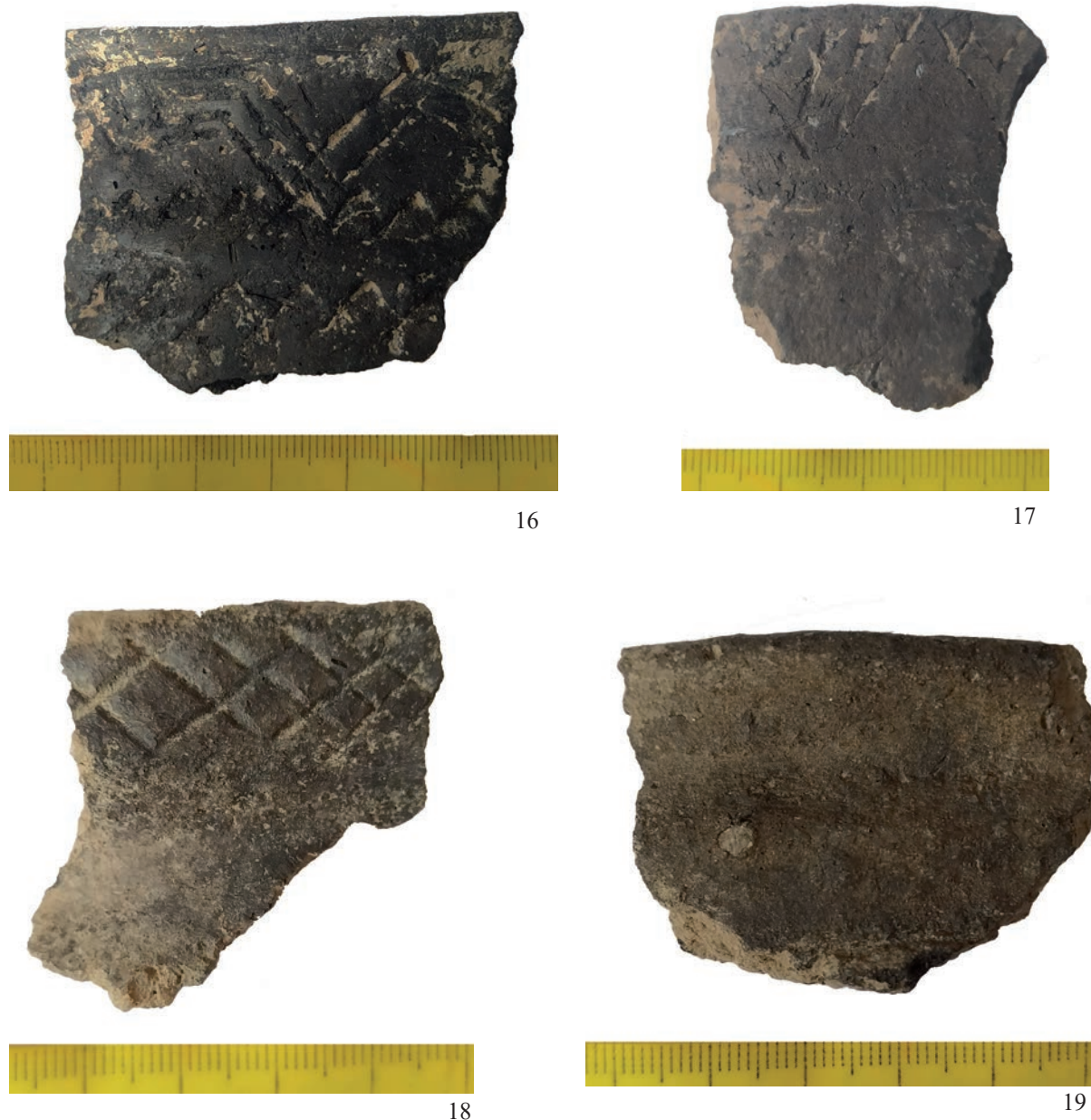

Рис. 16–19. Фрагменты керамики. Поселение Балкан. Исследования Д.А. Байтлеу. Фото Ж.С. Калиевой
16–19-сур. Керамика фрагменттері. Балкан қонысы. Д.А. Байтілеудің зерттеуі. Суретті түсірген Ж.С. Қалиева
Fig. 16–19. Fragments of ceramics. Balkan settlement. Research by D. Baitleu. Photo by Zh. Kalieva

известно, что тальк имеет свою строгую локализацию в отдельных частях региона, относительно близкорасположенную к исследуемым памятникам [Сатпаев 1961: 27–59].

Необходимо подчеркнуть, что одним из свойств талька является его теплостойкость и огнеупорность [Сериков 2011: 117]. В данном контексте можно предположить, что древние мастера гончарного дела из поселений Талдысай и Балкан владели информацией о названных качествах талька и активно использовали их на практике. Подобный технологический опыт поселенцев позволял определить, что тальковые примеси в тесте дают незначительную усадку и практически не деформируют форму сосуда при обжиге. В целом, названный аспект, а именно использование талька в качестве примеси для древней керамики, наталкивает на актуальность углубленного изучения данной проблематики в будущем.

Необходимо отметить, что среди изученных фрагментов керамики поселения Балкан превалирует керамика, выполненная в традициях алексеевско-саргаринской культуры, что наталкивает на мысль о хронологических рамках функционирования поселения, которые можно отнести к позднему бронзовому веку, а также к его финалу. В Сарыарке на данный момент комплексно исследовано более 30 памятников алексеевско-саргаринской культуры [Ткачев 2009: 35]. На поселении Талдысай также встречаются фрагменты алексеевско-саргаринской керамики [Курманкулов и др. 2012: 66], которые знаменуют поздний этап функционирования данного поселения. В данном контексте можно предположить, что функционирование поселения Балкан синхронно позднему этапу существования поселения Талдысай. Так как поселения Талдысай и Балкан являются относительно близкорасположенными памятниками и находятся в одной локальной природно-климатической зоне, можно предположить, что население названных поселений было гомогенным, либо же на определенном этапе своего существования оно контактировало между собой и было связано локальными палеоэкономическими отношениями.

5 Вывод

В целом, значительное количество керамического материала, а также иные свидетельства жизнедеятельности человека, показывают, что Жезказган-Улытауский регион в эпоху палеометалла был удобной экологической зоной для жизнеобеспечения древнего населения.

Вместе с тем, необходимо отметить – судя по технологическим характеристикам керамических изделий из памятников эпохи бронзы Жезказган-Улытауского региона, население его не было однородным и статичным. Анализ керамики алакульского и федоровского типов, а также валиковой керамики, свидетельствует о длительном существовании и взаимном влиянии древних племен. Также нужно подчеркнуть, что с началом эпохи поздней бронзы наблюдается регресс в гончарном производстве. Казалось бы, валиковая керамика, более поздняя, должна была взять все лучшее от предшествующих гончарных традиций и дать образцы дальнейшего поступательного развития гончарного дела. Однако этого не произошло, и валиковая керамика сложилась в результате постепенного смешения разных технологических навыков и культурных традиций. Технология изготовления керамики в позднем бронзовом веке имела много общих черт с керамикой, характерной для последующей кочевнической эпохи. Возможно, переход от оседлости к подвижному образу жизни изменил ход развития гончарного производства, когда наблюдается регресс гончарных традиций и переориентация акцентов с керамического производства на иные виды деятельности [Калиева 2020: 196].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Байтлеу Д.А., Анкушев М.Н. Проблемы изучения памятников эпохи палеометалла Жезказган-Улытауского горно-металлургического центра // Мир Большого Алтая. 2020. № 6 (2). С. 843-851.
- 2 Байтлеу Д.А., Анкушев М.Н. К вопросу об источниках сырья горно-металлургических центров эпохи палеометалла в Центральном Казахстане // Genesis: исторические исследования. 2021. № 8. С. 19-27.
- 3 Байтлеу Д.А., Анкушев М.Н., Калиева Ж.С., Шагирбаев М.С. Результаты исследования объектов горного дела и металлургии эпохи палеометалла Жезказган-Улытауского региона в 2021 г. // Маргулановские чтения–2021: м-лы науч.-практ. конф. «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана / Гл. ред. Онгар А., отв. ред. Байтанаев Б.А., Мамиров Т.Б. В 3-х т. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. Т. 1. С. 207-215.
- 4 Байтлеу Д.А., Бермагамбетов А.Ж., Исаков А.Ш., Калиева Ж.С. Предварительные результаты исследований памятников эпохи палеометалла Жезказган-Улытауского региона в 2020 году // Археология Казахстана. 2020. № 3 (9). С. 134-141.
- 5 Байтлеу Д.А., Шагирбаев М.С. Результаты палеозоологического анализа остеологического материала из поселения эпохи бронзы Балкан в Центральном Казахстане // Народы и религии Евразии. 2021. № 4 (26). С. 21-31.
- 6 Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. М.: Наука, 1978. 269 с.
- 7 Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы изучения древнего гончарства: коллективная монография / Научн. ред. Бобринский А.А., сост. Васильева И.Н., Салугина Н.П. Самара: СГПУ, 1999. С. 8-11.
- 8 Ермолаева А.С., Калиева Ж.С., Дубягина Е.В. Культурная атрибуция жилища-мастерской на поселении Талдысай на основе анализа керамики // Самарский научный вестник. 2018. Т. 7. № 3 (24). С. 269-275.
- 9 Калиева Ж.С. Общее и особенное в изготовлении керамических изделий эпохи бронзы Центрального и Северного Казахстана // История и культура Великой степи: м-лы междунар. науч.-практ. конф. (Алматы, 2020) / Отв. ред. Абусеитова М.Х. Алматы: изд-во «Шығыс пен Батыс», 2020. С. 195-200.
- 10 Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т.М. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана. Алматы: Гылым, 1994. 208 с.
- 11 Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Поселение Талдысай памятник древней металлургии. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. 132 с.
- 12 Ломан В.Г. К вопросу о генезисе и составе населения саргаринско-алексеевской культуры (по данным технико-технологического анализа керамики) // Современные подходы к изучению древней керамики в археологии: междунар. симпозиум (г. Москва, 31 октября 2013 г.) / Отв. ред. Цетлин Ю.Б. М.: ИА РАН, 2015. С. 243-248.
- 13 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М., Кадырбаев М.К. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1966. 435 с.
- 14 Салугина Н.П. Металлургические шлаки в формовочной массе керамики позднего бронзового века: возможности историко-культурной интерпретации // Вестник «История керамики» / Отв. ред. Цетлин Ю.Б. М.: ИА РАН, 2019. Вып. 1. С. 36-46.
- 15 Сатпаев К.И. (гл. ред.). Большой Джекказган. Геология и металлогения (Труды Объединенной научной сессии по проблемам развития производительных сил Джекказганского промышленного района, состоявшейся 26 марта–1 апреля 1961 г.). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. С. 27-59.
- 16 Сериков Ю.Б. К вопросу о сакральных свойствах талька // Челябинский гуманитарий. 2011. № 4 (17). С. 17-130.
- 17 Ткачев А.А. Алексеевско-саргаринские поселенческие комплексы Сары-Арки // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2009. № 2 (10). С. 35-44.

REFERENCES

- 1 Baitleu, D. A., Ankushev, M. N. 2020. In: *Mir Bolshogo Altaya (The world of Great Altai)*, 6 (2), 843-851 (in Russian).
- 2 Baitleu, D. A., Ankushev, M. N. 2021. In: *Genesis: istoricheskiye issledovaniya (Genesis: Historical Studies)*, 8, 19-27 (in Russian).
- 3 Baitleu, D. A., Ankushev, M. N., Kalieva, Zh. S., Shagirbayev, M. S. 2021. In: Onggar, A., Baitanayev, B. A., Mamirov, T. B. (eds.). *Margulanovskiye chteniya – 2021 (Margulan readings–2021)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 1, 207-215 (in Russian).
- 4 Baitleu, D. A., Bermagambetov, A. Zh., Iskakov, A. Sh., Kalieva, Zh. S. 2020. In: *Қазақстан археологиясы (Kazakhstan archeology)*, 3 (9), 134-141 (in Russian).
- 5 Baitleu, D. A., Shagirbayev, M. S. 2021. In: *Narody i religii Yevrazii (Peoples and Religions of Eurasia)*, 4 (26), 21-31 (in Russian).
- 6 Bobrinsky, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoy Yevropy (Pottery of Eastern Europe)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 7 Bobrinsky, A. A. 1999. *Goncharnaya tekhnologiya kak ob’ekt istoriko-kulturnogo izucheniya (Pottery technology as an object of historical and cultural study)*. Samara: Samara State Pedagogical University (in Russian).
- 8 Ermolaeva, A. S., Kalieva, Zh. S., Dubyagina, E. V. 2018. In: *Samarskiy nauchnyy vestnik (Samara Journal of Science)*, vol. 7, no. 3 (24), 269-275 (in Russian).
- 9 Kalieva, Zh. S. 2020. In: Abuseitova, M. K. (ed.). *Istoriya i kultura Velikoy stepi (History and Culture of the Great Steppe)*. Almaty: “Shygys pen Batys” Publ., 195-200 (in Russian).
- 10 Kuznetsova, E. F., Teplovodskaya, T. M. 1994. *Drevnyaya metallurgiya i goncharstvo Tsentralnogo Kazakhstana (The ancient metallurgy and pottery of Central Kazakhstan)*. Almaty: “Gylym” Publ. (in Russian).
- 11 Kurmankulov, Zh., Ermolaeva, A. S., Erzhanova, A. E. 2012. *Poseleniye Taldysay pamyatnik drevney metallurgii (Settlement Taldysay monument of ancient metallurgy)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 12 Loman, V. G. 2015. In: Tsetlin, Yu. B. (ed.). *Sovremennye podhody k izucheniyu drevney keramiki v arheologii (Modern methods in studying ancient ceramics in archaeology)*. Moscow: Institute of Archaeology, 243-248 (in Russian).
- 13 Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Orazbayev, A. M., Kadyrbayev, M. K. 1966. *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana (The Ancient Culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR (in Russian).
- 14 Salugina, N. P. 2019. In: Tsetlin, Yu. B. (ed.). *Vestnik «Istoriya keramiki» (Bulletin of the History of Ceramics)*, 1, 36-46 (in Russian).
- 15 Satpayev, K. (ed.). 1961. *Bolshoy Dzhezkazgan. Geologiya i metallogeniya (Greater Dzhezkazgan. Geology and metallogeny)*. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 27-59 (in Russian).
- 16 Serikov, Yu. B. 2011. In: *Chelyabinskiy gumanitarniy (Chelyabinsk Humanitarian)*, 4 (17), 17-130 (in Russian).
- 17 Tkachev, A. A. 2009. In: *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii (Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography)*, 2 (10), 35-44 (in Russian).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.05.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.06.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 17.06.2022.

ӘӨЖ 902.904 (574.5)
ҒТАМР 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.136.154>

Ортағасырлық Талапты төрткүлінің археозологиялық материалдарын талдау (2021 ж. қазба жұмыстары бойынша)

© 2022 ж. Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С.

Keywords: archaeology,
archaeozoology, Middle Ages,
Talas Valley, Talapty tortkul,
animal bones, medieval fauna,
cattle breeding

Түйін сөздер: археология,
археозология, ортағасыр, Талас
өңірі, Талапты төрткүлі, жануар
сүйектері, ортағасырлық фауна,
мал шаруашылығы

Ключевые слова: археология,
археозология, средневековье,
Таласская долина, торткуль Талапты,
кости животных, средневековая
фауна, скотоводство

Yeraly Akymbek¹, Mambet Shagirbayev¹

¹Doctor of Philosophy (PhD), Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: eraly_a@mail.ru

¹Corresponding-author, Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: mambet_87@mail.ru

Analysis of the archaeozoological material of the medieval tortkul Talapty

(According to the excavations of 2021)

Abstract. The article introduces for the first time into scientific circulation the results of the archaeozoological analysis of the materials of the medieval tortkul Talapty (10th–11th centuries) obtained in the field season of 2021. The purpose of the research is to determine and compare the species composition of animals in the economy of the medieval population of the Talas valley. During the study of osteological material, the task was set to determine the species composition of the paleofauna, skeletal elements and age features. As a result, 816 animal bones were examined, in total, of which 550 bones were identified to the species. Among osteological materials, domestic animals dominate, and bones of wild animals and birds are also found. The share of domestic animals is 95%, wild animals – 5%. The share of small cattle among the revealed volume of bones of domestic animals is 52.4%. In second place – the bones of cattle (31.1%), in third – horses (9.2%). Among domestic animals, camel bones were extremely rare – 1.1%. Traces of blows are recorded on most bones (on the surface of bones of cattle and horses). The structure of the bone material, the fragmentation indices show that these are typical “kitchen leftovers”. Analysis of the osteological collection of tortkul Talapty allows you to get important information about the medieval fauna of the region and the peculiarities of farming by the ancient population.

Acknowledgement: The publication was prepared within the framework of grant funding of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, AP09260358 “Medieval tortkul sites of the Talas Valley and cultural landscape”.

We express our gratitude to the Candidate for B.S., V. Gasilin (Institute of Plant and Animal Ecology, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Yekaterinburg) for consulting on archaeozoological research methods.

Citation: Akymbek, Ye., Shagirbayev, M. 2022. Analysis of the archaeozoological material of the medieval Talapty tortkul (According to the excavations of 2021). *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 136-154 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.136.154](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.136.154)

**Ақымбек Ералы Шардарбекұлы¹,
Шағырбаев Мәмбет Сапарбекұлы¹**

¹философия докторы (PhD), жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: eraly_a@mail.ru

¹корреспондент авторы, ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: mambet_87@mail.ru

**Ортағасырлық Талапты төрткүлінің
археозоологиялық материалдарын талдау
(2021 ж. қазба жұмыстары бойынша)**

Аннотация. Мақалада ортағасырлық Талапты (X–XI ғғ.) төрткүлінен 2021 ж. анықталған материалдарды археозоологиялық талдаудың нәтижелері алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Зерттеудің мақсаты Талас өңірінің ортағасырлық тұрғындарының шаруашылығындағы жануар түрлерін анықтау және салыстырмалы талдау жүргізу болып табылады. Остеологиялық материалдарды зерттеу барысында палеофаунаың құрамын, қаңқа элементтерін және жас ерекшеліктерін анықтау міндеттері қойылды. Нәтижесінде, жалпы 816 жануар сүйегі зерттеліп, 550 сүйек нақты түрге ажыратылды. Остеологиялық материалдардың ішінде үй жануарлары басымдық танытады, сонымен қатар жабайы жануарлар мен құс сүйектері де кездеседі. Үй жануарларының мөлшері – 95%, жабайы жануарлар – 5%. Үй жануарларының ішінде қой және ешкі сүйектерінің мөлшері – 52,4%. Екінші орында – ірі қара сүйектері (31,1%), үшінші орында – жылқы (9,2%). Үй жануарларының ішінде түйенің сүйектері өте сирек кездеседі – 1,1%. Сүйектердің арасында соғу, сындыру іздері көп байқалды (ірі қара және жылқы сүйектерінде). Сүйек материалдардың құрамы мен бөлшектеу индекстері, олардың басым бөлігінің – әдеттегі «ас үй қалдықтары» екендігін растайды. Талапты төрткүлінің остеологиялық коллекциясын талдау – аймақтың ортағасырлық фаунасы мен ежелгі тұрғындардың шаруашылығының ерекшеліктері туралы маңызды ақпараттар береді.

Алғыс: Жарияланым Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы бойынша № АР09260358 «Талас өңірінің ортағасырлық төрткүлдері және мәдени ландшафты» жобасы шеңберінде дайындалды.

Археозоологиялық зерттеудегі әдістемелік кеңестері үшін б.ғ.к. В.В. Гасилинге (Ресей Ғылым Академиясы, Орал бөлімі, Жануарлар және

**Ақымбек Ералы Шардарбекұлы¹,
Шағирбаев Мамбет Сапарбекович¹**

¹доктор философии (PhD), ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан. E-mail: eraly_a@mail.ru

¹автор-корреспондент, научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан. E-mail: mambet_87@mail.ru

**Анализ археозоологического материала
средневекового торткуля Талапты
(по итогам раскопок 2021 г.)**

Аннотация. В статье впервые в научный оборот вводятся результаты археозоологического анализа материалов средневекового торткуля Талапты (X–XI вв.), полученных в полевом сезоне 2021 г. Целью исследований является определение и сравнительный анализ видового состава животных в хозяйстве средневекового населения Таласской долины. В ходе изучения остеологического материала была поставлена задача определить видовой состав палеофауны, элементы скелета и возрастные особенности. В результате было исследовано 816 костей животных, в общей сложности, из которых 550 костей определены до вида. Среди остеологических материалов доминируют домашние животные, также встречаются кости диких животных и птиц. Доля домашних животных составляет – 95%, диких – 5%. Доля мелкого рогатого скота среди выявленного объема костей домашних животных – 52,4%. На втором месте – кости крупного рогатого скота (31,1%), на третьем – лошадей (9,2%). Среди домашних животных кости верблюдов встречались крайне редко – 1,1%. На большинстве костей фиксируются следы ударов (на поверхности костей крупного рогатого скота и лошадей). Структура костного материала, индексы раздробленности показывают, что это – типичные «кухонные остатки». Анализ остеологической коллекции торткуля Талапты – позволяет получить важную информацию о средневековой фауне региона и особенностях ведения хозяйства древним населением.

Благодарности: Публикация подготовлена в рамках Грантового финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, ИРН АР09260358 «Средневековые торткули Таласской долины и культурный ландшафт».

Выражаем благодарность к.б.н. В.В. Гасилину (Институт экологии растений и животных УрО РАН, г. Екатеринбург) за консультации по методам археозоологических исследований.

өсімдіктер экология институты, Екатеринбург қ.) алғыс білдіреміз.

Сілтеме жасау үшін: Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. Ортағасырлық Талапты төрткүлінің археозоологиялық материалдарын талдау (2021 ж. қазба жұмыстары бойынша). *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 136-154-бб. DOI: [10.52967/akz2022.2.16.136.154](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.136.154)

Для цитирования: Акимбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Анализ археозоологического материала средневекового торткуля Талапты (по итогам раскопок 2021 г.). *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 136-154 (на казахском языке). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.136.154](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.136.154)

1 Кіріспе (Ақымбек Е.Ш.)

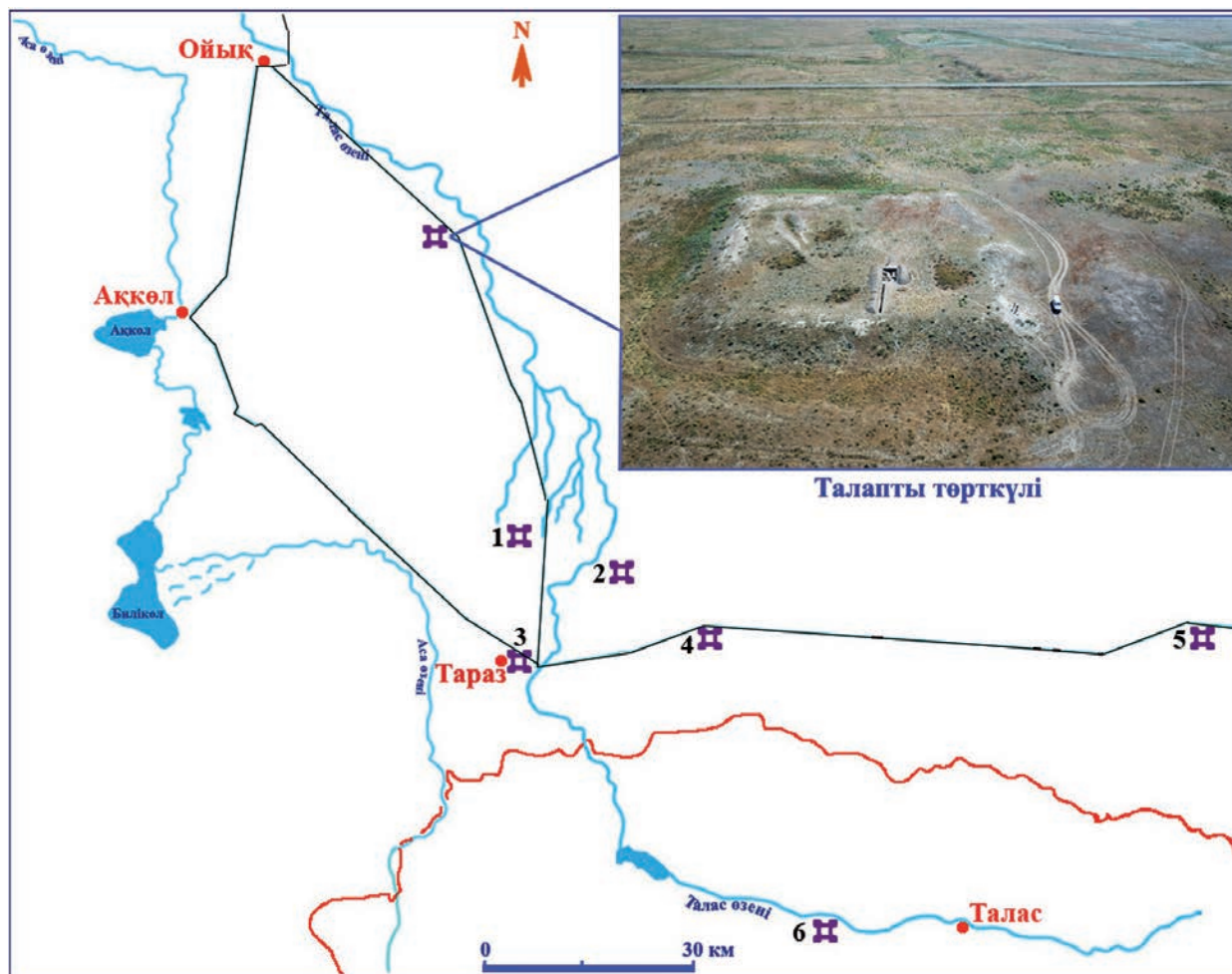
Талас өңірінің ортағасырдағы археофаунасы мен тұрғындарының шаруашылығын сипаттайтын зерттеулер ғылымда сирек кездеседі. Бұған дейін Талас өңірінің таулы ландшафтында орналасқан ортағасырлық Ақыртас төрткүлінің остеологиялық материалдары мақала авторлары тарапынан алғаш рет зерттеліп, ортағасырлық Құлан, Тараз, Қостөбе, Шөлтөбе [Карачаровский 1949: 199], Ақтөбе (Орловка) [Бубнова 1963: 137] қалаларынан анықталған жануар сүйектері бойынша салыстырмалы талдау жүргізілді [Ақымбек, Шагирбаев 2021а: 91]. Талас өзенінің жоғарғы ағысында, негізінен таулы аймаққа жақын орналасқан ескерткіштерден анықталған жануарлардың кейбір түрлерінде ғана айырмашылықтар байқалады.

Қазіргі таңда Таластың төменгі ағысында, жазық аймақта орналасқан ортағасырлық ескерткіштердегі жануар түрлерін, таулы ландшафтың фаунасымен салыстырып, олардың шаруашылықтағы басымдығын анықтау мәселесі маңызды болып отыр.

Талапты¹ төрткүлі/қаласы Талапты ауылынан 4,5 км оңтүстік-шығыста, Тараз-Бостандық тас жолының сол жағында, Талас өзенінің сол жағалауынан 1,5 км қашықтықта орналасқан (Жамбыл обл., Талас ауд.). Ескерткіш маңынан, 200 м жерден Талас өзенінің тағы бір ескі арналарының бірі – Қарабақырдың бір арнасы өтеді. Төрткүл осы арнаның сол жағалауына параллель, оңтүстік-шығыстан солтүстік-батыс бағытында созыла жайғасқан. Сыртын білінер-білінбес қабырға/дуал (жал) қоршап жатқан төрткүлдің көлемі 300×250 м, биіктігі 0,1–1 м, шөгіп, кей жерлері бұзылып кеткен жалының ені 8–10 м, биіктігі 0,2–0,3 м. Оңтүстік-шығыс жарты бөлігі биіктеу келген. Төрткүлдің ортасында, солтүстік-батыс жарты бөлігінде негізгі, шаршылы келген құрылыс орналасқан. Айнала қабырға/жал қоршап жатқан құрылыстың көлемі 100×100 м, биіктігі 1,5–2 м. Бұрыштарынан және қабырға ортасынан мұнара іздері байқалады. Жалының ені 10–12 м, сыртқа дөңгеленіп шығып тұрған мұнараларының диаметрі 14–18 м, биіктіктері 0,3–0,5 м. Қабырға сызығынан сыртқа қарай қатты шыққан оңтүстік-шығыс қабырға ортасындағы мұнара қалдығы басқаларымен салыстырғанда көлемі үлкен, оның диаметрі 22 м, биіктігі 1 м. Құрылыстың оңтүстік-шығыс бөлігінен басқа жағын сыртынан ор қоршап жатыр. Ордың ені 5–20 м, тереңдігі 0,2–2 м. Солтүстік-шығыс бөлігіндегі ор терең. Ескерткіштің айналасынан, бірнеше ондаған метрге дейін құрылыс қалдықтарының ізі байқалады (1-сур.).

Жергілікті халық ескерткішті «төрткүл» деп атайды. Төрткүлді 1980 ж. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы (К. Байбосынов) ашады [Алипчиев, Байбосынов

¹Ескерткіш бұрынғы еңбектерде «Төрткүл» қаласы деп беріледі. Өңірдегі ескерткіштердің басым бөлігі «төрткүл» болғандықтан, шатастырушылық болмасын деп, жақын маңдағы ауылдың аты бойынша «Талапты төрткүлі» деп беруді жөн санадық. Көлемі үлкен болғандықтан, «қала» деп атауға да болады.

1-сур. Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің орналасқан жерлері: 1 – Шөлтобе; 2 – Қостөбе; 3 – Тараз; 4 – Ақыртас; 5 – Құлан; 6 – Ақтөбе (Орловка). М.С. Шағырбаевтың фотосы

Fig. 1. Location of medieval settlements of the Talas Valley: 1 – Sholtobe; 2 – Kostobe; 3 – Taraz; 4 – Akyratas; 5 – Kulan; 6 – Aktobe (Orlovka). Photo by M. Shagirbayev

Рис. 1. Местонахождение средневековых городищ Таласской долины: 1 – Шолтобе; 2 – Костобе; 3 – Тараз; 4 – Ақыртас; 5 – Кулан; 6 – Актөбе (Орловка). Фото М.С. Шагирбаева

1980: 187–188]. Ескерткішті «“Төрткүл” орта ғасыр қаласы» деп атап, VIII–XII ғғ. мерзімдейді. 2009 ж. «Археологиялық сараптама» ЖШС Ескерткіштер жинағының экспедициясы (Е. Ақымбек, Ш. Құдабаев) әуеден түсіріп, топографиялық жоспарын анықтайды [Ақымбек 2010: 110–112]. Ескерткіште әр кездерде археологиялық экспедициялар болғанымен, ешқандай қазба жұмыстары жүргізілмеген.

2021 ж. Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының Талас отряды (жет. Е.Ш. Ақымбек) Талапты төрткүлінің бүгінгі жай-күйін анықтап, қазба жұмыстарын жүргізеді.

Ескерткіштің ішкі бөлігінің мәдени қабаты қалың екендігін сыртындағы жер деңгейімен салыстырғанда-ақ анық байқалады. Керісінше, сыртқы қорғаныс қабырғасы анық ерекшеленбеген. Төрткүлдің құрылысы мен мәдени қабатының қалыңдығын анықтау бойынша орта бөлігіне көлемі 7×4 м (28 м^2). Шығыстан батысқа қарай созылған қазбаны $0,3$ м түскенде анықтала бастаған құрылыс қалдықтары $0,5$ – $1,1$ м тереңдіктен толық ашылады. Шағын келген үш бөлменің біреуі толық, қалғандары жартылай ашылды. Пақса блоктары ($60 \times 36 \times 20$ – 22 ; $? \times 30 \times 28$ см) мен қам кірпіштен салынған (34 – $35 \times 18 \times 9$; $27 \times 14 \times 6$ см) қабырғаларының қалыңдығы $0,5$ – $0,7$ м, сақталған биіктіктері $0,2$ – $0,4$ м. Едендері қатты тапталған, кей жерлері сыланған.

Бірінші бөлменің ашылған ұзындығы $3,5$ м, ені 2 м. Бөлменің солтүстік қабырғасы сыртындағы жартылай ашылған екінші бөлменің ұзындығы 3 м, батыс қабырға жағына орнатылған сыпа нашар сақталған. Бірінші бөлменің батыс қабырғасы сыртындағы үшінші бөлме дәліз секілді келген.

Жалпы өңірдегі төрткүлдердің ортасы мен сыртқы қабырғасы аралығында құрылыстар кейбірінде кездессе, келесі біреулерінде кездеспейді. Яғни, біреулерінің сыртқы қабырғасын жағалай құрылыстар салынса, тағы біреулерінің тек орта тұсында ғана болады. Осыған байланысты ортасы мен сыртқы қабырға аралығында құрылыстың бар-жоғын анықтау мақсатында зерттеу жүргізілді. Қазбаның солтүстік-батыс бұрышынан ескерткіштің сыртқы қабырғасына қарай ұзындығы 14 м, ені 1 м (14 м^2) болатын траншея салынды. Қазбаны $0,5$ – 1 м тереңдету нәтижесінде, үшінші бөлменің батыс қабырғасымен қосқанда сыртқы қабырғаға дейін бес қабырға анықталды. Пақса мен қам кірпіштерден қаланған қабырғаларының қалыңдығы $0,35$ – $0,9$ м аралығында ауытқиды, сақталған биіктіктері $0,2$ – $0,3$ м. Қабырғалардың барлығы сыртқы қабырғаларға қарама-қарсы жатыр. Қабырғалардың арасы $1,1$ – $2,6$ м аралығында.

Қазбаның төменгі жағынан алынған өртенген ағаш көмірі қалдығына Литва Республикасының Вильнюс қаласында орналасқан Масс-спектрометрия зертханасында радио көміртекті талдау жүргізілді (оператор – Жилвинас Ежеринскис). Нәтижесі ескерткіштің осы қабаты Х–ХІ ғғ. мерзімделетінін көрсетті (1-кесте; 2-сур.).

1-кесте – Радио көміртекті талдаудың нәтижесі

Table 1 – Results of radiocarbon analysis

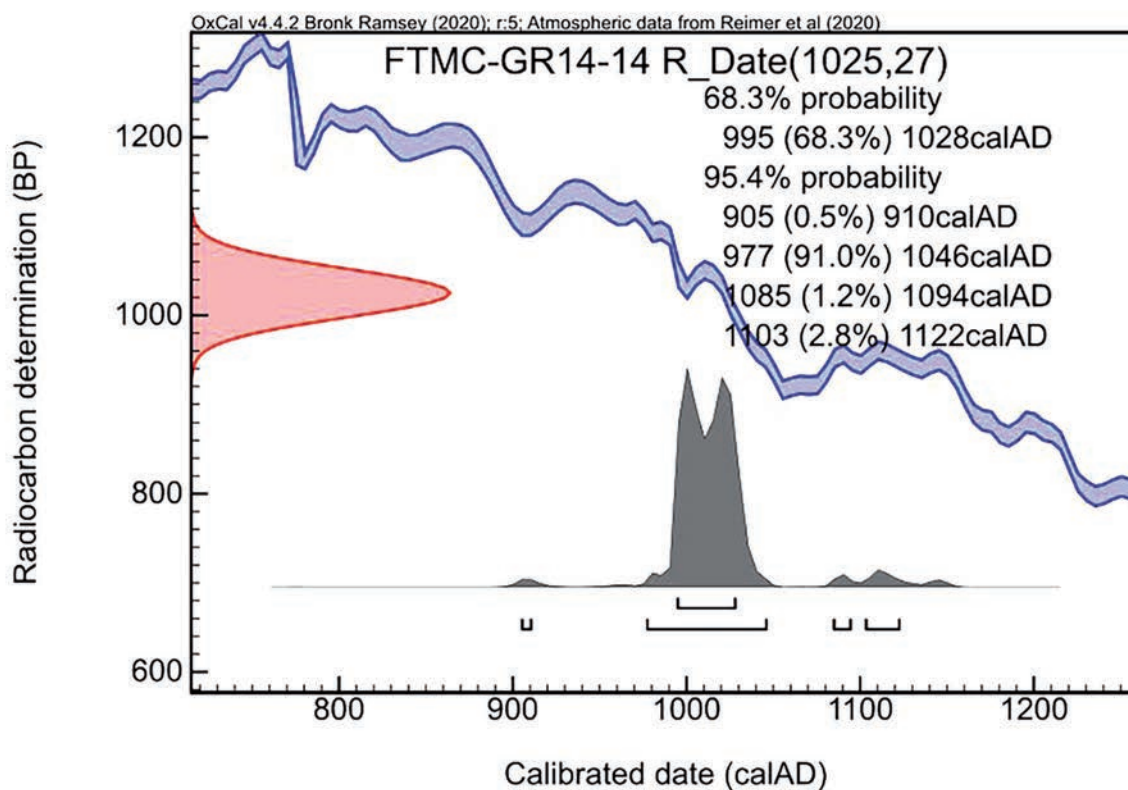
Таблица 1 – Результаты радиоуглеродного анализа

Ескерткіштің атауы	Зертхана шифры, мерзімдеу нөмірі	^{14}C -мерзім, ж.б.	Мөлшерлік мәні, б.д. жж.		pMC*
			1 σ (68,3%)	2 σ (95,4%)	
Талапты	FTMC-GR14-14	1025 $\pm$ 27	995–1028 Cal AD	977–1046 Cal AD	88.02 $\pm$ 0.29

Ескерту: *pMC (percentage modern carbon) – көміртегінің қазіргі пайызы

Жүргізілген қазба жұмыстары барысында қазбаның барлық бөлігінен археологиялық материалдар шықты. Олардың ішінде керамикалармен қатар көп мөлшерде жануар сүйектері анықталды.

Талапты төрткүлінен табылған жануар сүйектерін зерттеу барысында анықталған археозоологиялық мәліметтер Талас өңіріндегі ортағасырлық Ақыртас төрткүлі, Шөлтобе, Құлан, Тараз, Қостөбе және Ақтөбе (Орловка) қалаларынан (3-сур.) табылған остеологиялық материалдарымен салыстырылып, ежелгі тұрғындардың шаруашылығы, таулы және жазық ландшафтағы жануарлар фаунасының айырмашылықтары мен ұқсастықтарына талдау жүргізілді.

2-сур. Радиоқөмір текті мерзім 1025 ± 27 BP (қызыл), калибрлеу қисығының бөлігі (көк) және OxCal-да есептелген ықтималдық тығыздығының калибрленген функциясы (сұр)

Fig. 2. Radiocarbon date 1025 ± 27 BP (red), part of the calibration curve (blue) and the calibrated probability density function (grey) calculated in OxCal

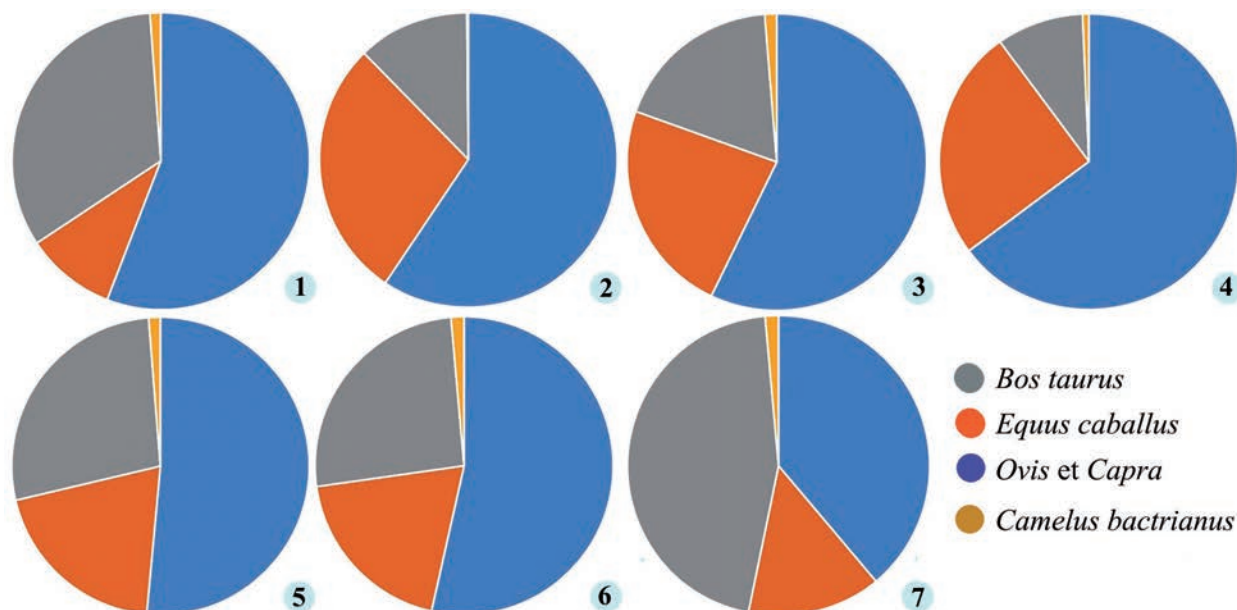
Рис. 2. Радиоуглеродная дата 1025 ± 27 BP (красный), часть калибровочной кривой (синий) и калиброванная функция плотности вероятности (серая), рассчитанная в OxCal

2 Материал және зерттеу әдістері (Шағырбаев М.С.)

Остеологиялық материалдар ортағасырлық Талапты төрткүліне 2021 ж. жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде, бір құрылыс кезеңінен жинап алынған. Төрткүлден жалпы – 816 дана жануар сүйегі анықталып, оның ішінде 550 данасы (67,4%) туыс (*genus*) пен түрге (*species*) ажыратылды (2-кесте). Тұяқты жануарлардың қаңқа қалдықтары мен анықтауға келмейтін жалпы материалдар қазбаның барлық қабатынан (бір құрылыс кезеңі) кездеседі. Бұл мәліметтер біздің ортақ остеологиялық кешенмен жұмыс жасап отырғанымызды көрсетеді. Жануар сүйектерін талдау археозоологиялық зерттеулердің стандартты әдістеріне сай жүргізіліп, остеологиялық материалдар жануар түрлеріне, қаңқа элементтеріне, жас ерекшеліктеріне қарай топталды.

2.1 Салыстырмалы морфологиялық әдіс (Шағырбаев М.С.)

Сүйектерді жануар түрлеріне топтау барысында салыстырмалы-морфологиялық әдіс қолданылды. Аталған әдіс негізінде Талапты төрткүлінің остеозоологиялық материалдары

3-сур. Үй жануарларының ескерткіштер бойынша пайыздық құрамы: 1 – Талапты; 2 – Ақыртас; 3 – Құлан; 4 – Тараз; 5 – Ақтөбе (Орловка); 6 – Шөлтебе; 7 – Қостөбе

Fig. 3. Percentage of domestic animals by monuments: 1 – Talapty; 2 – Akyrtyas; 3 – Kulan; 4 – Taraz; 5 – Aktobe (Orlovka); 6 – Sholtobe; 7 – Kostobe

Рис. 3. Процентное содержание домашних животных по памятникам: 1 – Талапты; 2 – Ақыртас; 3 – Кулан; 4 – Тараз; 5 – Актобе (Орловка); 6 – Шолтебе; 7 – Костобе

(бөлшектенген қаңқа элементтері) Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, «Археологиялық технологиялар зертханасының» эталон коллекциясымен морфологиялық белгілері бойынша салыстырылып, таксономиялық рангі (класс, отряд, тұқымдас, туыс, түр) анықталды. Зертханадағы эталон коллекциясы ортағасырлық ескерткіштерден табылған остеологиялық материалдардың негізінде жинақталған.

Зерттеу барысында бірнеше ортағасырлық ескерткіштердің материалдары өзара қарастырылып, жеке жануар түрлерінің таулы және жазық аймақтағы мекендеу ареалы, үй жануарларының көлемі/саны бойынша айырмашылықтары анықталды.

2.2 Салыстырмалы-топографиялық әдіс (Шағырбаев М.С.)

Үй жануарларының қаңқа бөліктерінің өзара қатынасын талдауда «бас сүйек», «жеке тістер», «кеуде», «аяқтың жоғарғы бөлігі» және «аяқтың төменгі бөлігі» деп жүйеленді (3-кесте). «Бас сүйек» бөлігіне бас сүйектің фрагменттері, төменгі жақ сүйек, тіл асты сүйегі (*os hyoideum*) жатады. «Жеке тістерге» барлық изоляцияланып, жеке сақталған бүтін және фрагмент тістер енеді. «Кеуде» бөлігіне омыртқалар, төс, құйымшақ және қабырғалар жатқызылады. «Аяқтың жоғарғы бөлігіне» жануардың «етті» бөлігі болып есептелетін жауырын, жамбас, тоқпан жілік, кәрі жілік, шынтақ сүйегі, сан және асықты жілік кіреді. «Аяқтың төменгі бөлігіне» жануардың «етсіз» бөлігі саналатын аралық сүйектер немесе карпальды және тарзальды сүйектер, сесамойдты сүйектер, сирақ және фалангалар (тұсамыс, топай, тұяқ) енеді.

Остеологиялық материалдар қатты ұсақталып, нақты жануар түрі анықталмағанымен, сүйектердің тіні (костная ткань), пішіні, морфологиялық құрылымы, қабырғасының қалыңдығы секілді белгілеріне қарап, шартты түрде «ірі сүтқоректілер» және «ұсақ сүтқоректілерге» тиесілі деп бөлінеді. Қабырғасы қалың, ірі сүйектер – анықтауға келмейтін «ірі сүтқоректілер» тобына, қабырғасы жұқа сүйектер – анықтауға келмейтін «ұсақ сүтқоректілер» тобына жатқызылды. Бірінші топтағы сүйектер ірі тұяқты жануарларға (ірі қара, жылқы, түйе, құлан) тиесілі болуы мүмкін. Екінші топтағы сүйектер ұсақ тұяқты жануарлар (қой, ешкі) және ит, түлкіге тиесілі болуы мүмкін.

2.3 Жануарлардың жасын анықтау әдісі (Шағырбаев М.С.)

Материалдың ішінде жақ сүйектері мен жеке тістер көп кездеспегендіктен, мақалада үй жануарларының жас ерекшеліктері түтікшелі сүйектердің эпифиздерінің өсу жағдайын ескеру негізінде, жалпылама түрде берілді: жаңа туған немесе эмбрион (Infantiles), жас жануар (Juvenilis), ересек жануар (Adultus) және кәрі жануар (Senilis).

Кейбір уақ мал сүйектері модификацияға ұшырау үдерістері бойынша зерттелді. Зерттеу барысында остеофагия белгілері бар қаңқа элементтері де анықталды. Остеофагия – бұл көбіне тұяқты үй жануарларында сүйекті кеміру тәжірибесі. Негізгі себебі, жануарлардың қорегі болып табылатын өсімдіктерде фосфат жеткілікті мөлшерде болмағанда, жануарлар өзіне қажетті фосфор мен кальцийдің жетіспеушілігін болдырмау үшін, сүйектерді шайнап, үгітіп жібереді [Рассадников 2017: 163]. Бұл үй және жабайы жануарларда туа-біткен мінез құлық деп саналады.

2-кесте – Талапты және Ақыртас төрткүлдерінен табылған сүйектердің жануар түрі бойынша құрамы

Table 2 – Species composition of bone remains from Talapty and Akyrtas tortkuls

Таблица 2 – Видовой состав костных остатков из торткулей Талапты и Акыртас

Таксон	Төрткүлдер	
	Талапты (X–XII ғғ.)	Ақыртас (X–XIII ғғ.)
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	169*/8**	163/10
Уақ мал – <i>Capra et Ovis</i>	248/12	794/39
Қой – <i>Ovis aries</i>	37/11	0***
Түйе – <i>Camelus bactrianus</i>	6/1	2/1
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	50/4	377/19
Есек – <i>Equus asinus</i>	0	1/1
Ит – <i>Canis familiaris</i>	7/1	2/1
Құлан немесе есек – <i>Equus sp.</i>	6/1	0
Арқар – <i>Ovis ammon</i>	0	6/2
Түлкі – <i>Vulpes vulpes</i>	1/1	0
Тасбақа – <i>Testudines sp.</i>	19/2	0
Mammalia ind. (ірі жануар)	118	18
Mammalia ind. (ұсақ жануар)	148	67
Құс – <i>Aves</i>	2	2
Тауық – <i>Gallus gallus</i>	5	0
Жиыны	816	1432
*сүйек саны; **жануар саны; ***жануар сүйектері қатты ұсақталғандықтан, нақты қой-ешкі түрі ажыратылмай, жалпы «уақ мал» деп көрсетілген		

3 Зерттеу нәтижелері (Шағырбаев М.С.)

3.1 Үй жануарлары (Шағырбаев М.С.)

Уақ мал – *Capra et Ovis*. Остеологиялық материалдардың ішінде 37 сүйек – қойға (*Ovis aries*) және 277 сүйек – уақ малға (*Ovis aries et Capra hircus*) тиесілі деп анықталды (2-кесте). Қой мен ешкі сүйектерінің анатомиясы өзара қатты ұқсас болғандықтан, жануар түрін нақты ажырату көбіне қиындық тудырады. Талапты төрткүлінен табылған жануар сүйектері қатты бөлшектеніп кеткендіктен, сүйектегі жануар түрін анықтаушы белгілерді байқау қиынға соғып, нәтижесінде тек 37 дана сүйектен қойға тиісті морфологиялық белгілер анықталды. Қалған қаңқа элементтері уақ мал деп алынғанымен, ішінде ешкі сүйектері болуы мүмкін. Осыған орай, жеке таксондарды (қой-ешкі) сипаттауда ортақ – уақ мал (*Capra et Ovis*) деп қарастырылады.

Уақ малдың қаңқа элементтерінің көпшілігі (86,3%) бөлшектенген. Қаңқа бөліктерінің өзара қатынасында «етті» саналатын кеуде (омыртқа, қабырға) және аяқтың жоғарғы бөлігінің (жамбас, сан жілік, асықты жілік, жауырын, тоқпан жілік, кәрі жілік) сүйектері негізгі орын алады (кеуде – 28%; аяқтың жоғарғы бөлігі – 33,9%) (3-кесте). Бас сүйек пен аяқтың төменгі бөлігінің сүйектері өзара бірдей (16% және 17,8%) және алдыңғы екі бөлікке қарағанда, айтарлықтай аз. Жеке тістер жалпы материалдың ішінде – 4,1% (3-кесте).

Уақ малдың төменгі жақ сүйектері (*mandibula*) мен түтікшелі сүйектерінің (*humerus, radius, ulna, femur, tibia, Mc/Mt III–IV*) эпифиздеріндегі синостоз жағдайына жүргізілген зерттеулер, жас ерекшелігі бойынша төрт топтың анық байқалатынын көрсетті: эмбрион немесе жаңа туған төлдер, бір жасқа дейінгі жануарлар, ересек (1–2 жас аралығы) жануарлар және кәрі жануарлар. Мұның ішінде соңғы екі топ (ересек және кәрі) басым. Жануарлардың жас ерекшелігіне қарап, Талапты төрткүлінің тұрғындары уақ малды көбіне жүн өнімдерін алу үшін пайдаланғанын байқаймыз. Егер жас жануарлардың сүйектері басым болса, ет өнімінің қажеттілік тудырғаны байқалар еді.

Модификацияланған сүйектер. Уақ малға тиесілі сүйектердің ішінде сыртқы фактордың әсерінен өзгерістерге түскен элементтер анықталды. Бір дана асықты жілік (*tibia*) диафизінің краниальды эпифизінде (дистальды эпифизге жақын – М.Ш.) арнайы тесік жасалған (6,1×5,2 мм) және маңайында қатты затпен кесуден қалған іздері сақталған (4-сур., 1; 1,1). Осы іспеттес тесу жағдайын қойдың артқы сирағының (*Mt III–IV*) артқы (плантарлы) бетінен көруге болады. Жасалған тесіктің көлемі жоғарыда сипатталған асықты жілікке ұқсас (4-сур., 2; 2,2).

Бір дана қойдың асықты жілігінің (*tibia*) диста-каудальды бетінде арнайы күйдірілген екі «ноқатты» көруге болады. Микроскопта үлкейтіп қарағанда, қызған металмен басып күйдіргені байқалады (5-сур.). Өңдеудің екі мысалын да әзірге толық түсіндіру қиын және екі сүйек те тұрмыста қолданыста болмаған. Сүйектердің сыртқы қабығында (*periosteum*) қолда ұзақ ұстағанда қалыптасатын «майлану» немесе жылтырау белгілері байқалмайды. Шамасы сүйек арнайы мақсатта өңдеуге түсіп (сүйектер жарамсыз болғандықтан?) жұмыс аяқталмай қалған болуы да мүмкін.

Үш дана қаңқа элементінің (*humerus, talus*) сүйек тінінде (орыс. – костная ткань) үгітілу байқалады. Бұл сүйектердің топырақ қабатындағы ылғалдың өзгеруіне байланысты болатын коррозия белгілері. Екі дана қой сирағында (*metapodium*) тұяқты жануарлардың шайнауынан қалған остеофагия белгілері сақталған.

Салыстырмалы талқылау. Талапты төрткүлінен уақ мал сүйектері басқа үй жануарларына қарағанда ең көп анықталды. Материалдардың жалпы мөлшері 300-ге жуық, бірақ толық

4-сур. Қойдың асықты жілігі (1–1,1) мен артқы сирағындағы (2–2,1) өңдеу іздері. М.С. Шағирбаевтың фотосы

Fig. 4. Traces of processing on the tibia (1–1,1) and metatarsal (2–2,1) of sheep. Photo by M. Shagirbayev

Рис. 4. Следы обработки на берцовой (1–1,1) и плюсневой (2–2,1) костях овцы. Фото М.С. Шагирбаева

репрезентативті² деуге келмейді. Дегенмен, төрткүл алғаш рет зерттеліп отырғандықтан, қандай жағдайда болмасын, жануар сүйектері белгілі бір ақпарат көзін құрай алады. Қазіргі жағдайда, Талаптының остеологиялық материалдары Талас өзенінің төменгі ағысындағы төрткүлдер бойынша ең алғашқы архео-фауналық дерек екендігі ескерілуі тиіс.

Талас өңірінің таулы ландшафтында орналасқан ортағасырлық Ақыртас төрткүлінде уақ мал сүйектері көп (55,4%) табылған [Ақымбек, Шагирбаев 2021a: 91]. Бір қызығы, екі төрткүлден де ешкі сүйектері кездеспеді. Ақыртастың остеологиялық материалдары бірнеше жылдар қатарынан жиналғандықтан, сүйек мөлшері де көп (800-ге жуық), алайда зерттеу барысында көбіне қой сүйектері анықталды. Ешкі сүйектерінің таулы және жазық алқапта орналасқан екі төрткүлден де кездеспеуін әзірге түсіндіре алмаймыз.

Екі төрткүлде де жас ерекшелігінің төрт тобы анық байқалады (эмбрион немесе жаңа туған, жас жануар, ересек жануар, кәрі жануар). Оның ішінде шаруашылықта ересек және кәрі жануарлар саны басым (6-сур.). Талапты және Ақыртас төрткүлінің ортағасырлық тұрғындары уақ малды көбіне тұрмыста шикізат өнімін (жүн/тері) алу үшін санын арттырған болуы мүмкін.

²Репрезентативті материал – археозоологиялық тұжырым жасауға жеткілікті материал көлемі. Ұзақ жылғы археозоологиялық зерттеулердің тәжірибесіне орай, нақты жануар түрі анықталған сүйектердің саны кемінде 400 дананы құрауы тиіс деген пікір қалыптасқан. Бұл ескерткіштің шаруашылығы туралы жалпы тұжырым жасауда қателік мөлшерін азайтады. Яғни сүйек саны көбейген сайын, қателесу мүмкіндігі азаяды.

5-сур. Қойдың асықты жілігінің бетіне күйдіріп түсірген іздер. М.С. Шағырбаевтың фотосы

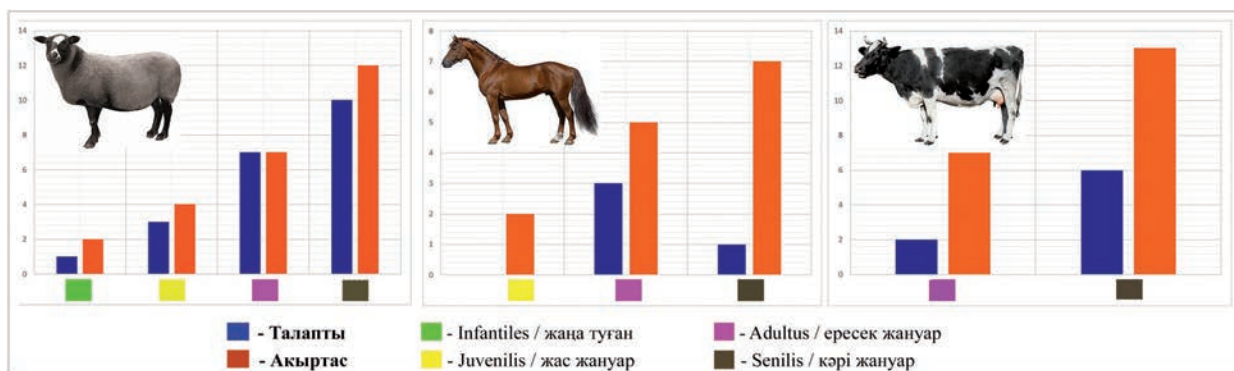
Fig. 5. Burn marks on the surface of the sheep's tibia. Photo by M. Shagirbayev

Рис. 5. Следы ожогов на поверхности берцовой кости овцы. Фото М.С. Шагирбаева

Талас өңірінде орналасқан бірқатар археологиялық ескерткіштерден табылған остеологиялық материалдармен салыстыру барысында келесі ерекшеліктер мен ұқсастықтар байқалады. Ортағасырлық Тараз, Ақтөбе (Орловка), Құлан және Шөлтөбе қалаларында уақ малдың көлемі үй жануарларының ішінде 51,5–57,2% аралығында ауытқиды. Ортағасырлық Тараз қаласынан табылған жануар сүйектерінің ішінде уақ малдың сүйектері шамамен 65% құрайды. Тек ортағасырлық Қостөбе қаласында ғана уақ мал 38,8% мөлшермен ірі қарадан кейінгі орынды алады. Яғни, Талас өңірінің Х–ХІІ ғғ. тұрғындарының шаруашылығында уақ мал негізгі орын алған. Талапты төрткүлінің остеоматериалдарына жүргізілген археозоологиялық талдау – бұл тұжырымды одан әрі бекіте түсті деуге болады.

Ірі қара – *Bos taurus*. Ірі қараға кемінде 8 жануардан тарайтын 169 сүйек тиесілі (2-кесте). Ірі қара сүйектері жалпы үй жануарларының ішінде 31,1% құрайды. Остеологиялық материалдың басым бөлігі (88,1%) бөлшектеніп, сындырылған. Ірі қараға тиесілі бүтін сүйектер – жауырын (*scapula*), алдыңғы сирақ (*Mc III–IV*), өкше сүйегі (*calcaneus*), асық және фалангалар (*Ph 1–2*).

Ірі қара сүйектерінің қаңқа бөліктері бойынша қатынасы біркелкі емес. Барлық сүйектердің 43,1% – «кеуде» бөліміне тиесілі: қабырға (*costae*) және омыртқа (*vertebrae*): атлант (*atlas*), эпистрофей (*axis*), кеуде/бел омыртқалары (*vertebrae thoracicae/lumbales*) және құйымшақ (*sacrum*). Аяқтың жоғарғы және төменгі бөлігі өзара бірдей мөлшерде болса, үшінші орында бас сүйек фрагменттері және соңғы орында жеке тістер топталды. Қаңқа/дене бөліктерін ет өнімі ретінде тұтынуда, көбіне жоғарғы бөліктердің (жамбас, сан жілік, тоқпан жілік және т. б.) саны басым болады (3-кесте). Талапты төрткүліндегі ірі қара сүйектерінде екі бөліктің бірдей кездесуін,

6-сур. Үй жануарларының жас ерекшелігі

Fig. 6. Age of domestic animals

Рис. 6. Возрастные особенности домашних животных

жұптұяқты жануарлардың сирақтары тағам ретінде тұтынуға қолайлы болуымен түсіндіреміз. Мұндай ұқсастықты жұптұяқтыларға жататын уақ малдан да көруге болады [Шагирбаев и др. 2021: 18].

Талапты төрткүлінде сойылған ірі қаралар жас ерекшелігіне қарай екі топқа бөлінеді: ересек және кәрі. Оның ішінде екеуі ересек (2–3 жас аралығында) және алтауы кәрі сиырлар (3–3½ жастан асқан). Сиыр сүйектерінің арасында эмбрион немесе жас жануарға тиесілі элементтер кездеспеді. Қазіргі материалдар бойынша, Талапты төрткүлінің тұрғындары ірі қараны «сүт өнімдерін» алуда көбірек пайдаланған деп сипаттауға болады.

Модификацияланған сүйектер. Ірі қара сүйектерінің арасында модификацияланған сүйектер өте сирек кездеседі. Жалпы материалдардың ішінде бес дана ірі қара сүйегінде (екі тоқпан жіліктің дистальды эпифиздері, жауырынның буын ойысы, асықты жіліктің проксимальды эпифизи және атлант) жыртқыш жануардың немесе иттің кеміруінен қалған тіс іздері байқалады. 1 дана бірінші топай сүйегінің (Ph1) дорсальды бетінде сүйек патологиясы сақталған.

Салыстырмалы талқылау. Талапты төрткүлі тұрғындарының шаруашылығында ірі қара саны жағынан екінші орын алған секілді (қазіргі материалдарға орай айтылып отырғанын ескертеміз – М.Ш.). Таулы өңірге жақын орналасқан Ақыртас төрткүлінде ірі қара мөлшері (сүйек саны бойынша) – 26,3% құрап, уақ мал мен жылқыдан кейінгі үшінші орында болған [Ақымбек, Шагирбаев 2021a: 79]. Ақыртас төрткүліндегі ірі қара сүйектері кемінде 20 бас сиырдан тарайды. Жас ерекшелігі бойынша екі топ анықталды: ересек және кәрі жануарлар. Яғни, екі төрткүлде де ірі қараның жас ерекшелігі бойынша тек екі топ ерекшеленіп отыр (6-сур.). Қазіргі материалдардың мөлшері бойынша, ортағасырлық Талапты мен Ақыртас төрткүлінде ірі қараны – сүт өнімдерін алу мақсатында көбірек пайдаланған деп тұжырымдауға негіз бар.

Ақыртас төрткүлінен табылған сиыр сүйектерінің биометриялық өлшемдері, олардың экстерьерлік пішіндерінің аса үлкен еместігін көрсетті [Ақымбек, Шагирбаев 2021a: 81–82]. Талапты төрткүлінен табылған сиыр сүйектерінде мұндай ерекшеліктері байқалмайды. Қазіргі қолымызда бар мәліметтерге назар аударсақ, таулы ландшафта орналасқан Ақыртас төрткүлінде ірі қараның кішілеу тұқымдары өсірілген секілді. Талапты төрткүлінде таулы өңірге қарағанда

ірілеу тұқымдары пайдаланылған. Соңғы пікіріміз Талапты төрткүлінің тек 2021 ж. анықталған остеоматериалдары бойынша айтылғанын ескертеміз. Алдағы зерттеулерде бұл мәліметтерге өзгерістер енуі мүмкін.

Талас өңіріндегі басқа да ортағасырлық ескерткіштердің остеоматериалдарында ірі қара сүйектері біркелкі еместігі байқалады. Ірі қара сүйектерінің басымдығы ортағасырлық Қостөбе қаласында ғана байқалады [Карачаровский 1949: 199]. Ал сиыр сүйектерінің уақ мал сүйектерінен кейінгі екінші орында кездесуін Ақтөбе (Орловка) мен Шөлтөбенің материалдарынан көріп отырмыз [Бубнова 1963: 137; Карачаровский 1949: 199]. Аталған екі ескерткіште ірі қара сүйектері үй жануарларының ішінде 27,4% және 25,8% құрайды. Ал Құлан мен Тараз қаласында ірі қара сүйектері жылқы сүйектерінен кейінгі орынды алады (3-сур.). Мысалы, Тараз және Қостөбе қалалары бір-біріне өте жақын орналасқан, табиғи-климаттық жағдайы ортақ. Алайда үй жануарларын тұтытуда айырмашылық бар. Шағын мөлтекаудандағы ескерткіштердің шаруашылығында ірі қараның мөлшерінің тұрақсыздығын әзірге түсіндіре алмаймыз. Дегенмен, ортағасырлық Тараз және Құлан қалаларының бір ендікте, ежелгі керуен жолының бойында орналасуы, шаруашылықта ірі қараға қарағанда жылқы санын арттыруға ықпал еткен болуы да мүмкін.

Жылқы – *Equus caballus*. Жылқыға кемінде төрт жануардан тарайтын 50 сүйек тиесілі (кесте 1). Басқа үй жануарлары секілді жылқы сүйектерінің де басым бөлігі (80%) бөлшектеніп, сындырылған. Жалпы материалдардың ішінде «куб» тәріздес сүйектің кемік тінінен тұратын тарзальды (*ossa tarsi*), карпальды (*ossa carpi*) сүйектер мен фалангалар (*Ph 1–2*) және бір дана алдыңғы сирақ (*Mc III*) бүтін сақталған.

Қаңқа бөліктері бойынша «кеуде» (омыртқа және қабырға) сүйектері басым (34%). «Аяқтың жоғарғы және төменгі» бөліктері өзара тең (26%) (3-кесте). Жас ерекшелігі бойынша екі топ анық байқалады: ересек және кәрі жылқылар. Яғни төрт жылқының біреуі кәрі, үшеуі ересек (6-сур.).

Модификацияланған сүйектер. Жылқы сүйектерінің саны аз болғандықтан, сыртқы фактордың әсерінен өзгеріске түскен элементтер анықталмады. Тек бір дана бел омыртқа денесі мен метаподияның төменгі эпифизінде жыртқыш жануардың (мүмкін ит) мүжуінен қалған тіс іздері сақталған. Өртенген немесе кальцинацияланған сүйектер кездеспеді.

Салыстырмалы талқылау. Талапты төрткүлі тұрғындарының шаруашылығындағы жылқының ролін айту қиын. Қазіргі статистикалық деректер жылқының сиырдан кейінгі үшінші орында болғанын көрсетіп отыр. Бұл таулы аймақтағы Ақыртас төрткүлімен салыстырғанда айырмашылыққа ие. Жас ерекшелігі бойынша Ақыртас төрткүлінде үш топ анықталған: жас, ересек және кәрі жылқылар (6-сур.). Үш топтың да саны жағынан өзара тең болуына қарап, таулы аймақта жылқыларды мініс көлігі және ет өнімі үшін бірдей мөлшерде пайдаланғанын байқаймыз. Жазық аймақта (Талапты бойынша) көбіне мініс көлігі ретінде пайдалану алдыңғы орында болған секілді (тұжырым 2021 ж. анықталған материалдар бойынша жасалды).

Талас өңіріндегі ортағасырлық қалалардан табылған жылқы сүйектерінің мөлшерінде айырмашылықтар байқалады. Ортағасырлық Құлан және Тараз қалаларында жылқы сүйектері 23,2%–25% көрсеткішпен уақ малдан кейінгі екінші орынды алса, Ақтөбе (Орловка), Шөлтөбе қалаларында 19,8% және 19,2% мөлшермен уақ мал және ірі қарадан кейінгі үшінші орында. Ортағасырлық Қостөбе қаласында да, жылқы сүйектері ірі қара және уақ малдан кейінгі үшінші орында (14,4%) (3-сур.). Жануар сүйектері бойынша статистикалық мәліметтер жылқының Тараз және Құлан қалаларында көп болғанын көрсетіп отыр. Бұл керуен жолдарының негізгі күре тамырында орналасқан орталықтарда мініс көлігі ретінде көбірек пайдаланғанын жанама түрде растайды. Саны жағынан басым жануардың тағам рационында да көбірек пайдаланылатыны

анық. Талас өңірінің ортағасырлық тұрғындарында жылқы саны қалалардың саяси-экономикалық жағдайына қарай саны артқан болуы мүмкін.

Түйе – *Camelus bactrianus*. Алты дана түйе сүйектері бір жануарға тиесілі (2-кесте). Қаңқа элементтерінің ішінде, төменгі жақ сүйегі (*mandibula*), тұрақты азу тіс (*dentes molares*), омыртқа (*vertebrae*), қабырға (*costae*), 2-ші фаланга (*Ph2*) кездесті. Сүйектер ересек жануарға тиесілі. Жануардың қаңқа элементтері өте аз болғандықтан, шаруашылықтағы ролі туралы пікір айтуға әлі ерте. Салыстырмалы түрде Ақыртас төрткүлінен де бір түйеге тиесілі екі қаңқа элементі ғана анықталған.

Ортағасырлық Шөлтөбе және Қостөбе қалаларында түйе сүйектері сәйкесінше 1,4% көрсетсе, Құлан және Ақтөбе қалаларында да аздаған айырмашылықпен 1,3% көрсетіп отыр. Тек ортағасырлық Тараз қаласында ең аз мөлшерге ие – 0,7%.

Талас өңіріндегі ортағасыр тұрғындарының шаруашылығында түйе кездескенімен, саны жағынан ең соңғы орында болған. Мұны басқа да ортағасырлық ескерткіштерден табылған жануар сүйектері туралы зерттеулер растайды [Ақымбек, Шағирбаев 2021а: 79; Карачаровский 1949: 199; Бубнова, 1963: 137].

Анықталған сүйектердің барлығы да әдеттегі «тағам қалдықтары» болып табылады. Археозоологиялық зерттеулерден түйенің тағам рационында да аса көп қолданбағанын байқау қиын емес. Шаруашылықтағы түйенің атқарған қызметін анықтауға материалдардың қазіргі саны жеткіліксіз болып отыр.

3-кесте – Талапты төрткүлінен табылған сүйек қалдықтардың қаңқа бөліктері бойынша қатынасы (%)

Table 3 – The ratio of the skeletal departments of the bone remains of animals found from the tortkul Talapty (%)

Таблица 3 – Соотношение отделов скелета костных остатков животных, найденных на торткуле Талапты (%)

Қаңқа бөлігі	Қой-Ешкі		Ірі қара		Жылқы	
	Талапты	Ақыртас	Талапты	Ақыртас	Талапты	Ақыртас
Бас сүйек	16,1	10,1	11,2	8,6	10,0	9,3
Жеке тістер	4,2	7,2	4,7	8,6	2,0	16,7
Кеуде	28,1	28,8	43,1	22,1	34,0	14,9
Аяқтың жоғарғы бөлігі	33,3	4,7	20,7	10,4	26,0	2,9
Аяқтың төменгі бөлігі	18,2	49,2	20,1	52,1	26,0	56,2
Барлығы	285	794	169	163	50	377

Ит – *Canis familiaris*. Аталған жануарға тиесілі жеті дана қаңқа элементі және бүтін бас сүйек анықталды. Барлық сүйектер кемінде бір жануардан тарайды (2-кесте). Талапты төрткүлінен табылған жануар сүйектерінде мүжуден қалған тіс іздері мен ит сүйектерінің анықталуы, тұрғындардың шаруашылығында бұл жануардың тұрақты өмір сүргенін көрсетеді.

3.2 Жабайы жануарлар (Шағирбаев М.С.)

Құлан немесе жылқы – *Equus* sp. Алты дана қаңқа элементтері (тістер (*dentes*), омыртқа (*atlas*), асықты жілік (*tibia*), фалангалар (*Ph2*)) тақ тұяқтылар отрядына тиесілі болғанымен, нақты түрді ажырату қиын. Сүйектердің ішінде фалангалардан басқасы бөлшектенген, шамасы тағам қалдықтары болуы мүмкін. Тақ тұяқты жануарлардың (*Perissodactyla*) ішінде жылқы мен құлан сүйектерінің анатомиясы бірдей, тек сүйектердің көлемі (үлкен/кіші) және бірқатар морфологиялық белгілеріне қарап ажыратуға болады. Талапты төрткүлінен табылған *Equus* туысына тиесілі

сүйектер ересек жануардан тарайды және көлемі әдеттегі жылқы сүйектерінен біршама кіші, ал есек (есек – *Equus asinus* сүйектерінің анатомиясы да жылқымен бірдей – Ш.М.) сүйегінен аздап үлкен. Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің ешқайсысынан бұған дейін құлан сүйектері анықталмағанымен, табиғи-климаттық жағдайы ұқсас Қаратау, Шу және Іле өңіріндегі ортағасырлық Аспара [Ақымбек, Шагирбаев 2021б], Шымкент [Шагирбаев и др. 2021: 25, 29], Шеңгелді төрткүлі [Савельева, Шагирбаев 2020: 394] және Қастек [Нуржанов, Гимранов 2019: 536; Нуржанов, Шагирбаев 2021: 190] қалаларынан табылған. Құлан сүйектері ең көп табылған ескерткіш Үстіртте орналасқан ортағасырлық Жезді қаласы [Косинцев и др. 2020: 277]. Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ортағасырлық Жанкент қаласынан да құлан сүйектері анықталған [Гайдученко 2014: 173]. Мерзімі жағынан ертерек болғанымен, территориясы жағынан жақын, Сырдарияның ескі арнасының (Жаңадария) бойында орналасқан Шірік рабад мәдениетіне жататын ескерткіштерден де құлан сүйектері жиі кездеседі [Утубаев, Шагирбаев 2020: 118–121].

Түлкі – *Vulpes vulpes*. Бір дана дистальды эпифизі (сүйектің төменгі жағы – Ш.М.) сақталған асықты жілік түлкіге тиесілі. Эпифиздің диафизбен бірігу жігіне қарап, ересек жануардың сүйегі екенін аңғару қиын емес. Әзірге «талаптылықтар» түлкіні аулағаны/ауламағаны белгісіз. Жыртқыш жануарлардың сүйектері мәдени қабатқа кездейсоқ тап болатын жағдайлары да кездесетіндіктен, аңшылық туралы тұжырым жасауға материал саны жеткіліксіз.

Тасбақа – *Testudo* sp. Тасбақаның арқа (*carapax*) және кеуде/қарын (*plastron*) бөлігінің тас сауыттары топталып кездесті. Қазба жүргізілген нысанның бірнеше жерінен бүгінгі күнгі тасбақа індері мен жануардың (тасбақа) өзі табылды. Бұл тасбақа ескерткіштің мәдени қабатына кездейсоқ тап болғанын толықтай растайды.

Тауық – *Gallus gallus*. Қазба барысында құсқа тиесілі бір дана төс сүйегі, үш дана тоқпан жілік және бір дана жамбас сүйегі табылды. Аталған қаңқа элементтерін зертхана қорындағы эталон коллекциясымен салыстыру барысында, тауық сүйектеріне өте жақын екендігі байқалды. Алайда, құс сүйектерінің морфологиялық белгілері нашар байқалатындықтан (көбіне өзгермелі болып келеді – М.Ш.), сүйектердің тауыққа тиесілі екендігіне әлі де күмәнмен қараймыз.

Құс – *Aves* indet. Мәдени қабаттан құсқа тиесілі екі дана жауырын және асықты жіліктің фрагменттері табылды. Материалдар нашар сақталғандықтан, белгілі бір түрге тиесілі екендігін анықтауға талпыныс жасалмады. Сүйектердің мәдени қабатқа қандай жағдайда тап болғаны белгісіз.

3.3 Анықтауға келмейтін ұсақ сүйектер (Mammalia indet)

Талапты төрткүлінен табылған 816 дана жануар сүйегінің 266 данасында морфологиялық белгілердің өте нашар сақталуы, сүйектерді (266 дана) нақты түрге дейін ажыратуда қиындық тудырды. Ұсақ, анықтауға келмейтін сүйектер санының көптігі Талапты төрткүлінде жүргізілген қазбадан барлық сүйектер кешенді түрде жинастырылғанын толық айғақтайды. Талапты төрткүліндегі анықтауға келмейтін сүтқоректілердің сүйектерінде – ұсақ жануар (қой, ешкі) сүйектері басым (2-кесте).

4 Талқылау (Шагирбаев М.С.)

4.1 Ортағасырдағы мал шаруашылығы (Шагирбаев М.С.)

Зерттеу жұмысының басты нәтижелері Талас өңірінің ортағасырдағы мал шаруашылығы туралы мәліметтерге қол жеткізу болып табылады. Жоғарыда атап өткеніміздей, остеозоологиялық материалдардың басым бөлігі үй жануарларына тиесілі. Үй жануарларының барлық түрінің кездесуі – Талас өңірінің ортағасырларлық тұрғындарында мал шаруашылығының белсенді

дамығандығын айғақтайды. Оның ішінде уақ малға көбірек мән берген секілді. Мұны анықтауға келмейтін сүйектердің ішінде ұсақ жануарларға тиесілі қаңқа элементтерінің басымдығы да жанама түрде растайды. Ортағасырлық Талапты төрткүлінен табылған жануар сүйектерін басқа да ұқсас ескерткіштермен салыстыруда бірқатар ұқсастықтар мен айырмашылықтар байқалып отыр. Мысалы таулы ландшафтыдағы Ақыртас төрткүлі мен Талас өзенінің төменгі ағысындағы Талапты төрткүлінде уақ мал саны басым болып отыр. Яғни, екі аймақта да уақ малды өсіру тиімді болған. Қой мен ешкіні көбіне ет өнімі үшін пайдаланғанын, жас ерекшеліктеріне жүргізілген талдаулар көрсетіп отыр. Бірақ, ірі жануарлардың саны сол кезеңдегі табиғи-климаттық және саяси-әлеуметтік жағдайлармен байланысты болуы мүмкін. Себебі, ірі қара мөлшері Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштерде біркелкі емес, көп жағдайда жылқыдан кейінгі орынға ие. Ал, Талапты төрткүлінде керісінше, уақ малдан кейінгі екінші орында. Әзірге, мұның себебін түсіндіре алмаймыз. Жас ерекшелігіне байланысты жүргізген зерттеулеріміз, ортағасырлық тұрғындардың ірі қараны көп жағдайда сүт өнімдерін алу мақсатында пайдаланғанын көрсетіп отыр.

4.2 Ортағасырдағы аңшылық (Шағырбаев М.С.)

Келтірілген археофауналық мәліметтер ортағасырларда Талас өңіріндегі аңшылық дәстүрдің болғанын жоққа шығармағанымен, толық дәлелдей алмайды. Мысалы, құлан сүйектерінің табылуы, аталған жануардың Талас өзенінің төменгі ағысында да мекендегенін көрсетіп отыр. Алайда, санаулы қаңқа элементтері аңшылықтың қаншалықты маңызды болғанын пайымдауға жеткіліксіз. Салыстырмалы түрде қарастырылған басқа ескерткіштерде де құлан сүйектері кездеспейді. Сол секілді терісі үшін ауланатын жабайы жыртқыш жануар (түлкі, қасқыр және т. б.) сүйектері де өте сирек. Бұл жануарлар кейде қиранды құрылыс орындарына кейінгі уақытта ін қазып, өмір сүруі де мүмкін екендігін ескерсек, онда ежелгі тұрғындардың аулағанын дәлелдеу одан әрі қиынға соғары анық. Сондықтан, зерттеу жұмысының қазіргі деңгейінде Талас өңірінің ортағасырлық тұрғындарының аңшылығы туралы қандай да бір болжам жасау қиын. Бізге дейінгі зерттеулерде де жабайы аңдардың сүйектері сирек табылғандықтан, нақты тұжырым жасауға материалдар кешені жеткіліксіз болып отыр.

5 Қорытынды (Шағырбаев М.С., Ақымбек Е.Ш.)

Сүйек материалдарды археозоологиялық зерттеу барысында Талас өңірінің ортағасырдағы тұрғындарында мал шаруашылығы маңызды болғаны байқалады. Мұны төрткүлден анықталған остеологиялық материалдардың ішінде қаңқаның «етті» деген бөліктерінің (аяқтың жоғарғы бөлігі және кеуде сүйектері) көп болуымен және үй жануарларының жиі кездесуі дәлелдейді.

Ірі қара мен жылқының жас ерекшеліктеріне орай жүргізілген зерттеулер, шаруашылықта көбінде ересек жануарлар басым болғанын көрсетіп отыр. Уақ мал сүйектерінің арасында эмбрион және жаңа туған төлдің сүйектері кездеседі. Жас төлге тиесілі қаңқа элементтерінің анықталуы, уақ малды шаруашылықта ұзақ уақыт пайдаланып, белгілі бір мерзімде ескерткіш аумағында/айналасындағы қоршауларда ұстағанын айғақтайды. Бұл пікірімізді уақ малдың метаподиясындағы остеофагия белгілерінің кездесуі де қосымша растап отыр. Кейбір ірі қара, қой секілді тұяқты жануарлар, қоректерінде минерал жетіспегенде, сүйектерді «кеміріп», ағзаға қажетті дәруімендерді алуға тырысады. Талаптыдан табылған жануар сүйектерінде остеофагия белгісінің болуы, жануарлардың төрткүл аумағында арнайы қорада/қоршауда ұстауы мүмкін деген тұжырымды бекіте түседі.

Талапты төрткүлінің остеологиялық материалдары үш түрлі фактордың әсерінен жинақталған тәрізді. Бірінші, ежелгі тұрғындардың шаруашылығымен байланысты сүйектер (қой, жылқы, сиыр,

түйе). Екінші, аңшылықтың әсерінен жиналған сүйектер (құлан?, түлкі). Үшінші, мәдени қабатта кейінгі замандарда кездейсоқ тап болған сүйектер (тасбақа, құс).

Жалпы сүйектердің ішінде, шаруашылықпен байланысты жинақталған материалдар негізгі бөлікті құрайды. Мұны жануар сүйектерінің 85%-ның бөлшектенуімен түсіндіреміз. Остеологиялық материалдардың көпшілігінде соғу, ұру іздері сақталған (ірі қара және жылқы сүйектерінде көп байқалады). Сүйек материалдардың жалпы құрылымы мен «бөлшектену индекстері» олардың «асүйлік қалдықтар» екенін көрсетіп отыр.

Барлық жануар түрі анықталған материалдардың 52,4% – уақ мал сүйектері құрайды. Екінші орында ірі қара сүйектері – 31,1%. Үшінші орында жылқы сүйектері – 9,2%. Түйе сүйегі – 1,1% көрсеткішпен ең соңғы орында. Археозоологиялық зерттеу барысында жануар түрлеріне қарай анықталған элементтердің 95% үй жануарларына тиесілі екендігін көрсетсе, жабайы жануарлардың үлесі – 5%.

Талас өңірінің ежелгі тұрғындарының шаруашылығының тағы бір маңызды бағыты – аңшылық. Дегенмен, біз қарастырып отырған остеологиялық материалдардың ішінде аңшылықтың ролін анықтау тек фауналық деңгеймен шектеледі. Себебі, Талапты төрткүлінің остеологиялық материалдары алғаш рет зерттеліп отырғандықтан, алдағы қазба жұмыстары барысында бұл мәліметтерге түзетулер енгізілуі мүмкін.

Жануар сүйектеріндегі ауру белгілері тек бір ғана ірі қараның топай (*phalanx I*) сүйегінен ғана анықталып отыр. Сүйектердің модификациялануы жануар түріне қарай айырмашылықтарға ие.

Қорыта айтқанда, Талас өзенінің төменгі ағысында орналасқан Талапты төрткүлінің материалдарын алғаш рет археозоологиялық талдау арқылы, аймақтың ортағасырлық фаунасының құрамында ерекшеліктер бар екенін және тұрғындардың шаруашылығында уақ малдың негізгі орын алғанын байқап отырмыз.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Акымбек Е.Ш. Городище Торткуль // Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Таласский район / Гл. ред. Байпаков К.М. Алматы: Археологическая экспертиза, 2010. С. 110-111.
- 2 Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық Ақыртас төрткүлінің остеологиялық материалдары // Қазақстан археологиясы. 2021а. № 1 (11). 72-100-бб.
- 3 Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Ортағасырлық Аспара қаласының остеологиялық материалдары (2014 ж. қазба материалдары бойынша) // Электронды ғылыми журнал «edu.e-history.kz». 2021б. № 2 (26). URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1643> (қаралды: 18.02.2022 ж.).
- 4 Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. Джамбул: Джамбулский областной историко-краеведческий музей, 1982. 208 с.
- 5 Бубнова М.А. Средневековое поселение Ак-Тобе 1 у с. Орловки // Археологические памятники Таласской долины / Отв. ред. Кожемяко П.Н. Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1963. С. 125-145.
- 6 Гайдученко Л.Л. Остеологические материалы из раскопок городища Джанкент (2009–2012 гг.) // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011–2014 гг.) / Сост.: Аржанцева И.А., Тажекеев А.А. Алматы: Арыс, 2014. С. 161-177.
- 7 Карачаровский В.В. Результаты определения костных остатков животных // Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936–1938). Таласская долина / Отв. ред. Бернштам А.Н. Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1949. С. 198-202.
- 8 Косинцев П.А., Бачура О.П., Гасилин В.В., Гимранов Д.О., Самашев З.С., Лошакова Т.Н., Онгарулы А., Бисембаев А.А., Большаков В.Н. Новые данные о фауне млекопитающих плато Устюрт в голоцене // Доклады РАН. Науки о жизни. 2020. Т. 492. С. 276-279.
- 9 Нуржанов А.А., Гимранов Д.О. Исследования костных остатков животных из археологического памятника средневековья городища Кастек // Маргулановские чтения–2019: м-лы Междунар. археол. науч.-практ.

- конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (г. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г.) / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Хабдулина М.К. Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 529–538.
- 10 Нуржанов А.А., Шағирбаев М.С. Археозоологические исследования костных остатков из средневекового городища Кастек (по материалам раскопок 2020 г.) // XIII Оразбаевские чтения: м-лы междунар. науч.-мет. конф. «Историко-культурное наследие древних и традиционных обществ Центральной Азии: новые открытия и междисциплинарные исследования» (г. Алматы, 20–21 мая 2021 г.) / Отв. ред. Жуматаев Р.С. Алматы: Қазақ университеті, 2021. С. 185–193.
 - 11 Рассадников А.Ю. Остеофагия домашних копытных на поселениях бронзового века Южного Зауралья (по археозоологическим и этнозоологическим материалам) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2017. № 2 (37). С. 163–168.
 - 12 Савельева Т.В., Шағирбаев М.С. Остеологические материалы из караван-сарая Шенгельды // Вестник КазНПУ им. Абая. Сер. историч. и соц.-полит. науки. 2020. № 1 (64). С. 390–400.
 - 13 Утубаев Ж.Р., Шағирбаев М.С. Құланның рудимент сүйегінен істелген ілмек туралы (Бәбіш Мола-7 остеологиялық материалдары негізінде) // XII Оразбаев оқулары: «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты халықар. ғыл.-әдіст. конф. м-ры (Алматы қ., 17–18 сәуір 2020 ж.) / Жауапты ред. Жуматаев Р.С. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 118–123–бб.
 - 14 Шағирбаев М.С., Ержигитова А.А., Казизов Е.С., Сорокин С.С. К изучению особенностей ведения хозяйства населением городища Культобе: по данным археозоологического анализа (2020–2021 гг.) // Археология Казахстана. 2021. № 3 (13). С. 108–134.
 - 15 Шағирбаев М.С., Сорокин Д., Казизов Е.С., Марыксин Д.В., Бычков В.С. Исследования остеологических материалов с городища Шымкент (2019–2020 гг.) // Культурное наследие. 2021. № 2 (93). С. 23–47.
 - 16 Reimer P.J., Austin W.E.N., Bard E., Bayliss A. et al. The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP) // Radiocarbon. 2020. Vol. 62, no. 4. 725–757.

REFERENCES

- 1 Akymbek, E. Sh. 2010. In: Baipakov, K. M. (ed). *Svod pamyatnikov istorii i kultury Zhambylskoy oblasti. Talasskiy rajon (The official list of monuments of history and culture of Zhambyl region. Talas district)*. Almaty: Archaeological examination Publ., 110–111 (in Russian).
- 2 Akymbek, E. Sh., Shagirbayev, M. S. 2021a. In: *Kazakhstan archeologiasy (Kazakhstan Archeology)*, 1 (11), 72–110 (in Kazakh).
- 3 Akymbek, E. Sh., Shagirbayev, M. S. 2021b. In: *Electronic scientific journal «edu.e-history.kz»*, 2 (26). URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1643> (Viewed 18.02.2022) (in Kazakh).
- 4 Alipcheev, S., Baibosynov, K. 1982. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Dzhambul'skoy oblasti (The official list of historical and cultural monuments of the Dzhambul region)*. Dzhambul: Dzhambul Regional Museum of Local history Publ. (in Russian).
- 5 Bubnova, M. A. 1963. In: Kozhemyako, P. N. (ed). *Arheologicheskie pamyatniki Talasskoy doliny (Archaeological monuments of the Talas valley)*. Frunze: Academy of Sciences of the Kyrgyz SSR Publ., 125–145 (in Russian).
- 6 Gaiduchenko, L. L. 2014. In: Arzhantseva, I. A., Tazhekeev, A. A. (compl). *Kompleksnyye issledovaniya gorodishcha Dzhamkent (raboty 2011–2014 gg.) (Complex studies of the settlement of Dzhamkent (works 2011–2014)*. Almaty: “Arys” Publ., 161–177 (in Russian).
- 7 Karacharovskiy, V. V. 1949. In: Bernshtam, A. N. (ed). *Trudy Semirechenskoy arheologicheskoy ekspeditsii (1936–1938). Talasskaya dolina (Proceedings of the Semirechie archaeological expedition (1936–1938). Talas Valley)*. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR Publ., 198–202 (in Russian).
- 8 Kosintsev, P. A., Bachura, O. P., Gasilin, V. V., Gimranov, D. O., Samashev, Z. S., Loshakova, T. N., Onggaruly, A., Bissembaev, A. A., Bolshakov, V. N. 2020. In: *Doklady Rossiyskoy Akademii nauk. Nauki o zhizni. (Doklady Biological Sciences)*, 492, 276–279 (in Russian).

- 9 Nurzhanov, A. A., Gimranov, D. O. 2019. In: Baitanayev, B. A., Khabdulina, M. K. (eds.). *Margulanovskie chteniya–2019 (Margulan readings–2019)*. Nur-Sultan: L.N. Gumilyov Eurasian National University Publ., 529-538 (in Russian).
- 10 Nurzhanov, A. A., Shagirbayev, M. S. 2021. In: Zhumatayev, R. S. (ed). *XIII Orazbaevskie chteniya (13th Orazbayev Readings)*. Almaty: “Kazakh University” Publ., 185-193 (in Russian).
- 11 Rassadnikov, A. Yu. 2017. In: *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii (Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography)*, 2 (37), 163-168 (in Russian).
- 12 Savelyeva, T. V., Shagirbayev, M. S. 2020. In: *Vestnik KazNPU im. Abaya. Ser. istorich. i soc.-polit. nauki (Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical University. Series «Historical and socio-political sciences»)*, 1 (64), 390-400 (in Russian).
- 13 Utubayev, Zh. R., Shagirbayev, M. S. 2020. In: Zhumatayev, R.S. (ed). *XII Orazbaev oqulary (12th Orazbayev Readings)*. Almaty: Kazakh University Publ., 118-123 (in Kazakh).
- 14 Shagirbayev, M. S., Erzhibitova, A. A., Kazizov, E. S., Sorokin, S. S. 2021. In: *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)*, 3 (13), 108-134 (in Russian).
- 15 Shagirbayev, M. S., Sorokin, D., Kazizov, E. S., Markin, D. V., Bychkov, V. S. 2021. In: *Kulturnoe nasledie (Cultural heritage)*, 2 (93), 23-47 (in Russian).
- 16 Reimer, P. J., Austin, W. E. N., Bard, E., Bayliss, A. et al. 2020. In: *Radiocarbon*, 4 (62), 725-757 (in English).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.05.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.05.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.05.2022.

УДК 902.904
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.155.160>

**Рецензия на книгу Георги Владимирова
«Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии
(XIII–XIV вв.): о материальных следах куманов и Золотой Орды
в культуре Второго Болгарского царства»**

(отв. ред. А.Г. Ситдииков, С.Г. Бочаров. Казань: ИА АН РТ, 2018. 128 с.: ил.)

© 2022 г. Бисембаев А.А.

Keywords: archaeology, earrings in the form of a question mark, Golden Horde, Balkans, medieval fashion, Middle Ages culture

Түйін сөздер: археология, сұрақ белгісі түріндегі сырғалар, Алтын Орда, Балқандар, ортағасырлық сән, орта ғасыр мәдениеті

Ключевые слова: археология, серьги в виде знака вопроса, Золотая Орда, Балканы, средневековая мода, культура средневековья

**Review of the book by Georgy Vladimirov
«Earrings in the form of a question mark from medieval Bulgaria (13th–14th centuries):
about the material traces of the Cumans and the Golden Horde in the culture
of the Second Bulgarian Kingdom»**

(Executive editors A. Sitdikov, S. Bocharov. Kazan: IA TAS, 2018. 128 p.: il.)

Arman Bissembaev^{1, 2}

¹Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Aktobe Regional Museum of History and Local Lore, Aktobe, Kazakhstan

²Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan E-mail: abissembaev@mail.ru

Abstract. A review of a specialized catalogue work on the study of oriental influences in the culture of the Second Bulgarian Kingdom on the Danube in the high and late Middle Ages (12th–14th centuries). As the main example of these influences, earrings in the form of a question mark are considered – a very common category of nomad jewelry of the Golden Horde period of the Eurasian steppe belt. The author considers the hypotheses of their origin and distribution in the Middle Ages as a nomadic type of fashion that arose in the culture of the Asian peoples of the Kimak-Cuman circle and spread during their resettlement in the Balkans. In the chapter “The origin and distribution of earrings in the form of a question mark”, the author made a brief analysis of the distribution of these jewelry in large regions – the Volga river region, Western, Central and Southern Kazakhstan, Transbaikalia, Tien Shan. The author suggested that it was the migration of late nomads that extended the fashion to earrings in the form of a question mark. The fashion for this type of jewelry, which has become widespread in the culture of the Golden Horde, has acquired a supranational character. The author of the peer-reviewed work hypothesized that in the 13th century the cultural and ethnic picture in medieval Bulgaria is “cumanized”, and in the first half of the 14th century even “tatarized”. He contrasts these processes with the previous hypothesis about the “Byzantine” influence in the Danube basin at the beginning of the 2nd millennium.

Citation: Bissembaev, A. 2022. Review of the book by Georgy Vladimirov «Earrings in the form of a question mark from medieval Bulgaria (13th–14th centuries): about the material traces of the Cumans and the Golden Horde in the culture of the Second Bulgarian Kingdom» (Executive editors A. Sitdikov, S. Bocharov. Kazan: IA TAS, 2018. 128 p.: il.). *Kazakhstan Archeology*, 2 (16), 155-160 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.155.160](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.155.160)

Бисембаев Арман Ауғанұлы^{1,2}

¹тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақтөбе қ., Қазақстан

²Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: abissembaev@mail.ru

Георги Владимировтың «Ортағасырлық Болгариядан (XIII–XIV ғғ.) табылған сұрақ белгісі түріндегі сырғалар: Екінші Болгар патшалығының мәдениетіндегі Алтын Орда мен құмандардың материалдық белгілері туралы» атты кітабына пікір

(жауапты ред. А.Г. Ситдилов, С.Г. Бочаров. Казань: ТР ҒА АИ, 2018. 128 б.: ил.)

Аннотация. Дамыған және кейінгі орта ғасырларда (XII–XIV ғғ.) Дунайдағы Екінші Болгар патшалығының мәдениетіндегі шығыс әсерін зерттеуге арналған мамандандырылған жұмыс-каталогқа сын-пікір. Бұл ықпалдардың басты мысалы ретінде Еуразиялық дала белдеуінің Алтын Орда кезеңінде өте кең тараған көшпенділер әшекейлері – сұрақ белгісі түріндегі сырғалар қарастырылады. Автор олардың орта ғасырларда пайда болуы мен таралуы туралы болжамдарды азия халықтарының мәдениетінде қимақ-қыпшақ арасында пайда болған және олардың Балқандағы қоныстануы кезінде таралған көшпелі сән түрі ретінде қарастырады. «Сұрақ белгісі түріндегі сырғалардың шығу тегі мен таралуы» тарауда автор берілген зергерлік бұйымдардың деректерін Еділ бойы, Батыс, Орталық және Оңтүстік Қазақстан, Забайкалье, Тянь-Шань сияқты ірі өңірлерде таралуына қысқаша талдау жасайды. Автор кейінгі көшпелілердің көшіп-қонуы сұрақ белгісі түріндегі сырғалардың сән ретінде таралуына әсер етті деген ойды алға тартады. Алтын Орда мәдениетінде кеңінен таралған зергерлік бұйымдардың бұл түріне арналған сән этникалық сипат алды. Пікір айтылып отырған жұмыстың авторы XIII ғ. ортағасырлық Болгариядағы мәдени және этникалық ахуал «құмандандырылған», ал XIV ғ. бірінші жартысында. тіпті «татарландырылған» деген болжам жасайды. Ол бұл үдерістерді II мыңж. басында Дунай бассейніндегі «византиялық» ықпал туралы бұрынғы болжамдармен қарама қарсы қояды.

Сілтеме жасау үшін: Бисембаев А. Георги Владимировтың «Ортағасырлық Болгариядан (XIII–XIV ғғ.) табылған сұрақ белгісі түріндегі сырғалар: Екінші Болгар патшалығының мәдениетіндегі Алтын Орда мен құмандардың материалдық белгілері туралы» атты кітабына пікір (жауапты ред. А.Г. Ситдилов, С.Г. Бочаров. Казань: ТР ҒА АИ, 2018. 128 б.: ил.). *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 2 (16). 155-160-бб. (Орысша). DOI: [10.52967/akz2022.2.16.155.160](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.155.160)

Бисембаев Арман Ауганович^{1,2}

¹кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Актюбинский областной историко-краеведческий музей, г. Актобе, Казахстан.

²Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан. E-mail: abissembaev@mail.ru

Рецензия на книгу Георги Владимирова «Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII–XIV вв.):

о материальных следах куманов и Золотой Орды в культуре Второго Болгарского царства»

(Отв. ред. А.Г. Ситдилов, С.Г. Бочаров. Казань: ИА АН РТ, 2018. 128 с.: ил.)

Аннотация: Рецензия на специализированную работу-каталог, посвященную изучению восточных влияний в культуре Второго Болгарского царства на Дунае в развитом и позднем средневековье (XII–XIV вв.). В качестве главного примера этих влияний рассматриваются серьги в виде знака вопроса – весьма распространенная категория украшений кочевников, периода Золотой Орды Евразийского пояса степей. Автор рассматривает гипотезы их происхождения и распространения в средневековье как кочевнического типа моды, возникшей в культуре азиатских народов кимако-кыпчакского круга и распространившейся при их расселении на Балканах. В главе «Происхождение и распространение серег в виде знака вопроса» автором сделан краткий анализ распространения данных ювелирных изделий по крупным регионам – Поволжью, Западному, Центральному и Южному Казахстану, Забайкалью, Тянь-Шаню. Автором высказана мысль, что именно миграция поздних кочевников распространила моду на серьги в виде знака вопроса. мода на данный вид украшений, получившая распространение в культуре Золотой Орды, приобрела надэтнический характер. Автором рецензируемой работы выдвинута гипотеза о том, что в XIII в. культурная и этническая картина в средневековой Болгарии «куманизируется», а в первой половине XIV в. даже «татаризируется». Данные процессы он противопоставляет прежней гипотезе о «византийском» влиянии в бассейне Дуная в начале II тысячелетия.

Для цитирования: Бисембаев А. Рецензия на книгу Георги Владимирова «Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII–XIV вв.): о материальных следах куманов и Золотой Орды в культуре Второго Болгарского царства» (отв. ред. А.Г. Ситдилов, С.Г. Бочаров. Казань: ИА АН РТ, 2018. 128 с.: ил.). *Археология Казахстана*. 2022. № 2 (16). С. 155-160. DOI: [10.52967/akz2022.2.16.155.160](https://doi.org/10.52967/akz2022.2.16.155.160)

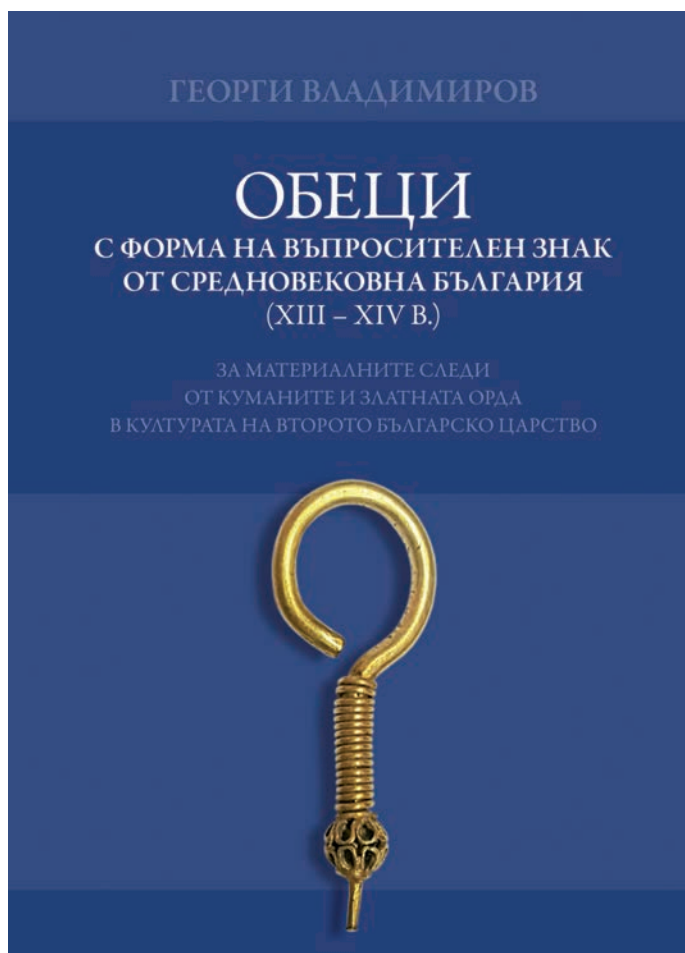
Интересным изданием, посвященным довольно широкой категории украшений периода развитого и позднего средневековья – серьгам в виде знака вопроса, является вышедшая в 2018 г. книга болгарского исследователя Георги Владимирова «Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII–XIV вв.): о материальных следах куманов и Золотой Орды в культуре Второго Болгарского царства». Работа состоит из пяти разных по объему глав, обращения к читателям, вместо введения, подведения итогов как заключения, каталога обнаруженных серег и обширной библиографии.

Автор, судя по обращению к читателям, вместо введения, занялся данной темой недавно, в начале второго десятилетия текущего века, но, при этом, выбрал свое направление в аспектах изучения средневековых серег Восточной Европы.

Историографический раздел в книге весьма небольшой, автором отмечается, что работ, в которых упоминаются серьги в виде знака вопроса, в Болгарии немного, а публикации начинаются с 20-х гг. XX в. Так же отмечено, что вопросам типологизации, направлений развития и связей ранее никем внимание уделено не было, за исключением признания факта связей с Золотой Ордой и Волжской Булгарией. Исследователем подчеркивается, что главной целью «данного исследования является публикация максимального количества известных украшений, идентифицированных как серьги в виде знака вопроса с территории Болгарии, а также определение приблизительного ареала их распространения и путей их появления в Дунайской Болгарии в XIII–XIV вв.» [Владимиров 2018: 9].

В следующей главе «Происхождение и распространение серег в виде знака вопроса» автором сделан краткий анализ распространения данных ювелирных изделий по крупным регионам – Поволжью, Западному, Центральному и Южному Казахстану, Забайкалью, Тянь-Шаню. Автором высказана мысль, что именно миграция поздних кочевников распространила моду на серьги в виде знака вопроса. А подтверждением этому являются известные поздние погребения в различных точках Евразии, а именно в бассейне Дона, Причерноморье и Нижнем Поволжье [Владимиров 2018: 13].

Глава содержит краткий экскурс по довольно удаленным друг от друга регионам, с распространением серег в виде знака вопроса в промежуток времени XIII–XIV вв. – от территории Хорезма до Минского Китая, от Новгорода до Крыма и Волжской Болгарии. В технологическом отношении подмечено, что

тонкая проволоочная обмотка на длинной отвесной части серьги исполнялась либо путем отливки, т. е. носила имитированный характер, либо обмотка специально выполнялась тонкой проволокой [Владимиров 2018: 15–16].

Общий вывод, сделанный автором в первой главе, не противоречит имеющимся гипотезам и идеям относительно распространенности ювелирных украшений и их синкретичного характера, связанного с происхождением из кочевой и оседлой среды, тюркского происхождения, но широко распространившейся в полиэтничной среде Золотой Орды. «Таким образом, очевидно, что серьги в виде знака вопроса появляются на территориях обитания в различные исторические периоды поздних номадов, находившихся в сфере влияния Золотой Орды. По всей видимости, генезис этого артефакта является частью культуры этих общностей, а его распространение повторяет траекторию их исторического детерминированного расселения» [Владимиров 2018: 18].

Третья глава «Серьги в виде знака вопроса на Балканах» рассматривает распространение подобных артефактов в период после XIII в. в Западном и Северо-Западном Причерноморье. Отмечается, что на территории Молдовы в Старом Орхее, на городище Шехр-ал-Джедид, существовала своя ювелирная мастерская, а классические образцы позднее, в XV–XVI вв., дали начало новой эволюционной линии местных украшений. Указывается, что на территории Греции и Турции подобные образцы пока не известны. Из рассмотренных автором образцов с территории Балкан, пожалуй, только артефакты из косовского могильника Ново Бырдо соответствуют классическому исполнению, остальные же, за счет излишнего декорирования удлиненной части, теряют свое сходство [Владимиров 2018: 24, рис. 14].

В следующем разделе автор излагает процесс выявления и идентификации подобных артефактов именно на территории Болгарии. Надо отметить, что скрупулезный поиск дал свои результаты – автор оперирует 65 образцами, как целыми, так и фрагментарными. При этом отмечаются проблемы, вероятно, присущие музейному делу в целом. Ошибки с описанием, при инвентаризации предметов, нарушение хранения по комплексам и пр., все это известно и автору рецензии по музеям РК.

Говоря об особенностях распространения серег в виде знака вопроса в Болгарии, автор вывел следующие закономерности – происхождение в подавляющем большинстве из крупных могильников, где эти артефакты являлись частью комплекса погребального инвентаря. Так же подчеркнуто, что больше всего образцов из серебра, иногда с дополнительным покрытием золотом, на втором месте по количеству находятся бронзовые серьги. В небольшом количестве представлены золотые экземпляры, которые к тому же имеют ограниченный ареал. На стр. 27–28 рецензируемой работы автором приведены наглядные таблицы как по материалу изготовления, по районам распространения серег, так и по половозрастному характеру помещения этих предметов, показывающему принадлежность серег в виде знака вопроса в первую очередь, женским погребениям [Владимиров 2018: 27–29, рис. 16–19]. По технологическому аспекту изготовления и напрямую связанного с ним аспектом стилистического исполнения, серьги разделены на две группы – простые из проволоки, с обмотками и изящные сложного исполнения, выполненные литьем. В данном разделе автор подверг критике ранее распространенную версию о «византийском» характере происхождения этих предметов и об их эволюционной связи с более ранними образцами VIII–X вв. [Владимиров 2018: 29–30]. Образцы, собранные на рис. 21 из могильников Янтра (Болгария), Négyszállás I, Ясберн (Венгрия), Ново Бырдо (Косово), по стилистике и общей форме неотличимы от «классических» образцов Урало-Поволжья.

Последний раздел рассматриваемой работы посвящен попытке интерпретации данной достаточно многочисленной категории инвентаря. И уже в первом абзаце автор обозначает свою позицию, связывая появление серег в виде знака вопроса с куманами (кыпчаками, половцами) или же ясами (аланами), позднее активно интегрированными в полиэтнический состав Золотой Орды, а до XII в. традиция изготовления и ношения подобных украшений на территории Болгарии не зафиксирована.

Автор рецензируемой работы отмечает, что уже в 2009 г. болгарским исследователем Г. Атанасовым была высказана гипотеза, связывающая появление серег в виде знака вопроса в районе Добруджи именно с куманами, активно осваивавшими районы нижнего Дуная и Причерноморье [Атанасов 2009: 420], указанный регион позднее станет приграничной территорией между Болгарским царством и Золотой Ордой, в период ее максимального охвата земель. Вопрос о моде на определенные категории украшений, имеющей надэтнический характер и связанной с кочевой элитой, поднимался в литературе [Каримова 2013]. Автор считает, что на достаточно широкое распространение серег в виде знака вопроса по территории Болгарии связано с Добружанским деспотатом, где еще с конца XI в. закрепилось куманское большинство, в дальнейшем переросшее еще и в собственное боярство. В конце данного раздела автор поставил три важных вопроса, но без своего ответа, вероятно, наметив таким образом перспективы дальнейших исследований для самого себя, но делая общий важный вывод о том, что «можно утверждать, что появление и распространение серёг в виде знака вопроса в болгарской среде является результатом влияния культур степных народов золотоордынского времени, степень проявления которого предстоит еще объективно оценить в будущих исследованиях» [Владимиров 2018: 34–35].

В конце исследования автор вместо заключения дает краткий обобщающий обзор других категорий инвентаря, которые надежно можно связать с кочевой средой – бронзовые зеркала, зооморфные замки, монеты, каменные изваяния, некоторые предметы вооружения и т. д., в котором так же очерчивает некоторый круг проблем, важных для дальнейшего исследования – составление общего каталога вещей «татарского» влияния, дифференцировав это влияние от «византийского». Г. Владимирова высказал мысль о том, что в XIII в. культурная и этническая картина средневековой Болгарии «куманизировалась», а в первой половине XIV в. даже «татаризировалась» [Владимиров 2018: 42–43].

В целом, подводя итог этому обзору работы Г. Владимирова, следует отметить следующее – несмотря на то, что серьгам в виде знака вопроса было уделено внимание в специализированных работах по Восточной Европе и Урало-Поволжью, и даже были составлены специальные номенклатурные таблицы [Федоров-Давыдов 1966: 39–41; Иванов, Кригер 1988], так далеко на запад вопрос распространения и бытования в балканской среде еще не рассматривался. Особой ценностью обладает иллюстрированное приложение – каталог в конце работы, указанием не только происхождения артефактов, но и возможных аналогий с точки зрения автора работы. Мы имеем дело с добротным, скрупулезным исследованием, посвященным пусть и распространенной категории инвентаря, но рассмотренным весьма подробно на небольшой территории Болгарии с привлечением данных по Балканам, в целом. Данная работа, безусловно, заслуживает внимания и найдет отклик в среде археологов, музейных специалистов, медиевистов, искусствоведов. Иллюстративный материал помогает общему восприятию работы и способствуют пониманию концептуальной схемы автора.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Атанасов Г. Добруджанското деспотство. Към политическата, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. Велико Търново: Фабер, 2009. 496 с.
- 2 Владимиров Г. Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII–XIV вв.): о материальных следах куманов и Золотой Орды в культуре Второго Болгарского царства. Казань: ИА АН РТ, 2018. 128 с.: ил.
- 3 Иванов В., Кригер В. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.). М.: Наука, 1988. 91 с.
- 4 Каримова Р. Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой орды (типология и социокультурная интерпретация) / Археология евразийских степей. 2013. Вып. 16. 220 с.
- 5 Федоров-Давыдов Г. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. М.: Изд-во Московского ун-та, 1966. 276 с.

REFERENCES

- 1 Atanasov, G. 2009. *Dobrudzhanskoto despotstvo. Km politicheskata, stopanskata i kulturnata istoriya na Dobrudzha prez XIV vek (Dobrudzha despotism. On the Political, Economic and Cultural History of Dobrudzha in the 14th century)*. Veliko Trnovo: “Faber” Publ. (in Bulgarian).
- 2 Vladimirov, G. 2018. *Sergi v vide znaka voprosa iz srednevekovoy Bolgarii (XIII–XIV vv.): o materialnykh sledakh kumanov i Zolotoy Ordy v kulture Vtorogo Bolgarskogo tsarstva (Earrings in the form of a question mark from medieval Bulgaria (13th–14th centuries): about the material traces of the Cumans and the Golden Horde in the culture of the Second Bulgarian Kingdom)*. Kazan: A.Kh. Khalikov Archaeology Institute (in Russian).
- 3 Ivanov, V., Kriger, V. 1988. *Kurgany kypchakskogo vremeni na Yuzhnom Urale (XII–XIV vv.) (Burial mounds of the Kypchak period in the Southern Urals (12th–14th centuries))*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 4 Karimova, R. 2013. *Elementy ubranstva i aksessuary kostyuma kochevnikov Zolotoy ordy (tipologiya i sociokulturnaya interpretatsiya) (Elements of decoration and accessories of the costume of the nomads of the Golden Horde (typology and socio-cultural interpretation))*. *Arkheologiya Evraziiskikh Stepei (Archaeology of the Eurasian Steppes)*, 16 (in Russian).
- 5 Fedorov-Davydov, G. 1966. *Kochevniki Vostochnoy Evropy pod vlastiyu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamyatniki (The nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde Khans. Archaeological sites)*. Moscow: Moscow University Publ. (in Russian).

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.02.2022.

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ – LIST OF ABBREVIATIONS

АН КазССР –	Академия наук Казахской ССР. Алма-Ата
АН СССР –	Академия наук СССР. Москва
БҚАЭ –	Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева –	Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва. Астана, Нур-Султан
ЗКАЭ ИА МОН РК –	Западно-Казахстанская археологическая экспедиция Института археологии им. А.Х. Маргулана
ИА АН РТ	Институт археологии им. А.Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан. Казань
ИА КН МОН РК –	Институт археологии им. А.Х. Маргулана Комитета науки МОН РК. Алматы
ИА РАН –	Институт археологии Российской академии наук. Москва
ККНИИГН ККОАНРУз –	Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. Нукус
КСИА –	Краткие сообщения Института археологии Российской академии наук. Москва
ҚР БҒМ ҒК АИ –	Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. Алматы
МИА –	Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, Ленинград
МКТУ –	Международный Казахско-Турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан
НГПУ –	Новосибирский государственный педагогический университет. Новосибирск

НИЦИА «Бегазы-Тасмола» –	Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола». Алматы
РА –	Российская археология. Москва
СА –	Советская археология. Москва
ТИИАЭ АН КазССР –	Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата
ТХАЭЭ –	Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Москва
ФИА –	Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана Комитета науки МОН РК. Астана, Нур-Султан
ЦНБ РК –	Центральная научная библиотека Республики Казахстан. Алматы
IA TAS –	Institute of Archaeology named after A.Kh. Khalikov Tatarstan Academy of Sciences. Kazan
INORA –	International News of Rock Art. Paris

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ – SUBMISSIONS

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: archeokz.com

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: archeokz.com

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: archeokz.com

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ребрендингіне байланысты эмблемасы өзгерді, Алматы қ. территориясынан табылған ерте темір дәуірі (б.д.д. V–III ғғ.) шырағданындағы салт аттының бейнесі қолданылды. Табылған орынды М.Қ. Қадырбаев зерттеген.

В связи с ребрендингом Института археологии им. А.Х. Маргулана поменялась эмблема, в качестве которой используется изображение всадника с курьихицы раннего железного века (V–III вв. до н.э.), происходящей с территории г. Алматы. Место находки исследовалось М.К. Кадырбаевым.

The emblem of Margulan Institute of Archaeology was changed due to rebranding. The image of a horseman from the early Iron Age censer (5th–3rd centuries BC) became the symbol of the Institute.
M.K. Kadyrbayev researched the location of a finding.

Сыртқы қабының 4 бетінде: Баянжүрек. Салт атты бейнесі. Сурет О.В. Беляловтікі.
Жұмыс А.Н. Марьяшевтің жетекшілігімен жүргізілген. 2007 ж.

На стр. 4 обложки: Баянжүрек. Изображение всадника. Фото О.В. Белялова.
Работы проводились под руководством А.Н. Марьяшева. 2007 г.

On page 4 of the cover: Bayanjurek. Image of the horseman. Photo by O.V. Belyalov.
The work was led by A.N. Maryashev. 2007.

Түпнұсқа макет Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында дайындалды.
050010 Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Баспаға 30.06.2022 жылы қол қойылды. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 17,22. Times New Roman Гарнитурасы. Таралымы 100 дана.

Оригинал-макет подготовлен в Институте археологии им. А.Х. Маргулана.
050010 г. Алматы, пр. Достык, 44
Подписано в печать 30.06.2022 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 17,22. Гарнитура Times New Roman. Тираж 100 экз.

Original layout prepared at the Margulan Institute of Archaeology.
050010 Almaty, Dostyk Ave., 44
Signed to print 30.06.2022. Format 84×108 1/16
Printed sheet 17,22. Times New Roman headset. Circulation 100 copies.

“Хикари” баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии «Хикари»
Printed in the printing house «Hikari» hikari.kz24.online

16+